

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, ΠΟΛΥΒΙΟΣ
ΚΑΙ Η ΥΨΗΛΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΩΝ ΗΠΑ

Μέρος Α΄

ΗΓΕΜΟΝΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ: ΑΘΗΝΑΙΚΗ «ΑΡΧΗ»

Γιατί Έγινε ο Πελοποννησιακός Πόλεμος

και

Γιατί Ηττήθηκε η Αθήνα

2013

I

Το έργο του Θουκυδίδη είναι όντως μάθημα εσαεί υψηλής στρατηγικής, όπως ο ίδιος με Ελληνική «αλαζονεία» διεκήρυξε. (Με «Ελληνική αλαζονεία» εννοώ βέβαια την επίγνωση της σταθερής ενίδρυσης στην τάξη της πραγματικότητας, τη σιγουριά της νόησης του όντος ότι είναι ον-εν-όντι και φανέρωσις του νόμου του όντος).

«Ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὖθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει. κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρήμα ἀκούειν ξύγκηται» (I, 22, 4).

[«Ὅσοι δε θα θελήσουν να μελετήσουν την καθαρή και διαρθρωμένη αλήθεια και αυτών που συνέβησαν [κατά τον πόλεμο αυτό] και των μελλόντων οποτεδήποτε, τα οποία θα είναι κατά την ανθρώπινη φύση πάλι τέτοια και παραπλήσια, αυτοί θα έχουν επαρκή βάση να κρίνουν τα γραφόμενά μου ωφέλιμα. Γιατί αυτά έχουν συνταχθεί να είναι κτήμα για πάντα μάλλον παρά κατόρθωμα της στιγμής»].

Ο Θουκυδίδης αναφέρεται ότι είχε δάσκαλο στη φιλοσοφία τον Αναξαγόρα (Μερκελλίνος, *Βίος Θουκυδίδου*, 22 - σε μικρή ηλικία πριν την εξορία του Αναξαγόρα, ~450 π.Χ., αφού ο Θουκυδίδης μπορεί να γεννήθηκε σίγουρα πριν το 455 π.Χ. και πιθανώτατα τουλάχιστον καμμιά δεκαετία νωρίτερα – ή μετά το 450 π.Χ. στην Μ. Ασία, ίσως στην Λάμψακο όπου διέμενε ο Αναξαγόρας και δημιούργησε Σχολή. «Διδασκαλία» «ακρόασις», «ήκουσε» σημαίνει ότι μελέτησε και δια προσωπικής επαφής εγνώρισε και επηρεάστηκε από τον «Δάσκαλο) και όντως το ύφος και ο τρόπος σκέψης του απηχούν την Αναξαγόρειο θεωρία του Νου. Ο

Αναξαγόρας παρέσχε την ιδεολογική βάση του Αθηναϊκού imperium. Στις πολιτικές και ρητορικές μελέτες του ο Θουκυδίδης λέγεται ότι εσπούδασε παρά τον Αντιφώντα [*loc.cit.* στον «Βίο» του Μαρκελλίνου. Επίσης, *Vita Thucydidis Anonymi*, §2· Ερμογένης, *Περὶ ἰδεῶν*, II p. 496· ο Καϊκίλιος (fr. 99 Ofenloch, FHG iii 332) «Θουκυδίδου τοῦ συγγραφέως καθηγητὴν τεκμαίρεται γεγονέναι (sc. τον Ἀντιφῶντα) ἐξ ὧν ἐπαινεῖται παρ' αὐτῷ (sc. τῷ Θουκυδίδει, VIII, 68) ὁ Ἀντιφών». Ο Φώτιος (*Βιβλιοθήκη*, 259) αναφέρει τη θέση αυτή του Καϊκίλιου χωρίς να μνημονεύει ότι είναι συμπέρασμα από τον έπαινο του Θουκυδίδου προς τον Αντιφώντα, και το λογικό και αναμενόμενο είναι ότι ο Καϊκίλιος θα χρησιμοποίησε το σχετικό «εὐλόγιον» ως πρόσθετη στήριξη της «μαθητείας» του Θουκυδίδη στον Αντιφώντα. Cf. επίσης *Suda* s.v. Αντιφών (3=1) και Θουκυδίδης], τον ιθύνοντα νου της Ολιγαρχικής Επανάστασης του 411 π.Χ.

Ο Θουκυδίδης θεωρεί τον Πελοποννησιακό Πόλεμο ως το μεγαλύτερο και σημαντικότερο γεγονός της παγκόσμιας πολεμικής ιστορίας μέχρι τότε. Κατά τον 27ετή αυτόν πόλεμο συνεπλάκησαν η Ηγεμονία των Αθηνών και η Συμμαχία της Σπάρτης σε έναν διπολικό αγώνα μέχρι τελικής αποφασιστικής νίκης του ενός μέρους και καθολικής πτώσεως του άλλου. Και όντως η ιστορία του Ελληνισμού σηματοδεύτηκε καθοριστικά από αυτόν και την έκβασή του.

Για την αιτία του Πολέμου ο Θουκυδίδης είναι σαφής. Την διαδηλώνει ευθύς εναρχόμενος της ιστορίας του. Επισημαίνει πρώτα από όλα όπως είπα ότι ο Πελοποννησιακός πόλεμος ήταν μέγας και αξιολογότατος των παρελθουσών πολεμικών συρράξεων της ανθρωπότητας (I, 1-22). Συνοψίζει τους λόγους που τον έκαναν τον ίδιο να

καταλάβει το μέγεθος του επικείμενου Πολέμου ήδη κατά την έκρηξή του (I, 1). Μας πληροφορεί επίσης ότι κατά τη διάρκειά του συνέβη ιδιαίτερη τροπή των καιρών με συρροή μειζόνων φυσικών φαινομένων και καταστροφών, περιλαμβανομένου του Μεγάλου Λοιμού που αποδεκάτισε εκτεταμένο τμήμα Ελληνικών και άλλων χωρών (I, 23). Ο κοινωνικός ιστός διεσπάσθη, θρησκευτικοί και φυλετικοί και εθνικοί, ακόμη και οικογενειακοί δεσμοί διερράγησαν, η «πίστις», εμπιστοσύνη, έμεινε κενός λόγος απέναντι στους συνεχώς μεταβαλλόμενους συνδυασμούς συμφερόντων, ως αποτέλεσμα αυτού του Πολέμου (I, 23· III 82-84· cf. VII, 57, 1). Και αμέσως μετά ταύτα ο Θουκυδίδης φανερώνει την αληθή αιτία του πολέμου, πέρα από τις περιστάσεις, αφορμές και προφάσεις που οδήγησαν σε αυτόν. I, 22, 4-6:

«ἤρξαντο δὲ αὐτοῦ Ἀθηναῖοι καὶ Πελοποννήσιοι λύσαντες τὰς τριακοντούτεις σπονδὰς αἱ αὐτοῖς ἐγένοντο μετὰ Εὐβοίας ἄλωσιν. δι' ὃ τι δ' ἔλυσαν, τὰς αἰτίας προὔγραψα πρῶτον καὶ τὰς διαφοράς, τοῦ μή τινα ζητῆσαί ποτε ἐξ ὅτου τοσοῦτος πόλεμος τοῖς Ἕλλησι κατέστη. τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ, τοὺς Ἀθηναίους ἡγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν· αἱ δ' ἐς τὸ φανερόν λεγόμεναι αἰτίαι αἰδ' ἦσαν ἑκατέρων, ἀφ' ὧν λύσαντες τὰς σπονδὰς ἐς τὸν πόλεμον κατέστησαν».

Και συνεχίζει με την διήγηση των αιτιάσεων, αλληλοκατηγοριών και διαφορών που ωδήγησαν στον Πόλεμο. Αλλά πριν κατέστησε σαφές ποιος είναι ο πραγματικός λόγος για τον οποίο έγινε ο Πόλεμος. Η αληθέστατη αιτία [«αληθέστατη πρόφασις», «πρό-φασις» (προ-φαίνω)] είναι για τον Θουκυδίδη και η πραγματική αιτία και η φαινομένη πρόφαση, προ-φανερώσεις και οντολογικές και φαινομενικές], που ελάχιστα διατυπώνεται, που δεν διαδηλώνεται, δεν λέγεται [«αφανεστάτη λόγῳ», είναι ο φόβος που προκλήθηκε στην Σπάρτη από την αυξανόμενη Δύναμη των Αθηνών.

Οι κατηγορίες («αιτίαι») που απέδιδαν οι αντίπαλοι ο ένας στον άλλο για την έναρξη των εχθροπραξιών, επεξηγούνται στη συνέχεια.

1) Αφενός τα Κερκυραϊκά, δηλαδή η παρέμβαση της Αθήνας στην Σφαίρα Επιρροής της Κορίνθου στη Δυτική Ελλάδα και κατά την εμπορική οδό, σε κομβικό σημείο της οικονομικής αρτηρίας προς Ιταλία και Δύση (I 24-55).

2) Αφετέρου τα Ποτειδαϊκά, ήτοι η αντίστροφη στρατηγική ανάμειξη της Κορίνθου στη σφαίρα επιρροής των Αθηνών (συγκεκριμένα στην Χαλκιδική), στην Αθηναϊκή ηγεμονία, στην «*Αρχή*», όπου το ζήτημα περιπλέκεται από το ότι η Ποτεΐδαια ήταν Κορινθιακή αποικία (I 56-61).

3) Οι Αιγινήτες υποστήριζαν ότι δεν είναι ελεύθεροι όπως θα έπρεπε σύμφωνα με τις Τριακοντούτεις Σπονδές, αλλά ότι η Αθηναϊκή Δύναμη τους περιορίζει ελέγχουσα την οικονομική δράση σε όλο το Imperium από τον Εύξεινο Πόντο δια του Αιγαίου μέχρι την Ανατολική Μεσόγειο (I, 62, 2).

4) Το Μεγαρικό Ψήφισμα. Οι Αθηναίοι αποφάσισαν τον οικονομικό αποκλεισμό των Μεγάρων (Δωρικής πόλης) από την οικονομική σφαίρα του Αθηναϊκού Imperium. Έκλεισαν για τα Μέγαρα τις αγορές της Ηγεμονίας και αυτής της Αττικής στραγγαλίζοντας οικονομικά τα Μέγαρα (I, 62, 4).

Έχοντας περιγράψει την αληθή αιτία αφενός και τις αλληλοαιτιάσεις και αφορμές αφετέρου, ο Θουκυδίδης προβαίνει σε εξιστόρηση και ανάλυση (δια των δημηγοριών) των πολιτικών των διαφόρων πόλεων-κρατών (I 67-87). Και καταλήγει εκεί όπου ξεκίνησε, στην αληθή αιτία του πολέμου (I 88):

«ἐψηφίσαντο δὲ οἱ Λακεδαιμόνιοι τὰς σπονδὰς λελύσθαι καὶ πολεμητέα εἶναι, οὐ τοσοῦτον τῶν ξυμμάχων πεισθέντες τοῖς λόγοις ὅσον φοβούμενοι τοὺς Ἀθηναίους μὴ ἐπὶ μείζον δυνηθῶσιν, ὁρῶντες αὐτοῖς τὰ πολλὰ τῆς Ἑλλάδος ὑποχείρια ἤδη ὄντα».

Όχι διότι πείσθηκαν από τους Συμμάχους τους για τα πληγωμένα δίκαια ή τα ζημιωμένα συμφέροντά τους, αλλά επειδή φοβήθηκαν την ανοδική δυναμική του Αθηναϊκού Imperium, γι αυτό έκριναν ότι οι Σπονδές είχαν λυθεί, οι Συνθήκες παραβιασθεί, και ότι έπρεπε να γίνει Πόλεμος.

Η δομή του Θουκυδίδειου Λόγου είναι μια επιβλητική μορφή, ισχυρή και εναρμόνιος όπως ενός κλασσικού γλυπτού, σαν τον Δορυφόρο του Πολυκλείτου ή ένα αρχιτεκτόνημα όπως ο Παρθενώνας.

Αφού διεγνώσθη η πραγματική, ενεργός αιτία του πολέμου και αυτή είναι ο φόβος της Σπάρτης για την ανερχόμενη Δύναμη της Αθηναϊκής Αρχής (του Αθηναϊκού Imperium), η ανάλυση ακολούθως περιγράφει την οικοδόμηση της Αθηναϊκής Δύναμης. Είναι η ιστορία της περίφημης Πεντηκονταετίας από την οριστική νίκη επί των Περσών μέχρι την έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου (479-431 π.Χ.). Η Πεντηκονταετία καλύπτεται από τα κεφάλαια I 89-117.

Στο I 118 επιστρέφουμε στην αρχή της παρέκβασης περί της Πεντηκονταετίας, και ο Θουκυδίδης συνοψίζει και επεξηγεί την πολιτική δράση της θεμελιώδους αιτίας του Πολέμου:

«Μετά ταῦτα δὲ ἤδη γίνεται οὐ πολλοῖς ἔτεσιν ὕστερον τὰ προειρημένα, τὰ τε Κερκυραϊκὰ καὶ τὰ Ποτειδεατικὰ καὶ ὅσα πρόφασις τοῦδε τοῦ πολέμου κατέστη. ταῦτα δὲ ξύμπαντα ὅσα ἔπραξαν οἱ Ἕλληνες πρὸς τε ἀλλήλους καὶ τὸν βάρβαρον ἐγένετο ἐν ἔτεσι πεντήκοντα μάλιστα μεταξὺ τῆς τε Ξέρξου ἀναχωρήσεως καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦδε τοῦ πολέμου· ἐν οἷς οἱ Ἀθηναῖοι τὴν τε ἀρχὴν ἐγκρατεστέραν κατεστήσαντο καὶ αὐτοὶ ἐπὶ μέγα ἐχώρησαν δυνάμεως. οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι αἰσθόμενοι οὔτε ἐκώλουν εἰ μὴ ἐπὶ βραχύ, ἡσύχαζόν τε τὸ πλεον τοῦ χρόνου, ὄντες μὲν καὶ πρὸ τοῦ μὴ ταχεῖς ἰέναι ἐς τοὺς πολέμους, ἦν μὴ ἀναγκάζωνται, τότε δ' ἔτι καὶ πολέμοις οἰκείοις ἐξειργόμενοι, πρὶν δὴ ἡ δύναμις τῶν Ἀθηναίων σαφῶς ἦρετο καὶ τῆς ξυμμαχίας αὐτῶν ἥπτοντο. τότε δὲ οὐκέτι

ἀνασχετὸν ἐποιοῦντο, ἀλλ' ἐπιχειρητέα ἐδόκει εἶναι πάση προθυμίᾳ καὶ καθαιρετέα ἢ ἰσχύς, ἣν δύνωνται, ἀραμένοις δὴ τόνδε τὸν πόλεμον»

(I, 118, 1-2).

Οι Λακεδαιμόνιοι αντιλήφθηκαν την άνοδο της δύναμης των Αθηνών κατά τους χρόνους μετά τους περσικούς Πολέμους. Δεν αντέδρασαν γιατί πρώτον ήσαν γενικά βραδεῖς στην λήψη μεγάλων αποφάσεων και μάλιστα περί πολεμικών κινδύνων. (Εἶναι ακριβώς αυτό που κατηγορούν οι Κορίνθιοι τους Σπαρτιάτες στην Σύνοδο της Πελοποννησιακής Συμμαχίας τις παραμονές του πολέμου. Cf. I, 69 και 71. Οι Κορίνθιοι αντιπαραθέτουν στον βραδυκίνητο και βαρυκίνητο Σπαρτιατικό χαρακτήρα, την τόλμη, ευστροφία, ταχύτητα και αποφασιστικότητα των Αθηναίων, I, 70). Δεύτερον, η Σπάρτη περιέπεσε σε εσωτερικούς κινδύνους με επανάσταση των Ειλώτων και Περιοίκων την εποχή της αλματώδους ανόδου της Αθηναϊκής Αρχής. Τώρα όμως η ανάγκη επείγει. Ο δυσκίνητος γίγαντας ξυπνά και εγείρεται.

Χαρακτηριστικά για τους Σπαρτιάτες, ζητούν από το Μαντείο των Δελφών επικύρωση της απόφασής τους για πόλεμο με την Αθήνα. Ο Απόλλων έδωσε χρησμό ότι θα νικήσουν αν πολεμήσουν «κατά κράτος», κατά απόλυτο τρόπο, και ότι ο ίδιος θα τους είναι αρωγός είτε του το ζητήσουν είτε όχι!

«Αὐτοῖς μὲν οὖν τοῖς Λακεδαιμονίοις διέγνωστο λελύσθαι τε τὰς σπονδὰς καὶ τοὺς Ἀθηναίους ἀδικεῖν, πέμψαντες δὲ ἐς Δελφοὺς ἐπηρώτων τὸν θεὸν εἰ πολεμοῦσιν ἄμεινον ἔσται. ὁ δὲ ἀνεῖλεν αὐτοῖς, ὥς λέγεται, κατὰ κράτος πολεμοῦσι νίκην ἔσεσθαι, καὶ αὐτὸς ἔφη ξυλλήψεσθαι καὶ παρακαλούμενος καὶ ἄκκλητος» (I, 118, 3).

Ο Θεός είπε την αλήθεια. Ο χρησμός απεδείχθη εκ των υστέρων πραγμάτων αληθής. Ακόμη όμως οι Λακεδαιμόνιοι χρονίζουν. Υπήρχε ισχυρό κόμμα Ειρήνης εντός της Σπάρτης με προεστώτα τον ίδιο τον

βασιλιά Αγησίλαο. Συγκαλούν Συνέδριο της Συμμαχίας με εκ νέου θέμα «εἰ χρὴ πολεμεῖν». Αλλά η πραγματική κινητήρια μηχανή υπέρ του πολέμου στην Πελοποννησιακή Συμμαχία, οι Κορίνθιοι, έχουν οργανώσει την παρουσία τους ώστε η απόφαση για τη στήριξη του πολέμου να είναι βεβαία. Είχαν κατ' ιδίαν συνεννοηθεί με τους Συμμάχους που ιδιαίτερα προσέκεινται στη θέση τους να ψηφίσουν υπέρ του πολέμου (I, 119). Μίλησαν τελευταίοι στη Σύνοδο της Συμμαχίας (I, 120-124).

Οι Σπαρτιάτες θέτουν το ζήτημα σε ψήφο. Δίνουν ίση ψήφο σε κάθε Σύμμαχο πόλη, μεγάλη ή μικρή, ισχυρή ή ανίσχυρη. Φαίνεται σαν να κάνουν τα πάντα για να μην έχουν δεσμευτική απόφαση. Μικρότερες πόλεις στο εσωτερικό της Πελοποννήσου θα μπορούσαν να σχηματίσουν τη γνώμη ότι παρασύρονται σε πόλεμο για αυτό που στην πραγματικότητα είναι εμπορική σύγκρουση δυο οικονομικών υπερδυνάμεων, της Αθήνας και της Κορίνθου, για σφαίρες επιρροής. Αλλά οι Κορίνθιοι έχουν κάνει καλή διπλωματική προεργασία. Η πλειοψηφία των μελών της Συμμαχίας ψηφίζει πόλεμο (I, 125). Όμως και πάλι η Σπάρτη αποφαινεται ότι χρειάζεται χρόνος για την προετοιμασία προς τέτοια πολεμική σύρραξη. Ζητεί από τους Συμμάχους να κάνουν τα απαραίτητα ώστε να είναι ετοιμοπόλεμοι όταν κληθούν από την Ηγετική Δύναμη, τη Σπάρτη. Η Κόρινθος επείγεται, φοβάται την κατάρρευση της Ποτειδαίας πριν την έναρξη του πολέμου (I, 119).

Αλλά στη Σπάρτη φαίνεται να υπερισχύει η πολιτική του Βασιλέως Αγησιλάου. Γίνεται μια τελευταία προσπάθεια κατ' ευθείαν συνεννόησης με την Αθήνα, Ηγεμονικής Δύναμης προς Ηγεμονική Δύναμη στο τότε Δίπολο του Ελληνικού χώρου. Η Σπάρτη φαίνεται να χρησιμοποιεί την πολεμική απόφαση της Συμμαχίας της ως διαπραγματευτικό χαρτί – ή να θέλει να πείσει την Αθήνα ότι το αντιμετωπίζει σαν τέτοιο.

Η Σπάρτη στέλνει πρώτη πρεσβεία στην Αθήνα, απαιτώντας θρησκευτικό εξαγνισμό της πόλης από άγος για πράξη που συνέβη τον 7ο

π.Χ. αιώνα, όταν ο Κύλων επιχείρησε τυραννία στην Αθήνα, ηττήθη και παρά τους όρκους και ιερές δεσμεύσεις οι στενοί οπαδοί του εφονεύθησαν. Το νόημα της Σπαρτιατικής απαίτησης ήταν να δημιουργήσει πρόβλημα στην πολιτική ηγεσία του Περικλή στην Αθήνα, αφού ο Περικλής ήταν Αλκμαιωνίδης, και αυτή η πανίσχυρη οικογένεια είχε αναμειχθεί και κηρυχθεί άμεσα υπεύθυνη για το Κυλώνειο άγος (I, 126-127).

Οι Αθηναίοι εις απάντηση του θρησκευτικού αιτήματος της πρώτης Σπαρτιατικής πρεσβείας ανταπαίτησαν να καθαρθεί η Σπάρτη από δυο δικά της πολιτικοθρησκευτικά άγνη, ένα που αφορούσε στο φόνο ικετών Ειλώτων αναρπαγέντων από το άγιο ιερό του Ποσειδώνος στο Ταίναρο, και δεύτερο το σχετικό με την πρόκληση του θανάτου του Πανσανία, νικητή των Πλαταιών, μετά την καταδίκη του για Μηδισμό και τον εγκλεισμό του στον Ναό της Αθηνάς της Χαλκιοίκου (I, 128-138).

Δεν υπήρξε καταληκτικό αποτέλεσμα σε αυτές τις αλληλοαιτιάσεις εσωτερικού για κάθε Δύναμη πολιτικοθρησκευτικού χαρακτήρα. Μετά την δοκιμή αυτή, που στην ουσία φαίνεται να ήταν μια κλήση προς την ολιγαρχική παράταξη να δοκιμάσει αν μπορέσει να εξοστρακίσει τον Περικλή ως προσωπική αιτία του πολέμου, η Σπάρτη στέλνει δεύτερη πρεσβεία στην Αθήνα με ρεαλιστικές αυτή την φορά προτάσεις. Ζητεί να εγκαταλείψουν οι Αθηναίοι την πολιορκία της Ποτεΐδαιας στη Χαλκιδική, να αφήσουν αυτόνομη την Αίγινα, και να άρουν το Μεγαρικό Ψήφισμα. Υποδήλωνε ότι αν και μόνον το τρίτο αίτημα ικανοποιηθεί, ο πόλεμος θα αποφευχθεί. Στην ουσία, με την μόνη εμμονή στο τρίτο ζήτημα, η Σπάρτη δίνει διέξοδο στην Αθήνα να εξασφαλίσει την ειρήνη χωρίς να φανεί ότι παραβιάζει τις αρχές της.

Στην Ποτεΐδαια είναι θέμα ταυτόχρονης και σύνθετης εφαρμογής τριών διαφορετικών ισχυουσών αρχών: της πραγματιστικής αρχής των σφαιρών επιρροής, της θρησκευτικοφυλετικής αρχής της συνάφειας μητροπόλεως και αποικίας, και της πολιτικής αρχής της αυτονομίας των

ανεξάρτητων Ελληνικών πόλεων-κρατών. Αλλά η Σπάρτη υποδηλώνει ότι μπορεί να δεχθεί την αρχή των σφαιρών επιρροής, στην οποία άλλως τε στηρίζεται ο Διπολισμός Αθήνας – Σπάρτης, και την οποία η Σπάρτη είχε με συνέπεια ακολουθήσει στο παρελθόν καθ' όλη την Πεντηκονταετία, ακόμη και σε στιγμές κρίσης μεταξύ Αθηνών και ισχυρών Συμμάχων των, την οποία η Σπάρτη μπορούσε, αλλά ποτέ δεν εκμεταλλεύτηκε βοηθώντας τους αποστατήσαντες συμμάχους της Αρχής. Η Σπάρτη λοιπόν επανακαταφάσκει κατά βάση την αρχή των Σφαιρών Επιρροής: η ηγεμονική δύναμη δικαιούται να επιβάλλει την αρχή αυτή, και η Ποτεΐδαια ευρίσκεται αναμφισβήτητα στην περιοχή της Αθηναϊκής ηγεμονίας. Βέβαια, επιπροσθέτως, η Σπάρτη ξεχνάει διπλωματικά τα Κερκυραϊκά, την ωμή επέμβαση της Αθήνας στη σαφή σφαίρα επιρροής της Κορίνθου.

Επιπλέον, η Σπάρτη δείχνει διατεθειμένη να δεχθεί ότι η Αθηναϊκή Ηγεμονία (η «Αρχή») σημαίνει περιορισμό της ανεξαρτησίας, κυριαρχίας και αυτονομίας των μελών της, και επίσης, ότι η Αίγινα ανήκει όντως στην Αθηναϊκή Αρχή.

Επιμένοντας μόνον στον τρίτο όρο της πρεσβείας, την άρση του Μεγαρικού Ψηφίσματος, η Σπάρτη προτείνει κατ' ουσίαν μικρή και τελείως ανώδυνη «υποχώρηση» των Αθηνών (χωρίς υπολογίσιμη βλάβη ούτε των οικονομικών ούτε των γεωστρατηγικών συμφερόντων της), και μάλιστα «υποχώρηση» σύμφωνη με τη συστατική Αθηναϊκή αρχή της ελευθερίας του εμπορίου και των ροών στο οικονομικό σύστημα της Αθηναϊκής ηγεμονίας (I, 139, 1).

Οι Αθηναίοι αρνούνται τη συμβιβαστική λύση, προβάλλοντας θρησκευτικούς λόγους, ότι οι Μεγαρείς είχαν καλλιεργήσει ιερή γη, καθώς και ουδέτερη ζώνη στα σύνορα των δυο Κρατών, όπως επίσης και το ότι δίνουν άσυλο σε δούλους Αθηναίους που καταφεύγουν στη Μεγαρική (I, 139, 2).

Η Σπάρτη στέλνει και τρίτη τριμελή πρεσβεία στην Αθήνα. Φαίνεται να σκληραίνει τη στάση της, αλλά αυτό είναι θεωρητικό και αφηρημένο. Το περιεχόμενο της τρίτης πρεσβείας είναι γενικό: *«Λακεδαιμόνιοι βούλονται τὴν εἰρήνην εἶναι, εἴη δ' ἄν, εἰ τοὺς Ἕλληνας αὐτονόμους ἀφεῖτε»* (I, 140, 3). Κατά γράμμα αυτό σημαίνει τη διάλυση της Αθηναϊκής Ηγεμονίας, την κατάλυση της «Αρχής». Το πλέγμα της «παγκοσμιοποίησης» που έχει συστήσει η Αθήνα χρειάζεται ένα ισχυρό κέντρο καθολικής (συμπεριλαμβανομένης της στρατιωτικής, ειδικά ναυτικής) ισχύος. Αλλάς η διατύπωση είναι αφηρημένη. Οι Σύμμαχοι ήταν θεωρητικά ανεξάρτητες, κυρίαρχες και σίγουρα αυτόνομες πόλεις-κράτη, υπό την ηγεμονία των Αθηνών. Σαφώς στην ουσία η Σπάρτη τεχνηέντως πρότεινε να διατηρηθεί η ειρήνη με τη διακήρυξη απλώς γενικών αρχών. Φυσικά αυτό θα σήμαινε απλώς αναβολή της παρούσης τότε κρίσης του διπολισμού, γιατί στην επόμενη κατάλληλη περίπτωση θα ανεδύετο η διαφορά ερμηνείας της διακηρυγμένης θεωρητικά «αυτονομίας» των Συμμάχων.

Σε απάντηση της τρίτης Σπαρτιατικής πρεσβείας, συνέρχεται η Εκκλησία του Δήμου στην Αθήνα για τις τελικές αποφάσεις. Διΐστανται οι γνώμες μεταξύ φιλοπόλεμων και φιλειρηνιστών. Οι τελευταίοι ισχυρίζονται ότι δεν άξιζε να γίνει διπολικός πόλεμος για ένα θέμα απολύτως ήσσονος σημασίας, το Μεγαρικό Ψήφισμα. Αλλά ο Θουκυδίδης έχει διαγνώσει την ιστορική αλήθεια: το Μεγαρικό Ψήφισμα και τα άλλα συζητούμενα θέματα είναι αφορμές και προφάσεις. Δεν είναι ο λόγος και η κρυφή αιτία του πολέμου. Στην Εκκλησία του Δήμου ανέρχεται στο βήμα ο Περικλής, ο ισχυρότερος πολιτικός άνδρας της Αθήνας τότε, για τα τελευταία 15 χρόνια ουσιαστικός μονάρχος και εστία καθολικής επιρροής (*«λέγειν τε καὶ πράσσειν δυνατώτατος»*) [I, 139, 4].

Την απόφαση για πόλεμο αποδίδει ο Θουκυδίδης στην επικράτηση της πολιτικής του Περικλή. Αναφέρει τον λόγο του στην καθοριστική

Εκκλησία του Δήμου (I, 140-144). Ο Λόγος του Περικλή στην κρίσιμη αυτή περίσταση είναι λόγος υψηλής πολιτικής εναρμονίζουσας το εθνικό συμφέρον, το δίκαιο και το καλό (το πρέπον). Αρχίζει την εισαγωγή προειδοποιώντας τους Αθηναίους για τη σοβαρότητα του πολέμου και για την απαρασάλευτο εμμονή που χρειάζεται στην απόφαση για πόλεμο, όταν ληφθεί, παρά τις αναμενόμενες δυσχέρειες και ενδεχόμενες αναστροφές (I, 140, 1). Συνεχίζει τονίζοντας τη ρευστότητα των Σπαρτιατικών προτάσεων (I, 140, 2-3).

Και αμέσως μετά μπαίνει στο (I) πρώτο κύριο ζήτημα. Να μην παρασυρθούν οι Αθηναίοι από την ευλογοφανή ιδέαση ότι το Μεγαρικό είναι ήσσονος σημασίας θέμα για να προκαλέσει μείζονα πόλεμο. Στην ηγεμονική στρατηγική δεν υπάρχει μικρό ή μεγάλο πρόβλημα όταν αυτό φθάσει σε κρίσιμο σημείο και τεθεί από τον αντίπαλο ως όρος ειρήνης. Ο λόγος είναι ότι αν υποχωρήσει στο ελάχιστο η ηγεμονική δύναμη υπό περιπτώσεις κρίσεως θα έχει από τότε και στο εξής την ηγεμονία με φόβο. Γιατί ο αντίπαλος θα ζητήσει περισσότερα και βαρύτερα στην επόμενη τυχαία ή επιβουλευθείσα κρίση (I, 140, 4-5). Ωστε ή πρέπει να υπακούσετε, λέει στους Αθηναίους, πριν τουλάχιστον βλαβείτε, ή να πολεμήσετε ανυποχώρητα ασχέτως του εάν η πρόφαση είναι μεγάλη ή μικρή. Αφού συνεπάγεται την ίδια ακριβώς «δούλωση» (υποτέλεια, απώλεια ηγεμονικής θέσης και ανεξαρτησίας) τόσο η μέγιστη όσο και η ελάχιστη δικαίωση (αποδοχή και εγκύρωση) των επιτασσόμενων από μια όμοια εξωτερική Δύναμη. Γιατί αν και στο ελάχιστο συμφωνήσετε, αναγνωρίζετε την άλλη Δύναμη όχι ως ίση ή παρόμοια, αλλά ως ανώτερη – γι' αυτό μιλάει για ουσιαστική «δούλωση». Μια εξαιρετική στρατηγική αρχή.

«αὐτόθεν δὴ διανοήθητε ἢ ὑπακούειν πρὶν τι βλαβῆναι, ἢ εἰ πολεμήσομεν, ὥσπερ ἔμοιγε ἄμεινον δοκεῖ εἶναι, καὶ ἐπὶ μεγάλῃ καὶ ἐπὶ βραχείᾳ ὁμοίως προφάσει μὴ εἰζόντες μηδὲ ξὺν φόβῳ ἔξοντες ἃ κεκτήμεθα.

τὴν γὰρ αὐτὴν δύναται δούλωσιν ἢ τε μεγίστη καὶ ἐλαχίστη δικαίωσις ἀπὸ τῶν ὁμοίων πρὸ δίκης τοῖς πέλας ἐπιτασσομένη» (I, 141, 1).

Το μεγαλύτερο μέρος του Λόγου του Περικλή περιλαμβάνει το (II) δεύτερο ζήτημα. Η συγκριτική ενδελεχής και ρεαλιστική ανάλυση των πολεμικών πραγμάτων των δυο αντιπάλων, Σπάρτης και Αθήνας. Εθνικός χαρακτήρας, τρόποι, φύση των εκατέρωθεν Συμμαχιών, πόροι, μέσα και εργαλεία στρατηγικά, τακτική, αντικειμενικές περιστάσεις.

Πρώτα για τους Πελοποννήσιους (I, 141, 2 – 143, 2). Οι Πελοποννήσιοι δεν είναι μαθημένοι σε πολέμους μεγάλης ισχύος, συνεχών συγκρούσεων και επιχειρήσεων μακράν του κέντρου. Δεν έχουν οικονομική επιφάνεια. Είναι γεωργικοί το πλείστον πληθυσμοί, έτοιμοι να πολεμήσουν με τα σώματά τους μάλλον παρά με τα χρήματα (I, 141, 5). Μπορούν να αντεπεξέλθουν σε μια μάχη προς όλους τους Έλληνες, αλλά όχι να αντέξουν μακρό πόλεμο. Γιατί δεν μπορούν να έχουν αξιόλογη προπαρασκευή. Γιατί δεν έχουν συνεχές ενιαίο κέντρο αποφάσεων. Γιατί έχουν μεταξύ τους ποικίλα κίνητρα και σκοπούς, κάθε κράτος-πόλη θα ασχολείται κυρίως με τα δικά του θέματα ακόμη και αν συσκέπτονται από κοινού, πράγμα σπάνιο (I, 141, 6-7).

«μέγιστον δέ, τῇ τῶν χρημάτων σπάνει κωλύσονται, ὅταν σχολῇ αὐτὰ ποριζόμενοι διαμέλλωσιν· τοῦ δὲ πολέμου οἱ καιροὶ οὐ μενετοί» (I, 142, 1).

Δεν είναι καλοί στα οχυρωματικά έργα και οχυρωματική τεχνική. Πάνω από όλα δεν μπορούν να έχουν καλό ναυτικό. Η ναυτική τέχνη είναι δύσκολη και αποκτάται από μακροχρόνια πείρα, προϋποθέτει δε κατάλληλο εθνικό χαρακτήρα (I, 142, 2-9). Το να πάρουν χρήματα από τα μεγάλα ιερά που ευρίσκονται στη δικαιοδοσία τους (Ολυμπία και Δελφοί) και να τα χρησιμοποιήσουν για να δημιουργήσουν ναυτικό προσφέροντες πλούσιες αμοιβές σε ικανούς ναυτικούς από τη δική μας περιοχή, δεν είναι αξιόπιστη λύση γι' αυτούς. Οι ικανότεροι θα προτιμούν πάντα τη

σταθερότητα και βεβαιότητα της υπεροχής μας. Και ποτέ οι πόροι και τα χρήματα καθ' εαυτά δεν είναι ωφέλιμα, αν δεν ξέρεις να τα χρησιμοποιήσεις, τότε μόνο με γνώμη, με ισχυρή γνώση, τα πράγματα γίνονται κυριολεκτικά «χρήματα», χρήσιμα (I, 143, 1-2).

Ο Περικλής μεταβαίνει εν συνεχεία δια βραχέων στην ανάλυση των Αθηναϊκών πλεονεκτημάτων για τον πόλεμο (I, 143, 3-4). Τα μειονεκτήματα, λέει, που ανέφερα των Πελοποννησίων δεν βαρύνουν εμάς, ενώ έχουμε προσόντα που κατά πολύ υπερिशύουν των δικών τους. Εάν εισβάλλουν στην Αττική, εμείς μπορούμε να λαφυραγωγήσουμε και να καταστρέψουμε όποιο μέρος της Πελοποννήσου κρίνουμε κατάλληλο για ναυτική επίθεση. Το να καταστρέψουν αυτοί όλοι την Αττική, δεν σημαίνει κάτι βαρύ για μας, αφού έχουμε οικονομικές ροές με όλη την ηγεμονία μας. Γι' αυτούς η ζημιά που θα κάνουμε σε όποιο μέρος της Πελοποννήσου διαλέξουμε θα είναι ανεπανόρθωτη: δεν μπορούν να την επανορθώσουν. Δεν δύνανται να αναπληρώσουν τις απώλειές τους. Το θεμελιώδες πλεονέκτημά μας συνίσταται στη ναυτική μας δύναμη: *«μέγα γάρ τὸ τῆς θαλάσσης κράτος»* (I, 143, 4).

Στο (III) τρίτο μέρος, ο Περικλής χαράσσει επιγραμματικά την ακολουθητέα Αθηναϊκή στρατηγική στον πόλεμο (143, 5 - 144, 1). Αναγγέλλει ότι θα την εξειδικεύσει αργότερα, εν πολλοίς ταυτόχρονα με την εφαρμογή της για να εξασφαλισθεί το στοιχείο της εκπλήξεως στον εχθρό: *«ἀλλ' ἐκεῖνα μὲν καὶ ἐν ἄλλῳ λόγῳ ἅμα τοῖς ἔργοις δηλωθήσεται»*. Προαναγγελτικά επιμένει (α) στην αποφυγή μάχης εκ παρατάξεως κατά ξηρά με τον (αήττητο) Σπαρτιατικό στρατό. Εξορκίζει τους Αθηναίους να μην αντιδράσουν κατά τέτοιο τρόπο από θυμό, ακόμη και εάν βλέπουν την Αττική ύπαιθρο να καταστρέφεται από εισβολές Πελοποννησιακών στρατιών. Γεγονός που, ξέρει, χρειάζεται μεγάλη αυτοκυριαρχία, να κρατηθεί κανείς στη στρατηγική φρόνηση ενώ προκαλείται. Για να τονίσει τη σημασία αυτής της αρχής δηλώνει πως αν ήξερε ότι μπορεί να τους

πείσει να το κάνουν θα τους συμβούλευε να καταστρέψουν οι ίδιοι τους αγρούς τους για να δώσουν το σωστό μήνυμα στους Σπαρτιάτες.

Αυτή η αρχή δεν συνιστά καθ' εαυτή Αμυντική Στρατηγική διεξαγωγής του πολέμου, αλλά άρνηση αγώνα στο πεδίο συγκριτικής υπεροχής του εχθρού. Γνωρίζουμε ότι στον νου του Περικλή συνοδευότανε από (β) επιθετική στρατηγική κατά θάλασσα. (Είναι αυτό το στοιχείο της συνολικής στρατηγικής που αποσιωπά προς το παρόν ο Περικλής). Αλλά σαν γενικότατη στρατηγική αρχή όντως προσδιορίζει ένα αξίωμα αμφιβόλου κύρους και αποτελεσματικότητας. Είναι μια ουσιωδώς αμυντική αρχή. (γ) Να μην επιδιώξουν οι Αθηναίοι επέκταση, εμβάθυνση και μεγάλυνση της «Αρχής» κατά τη διάρκεια, και δια, του πολέμου:

«πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα ἔχω ἐς ἐλπίδα τοῦ περιέσεσθαι, ἣν ἐθέλητε ἀρχὴν τε μὴ ἐπικτᾶσθαι ἅμα πολεμοῦντες καὶ κινδύνους αὐθαιρέτους μὴ προστίθεσθαι· μᾶλλον γὰρ πεφόβημαι τὰς οἰκείας ἡμῶν ἀμαρτίας ἢ τὰς τῶν ἐναντίων διανοίας» (I, 144, 1).

Πολλοί νεωτερικοί Ευρωπαίοι σχολιαστές θεώρησαν την αρχή αυτή ως καθαρώς Αμυντική Στρατηγική, μπροστά στην οποία η ναυτική επιθετικότητα θεωρήθηκε τακτική πίεσης στον εχθρό για τη διατήρηση του status quo. Αυτή η αντίληψη είναι προφανώς εσφαλμένη ούτως ή άλλως αφού ο Περικλής την προβάλλει ως μέθοδο επίτευξης νίκης (τὸ «περιέσεσθαι»). Αλλά σε βαθύτερο επίπεδο, την αληθή ερμηνεία προσφέρει ο ίδιος ο Θουκυδίδης, εν σχέσει προς τη Σικελική εκστρατεία. Το ζωτικό αυτό θέμα θα το δούμε εν συνεχεία.

Στο τελευταίο μέρος (IV) του λόγου του (I, 144, 2-4) ο Περικλής προτείνει τη συγκεκριμένη απόκριση στην πρεσβεία των Λακεδαιμονίων (I, 144, 2).

«Πρώτον, θα ακυρώσουμε το Μεγαρικό Ψήφισμα αν επιτρέψετε ελεύθερη αγορά στη Σπάρτη και στη Συμμαχία σας. Δεύτερον, θα

αφήσουμε αυτονόμους τους Συμμάχους μας εάν τους είχαμε αυτονόμους όταν συνήψαμε τις Τριακονταετείς Σπονδές μαζί σας και εάν και σεις ελευθερώσετε τους Συμμάχους σας ώστε να αυτονομούνται όχι υπέρ των δικών σας συμφερόντων, αλλά υπέρ των δικών τους. [Στην ουσία διακηρύσσει ότι η Σπαρτιατική «ελευθερία» των Συμμάχων πόλεων, είναι υποταγή στην ηγεμονία της Σπάρτης περισσότερο από όσο η *de facto* κατάργηση της αυτονομίας των Συμμάχων της Αθηναϊκής Ηγεμονίας είναι υποταγή στην Αθήνα]. Και τρίτον δεχόμαστε τη διαδικασία («δίκη») διευθέτησης διαφορών κατά τις Τριακοντούτεις Σπονδές (προφανώς θα επρόκειτο για κάποια μορφή διαιτησίας)».

[Για τις Τριακοντούτεις Σπονδές, χειμώνας 446/5 π.Χ., cf. H. Bengtson (ed.), *Die Verträge des griechisch-Römischen Welt, von 700 bis 338 v. Chr.*, No 156].

Αυτή είναι η πρόταση του Περικλή για την απάντηση προς τους Λακεδαιμονίους πρέσβεις. Ταυτόχρονα καλεί τους Αθηναίους να προετοιμαστούν για πόλεμο. Πέρα από τα διπλωματικά κείμενα, η γνώμη του είναι ρητή:

«ταῦτα [ἡ προηγούμενη προτεινόμενη απάντηση στη Σπάρτη] γὰρ δίκαια καὶ πρέποντα ἅμα τῇδε τῇ πόλει ἀποκρίνασθαι. εἰδέναι δὲ χρὴ ὅτι ἀνάγκη πολεμεῖν».

«Η διπλωματική απάντηση τηρεί το δίκαιο και ταυτόχρονα αρμόζει στη Δύναμη της πόλης. Αλλά να ξέρετε ότι πρέπει να γίνει πόλεμος».

Και ο Περικλής τελειώνει τον πρώτο καταγεγραμμένο μνημειώδη λόγο του για τον Πελοποννησιακό πόλεμο με δυο καίριες παρατηρήσεις στους Αθηναίους προς γνώσιν και συμμόρφωσιν.

Πρώτον. Μέγιστες τιμές αποκτώνται με μέγιστους κινδύνους από πόλεις και άτομα: «ἐκ τε τῶν μεγίστων κινδύνων ὅτι καὶ πόλει καὶ ἰδιώτῃ μέγισται τιμαὶ περιγίγνονται».

Δεύτερον. Οι Αθηναίοι επεκράτησαν της Περσικής Αυτοκρατορίας, έθεσαν τα θεμέλια και μεγέθυναν την Ηγεμονία τους (την Αρχή) με ισχυρή (αποτελεσματική) γνώση περισσότερο παρά με τύχη, τόλμη ή υλική δύναμη. *«γνώμη τε πλέονι ἢ τύχη καὶ τόλμη μείζονι ἢ δυνάμει τόν τε βάρβαρον ἀπέώσαντο [sc. οι πρόγονοί μας] καὶ εἰς τάδε [sc. σε αυτήν την υπεροχή Δυνάμεως] προήγαγον αὐτά»*. Με το ίδιο συγκριτικό πλεονέκτημα θα νικήσουμε τον εχθρό, με σοφία και φρόνηση (cf. “smart power”).

Και με αυτό κατακλείεται το μεγαλόπρεπης δομής πρώτο βιβλίο του Θουκυδίδη. Οι Αθηναίοι ψήφισαν την πρόταση του Περικλή, οι Σπαρτιάτες πρέσβεις έφυγαν και δεν υπήρξε άλλη διπλωματική επαφή των δυο Υπερδυνάμεων (I, 145). Επικράτησε για λίγο στην Ελλάδα μια συγκεχυμένη κατάσταση «μη πολέμου». Επικοινωνία ανεπίσημη υπήρχε, καχύποπτη αλλά ακόμη χωρίς την ανάγκη κήρυκος. *«σπονδῶν γὰρ ξύγχυσις τὰ γιγνόμενα ἦν καὶ πρόφασις τοῦ πολεμεῖν»* [I, 146].

Ο Θουκυδίδης σε όλο το έργο του δεν εκφράζει την παραμικρή κριτική για το Αθηναϊκό Imperium καθ’ εαυτό, για την Αρχή, για τη Στρατηγική Ισχύος της Αθήνας μετά τους Περσικούς Πολέμους. Και αυτό παρά το ότι ο ίδιος είναι μετριοπαθής ολιγαρχικός και η παράταξη αυτή ήταν φιλολάκων και φιλειρηνική ως προς τον Διπολικό αγώνα που συνεστήθη μετά τους πολέμους εκείνους. Το ευλόγιον που αποδίδει ο Θουκυδίδης στον Θεμιστοκλή, αρχιτέκτονα της Αθηναϊκής ηγεμονίας, είναι το άκρον άωτον πολιτικού επαίνου (I, 138, 3).

Μερικοί βραχύνοες νεωτερικοί Ευρωπαίοι φαντάστηκαν ότι ο Θουκυδίδης παρόλα ταύτα υποστήριζε την «έμμετρο», μέχρις ορίων,

ανάπτυξη της Δύναμης και συνεπακόλουθης Αθηναϊκής Αρχής, και ότι πίστευε ότι η ήττα της Αθήνας οφειλόταν ακριβώς στην υπέρβαση τέτοιων ορίων. Βέβαια ο Θουκυδίδης δεν πρόλαβε να τελειώσει τη συγγραφή της ιστορίας του, παρόλο που έζησε μερικά χρόνια και μετά τη λήξη του πολέμου το 404 π.Χ., έτσι μας λείπει η τελική του εκτίμηση και ερμηνεία της ήττας. Σίγουρα όμως στοιχεία στο έργο που κατέλειπε φανερώνουν την αληθή άποψή του, η οποία συμπίπτει με τη διαπίστωση ότι η ήττα της Αθήνας στον Πελοποννησιακό Πόλεμο είναι μια από τις ελάχιστες τον αριθμό μείζονες ανωμαλίες στην ιστορία. Η Αθήνα «ήταν να κερδίσει» κατά την ουσία των πραγμάτων (εφαρμόζοντας στην ιστορία το Αριστοτελικό «τί ἦν εἶναι»). Το προφανές πεπρωμένο (Manifest Destiny) της Αθήνας δεν επληρώθη.

Ο Θουκυδίδης έδωσε ες αεί την τέλεια και πλήρη ερμηνεία της έκρηξης του Πελοποννησιακού πολέμου. Πριν εισέλθω στην εξέταση του καίριου ερωτήματος τι ο Θουκυδίδης πρέσβευε για την αιτία της παράλογης Αθηναϊκής ήττας στον Μέγα Πόλεμο, δυο ζητήματα, ένα αρνητικό και ένα θετικό, είναι αξιοπρόσεκτα.

Το αρνητικό είναι αυτό που ήδη τόνισα. Ο Θουκυδίδης δεν βρίσκει σφάλμα στο Imperium καθ' εαυτό. Η θεμελίωση και η μεγάλυνση της Αρχής ήταν έργο σοφίας (και το αναφέρει ρητά), κύριος φορέας της οποίας ως πρακτικής και δραστήριας φρόνησης ήταν ο Θεμιστοκλής, ο οποίος έθεσε τις βάσεις, και συγχρόνως προόδευσε και προχώρησε το **Θαύμα**, η Αθήνα από αναπτυσσόμενη δύναμη, σχεδόν τριτοκοσμική, του Ελληνικού κόσμου, να γίνει μέσα σε 30 χρόνια Ηγεμονική Δύναμη μιας Κραταιάς Συμμαχίας που συνιστούσε τον ένα πόλο ισχύος του Συστήματος και αποτελούσε Κέντρο ενός μείζονος χώρου οικονομικού de facto συντονισμού ελεύθερων ροών χρήματος, αγαθών και δραστηριοτήτων εκτεινόμενου από την Ταυρική Χερσόνησο στα βόρεια του Ευξείνου

Πόντου δια του Αιγαίου μέχρι τη Μέση Ανατολή, την Αίγυπτο και τη Λιβύη.

Το θετικό σχετικό ζήτημα είναι ότι για τον Θουκυδίδη ο Πόλεμος ήταν αναπόφευκτος. Αφού η πραγματική αιτία του ήταν ο φόβος που προκάλεσε στη Σπάρτη η ανερχόμενη Δύναμη των Αθηνών, ήταν μόνο θέμα χρόνου η έκρηξή του. Θέμα ήταν μόνο το πότε, όχι το εάν θα λάμβανε τόπο και χρόνο. Σε ένα Διπολικό Σύστημα η άνοδος του ενός πόλου πάνω από ένα σημείο ανεκτό (ως κρινόμενο ακίνδυνο) για τον άλλο θα προκαλέσει αναγκαστικά σύρραξη. Γιατί προφανώς δεν έχει λογική για τον ανερχόμενο να σταματήσει την άνοδο προς διατήρηση της ειρήνης. Στο Διπολικό Σύστημα το αναπόφευκτο ζήτημα είναι ποιος θα επικρατήσει. Κάθε υποχώρηση είναι θανατηφόρα.

Την ουτοπία ενός αμοιβαίου αυτοέλεγχου και αυτοσυγκράτησης στα όρια μιας ακριβούς ισορροπίας μόνο αποκύημα Ευρωπαϊκού νοσηρού εγκεφάλου ναρκομανούς θα μπορούσε να συλλάβει. Και κατά τύχη να αποκτήσει το πλεονέκτημα η μια πλευρά θα είναι παράλογο να το εγκαταλείψει και να μην το εκμεταλλευθεί για καθολική επικράτηση, αφού κάθε «φιλειρηνισμός» της θα ερμηνευθεί ως υποχωρητικότητα και κάθε υποχωρητικότητα ως αδυναμία. Το διπολικό γεωπολιτικό σύστημα είναι εγγενώς ασταθές. Κάθε, και η ελάχιστη, απόκλιση από την κατάσταση ισορροπίας δημιουργεί, αν δεν προέρχεται από, δυναμική αυξανόμενης διαφοροποίησης, αφού ότι δεν κάνει ο ένας θα κάνει, ή υποψιάζεται ότι θα κάνει, ο άλλος μόλις η αντίστροφη ροπή προκύψει ή προκληθεί.

Το μόνο λοιπόν θέμα που τίθεται εξ αντικειμένου, και για τον Θουκυδίδη, είναι αν ο χρόνος (timing) της συγκεκριμένης έκρηξης το 431 π.Χ. είναι ο συμφέρων καιρός για την Αθήνα. Αργότερα ασφαλώς δεν θα μπορούσε να είναι το χρονολογικό optimum αφού τότε είχε πλέον ήδη τεθεί το βασικό ερώτημα του Διπολισμού με απόλυτη ωμότητα. Η διήγηση

του Θουκυδίδη δεν αφήνει κανένα περιθώριο αμφιβολίας περί αυτού. Άρα το θέμα μετασχηματίζεται στο εάν η πρόκληση του Πολέμου ήταν συμφερότερο να γίνει νωρίτερα. Το ενδεχόμενο τέτοιου προγενέστερου χρόνου συναρτάται πάλι με την σειρά του με το καίριο θέμα της ορθότητας ή όχι της φιλειρηνικής πολιτικής του Περικλή την περίοδο κυρίως 450-444 π.Χ. Έχω αναπτύξει τη θεωρία ότι η πολιτική του Περικλή το 451 και εξής είναι στρατηγικά εσφαλμένη γιατί ανακόπτει τη δυναμική των εξελίξεων κατά το Άνυσμα της Ιστορίας. *Smart power is stupid impotence*. (Να κάνω εξυπνάδα και να πω smart power is stupid power or clever impotence? Δεν το καταδέχομαι!).

Η εναλλακτική θεώρηση της Αθηναϊκής πολιτικής στην εικοσαετία 451-431 π.Χ. είναι ότι στρατηγική επιλογή ήταν η ανασυγκρότηση και αποκρυστάλλωση της Αρχής χωρίς εξωτερικούς πολυδάπανους περισπασμούς (Περσικός και Σπαρτιατικός Πόλεμος) που δεν προσέφεραν άμεσα τίποτε ωφέλιμο επαρκές σε αντιστάθμιση των απωλειών από την κατανάλωση τεράστιων ποσών ενέργειας για τη διεξαγωγή τους.

Η ορθολογική απάντηση σε μια τέτοια θεώρηση είναι ότι σφάλλει κάνοντας στατικό λογαριασμό σε ένα εξόχως δυναμικό τανυστικό λογισμό. Ο πόλεμος είναι πατήρ των πάντων, ειδικά σε ανερχόμενη και κυριαρχούσα δύναμη μέχρι επιτέλεσης του εγγενούς στόχου της. Η δυναμική της ενεργοποίησης αδρανών αποθεματικών είναι πολλαπλασιαστική κατά τη διηνεκή ανάγκη απόκρισης σε προκλήσεις επικινδυνότητας που συνεχώς «μετρούν» τα επίπεδα δύναμης της ανερχόμενης δύναμης. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι συντελεστές συνολικής ισχύος αλληλεπιδρούν έντονα μεταξύ τους και αλληλοενισχύονται. Και η δαπάνη ενέργειας τότε είναι πολλαπλάσια ωφέλεια και πολύ υπερβαίνουσα το συμφέρον που προκύπτει από την

αποτελεσματική διαχείρισή της στο συγκεκριμένο πεδίο (π.χ. το στρατιωτικό το οποίο συζητάμε τώρα) που καταναλώνεται καθ' εαυτό!

Αλλά αναβάλλω την ενδελεχή συζήτηση αυτού του μέγιστου μαθήματος στρατηγικής για ευθεώτερο χρόνο. Και συνεχίζω τη ροή του λόγου του ιστορικού γίνεσθαι όπως την θέλει ο Θουκυδίδης. Η Στρατηγική της μεγέθυνσης της Αθηναϊκής Ηγεμονίας οδήγησε στην έκρηξη του Πολέμου. **Ούτε η Αρχή (το Imperium), ούτε η μεγέθυνσή της, ούτε ο Πόλεμος για τη διατήρησή της, είναι εσφαλμένα κατά τον Θουκυδίδη. Ο Πόλεμος θα μπορούσε, θα έπρεπε να είχε κερδηθεί. Ο Θουκυδίδης συμμερίζεται την άποψη του Περικλή που εκφέρεται στον λόγο του υπέρ του Πολέμου: ο Πόλεμος θα χαθεί από λάθη της Αθήνας, όχι από Σπαρτιατική πραγματική υπερένταση.**

Τι λάθη; Ο Θουκυδίδης μας δίνει μια προϋδέαση ήδη νωρίς στην ιστορία του, στο εισαγωγικό πρώτο βιβλίο του οποίου την διάρθρωση περιέγραψα παραπάνω. Με την ευκαιρία του θανάτου του Περικλή δύομισι χρόνια μετά την έναρξη του Πολέμου, ο Θουκυδίδης προβαίνει σε αποτίμηση της ηγεσίας του [II, 65, 5-13], η οποία από του 444 π.Χ. (και τον εξοστρακισμό του αρχηγού της αντιπάλου ολιγαρχικής παράταξης Θουκυδίδου του Μελησίου) ήταν στην ουσία «μοναρχία» επί της Αθηναϊκής Δημοκρατίας: *«ἐγίγνετό τε λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή»* [II, 65, 9]. Για τον Θουκυδίδη επρόκειτο για την εξουσία του αρίστου, τη φυσική αριστοκρατία: ο Περικλής ήταν

«δυνατὸς ὧν τῷ τε ἀξιώματι [ἀξίωμα σημαίνει όχι επίσημη θέση, αλλά κατοχή αξίας] καὶ τῇ γνώμῃ χρημάτων τε διαφανῶς ἀδωρότατος γενόμενος κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως, καὶ οὐκ ἤγετο μᾶλλον ὑπ' αὐτοῦ ἢ αὐτὸς ἤγε, διὰ τὸ μὴ κτώμενος ἐξ οὗ προσηκόντων τὴν δύναμιν πρὸς ἡδονὴν τι λέγειν, ἀλλ' ἔχων ἐπ' ἀξιώσει καὶ πρὸς ὀργὴν τι ἀντειπεῖν» [II, 65, 8].

[«[Ο Περικλής] έχοντας δύναμη δια της [ιδίας] αξίας και της ισχυρής γνώσης και όντας καταφανώς αδιάφθορος από χρήματα, κατείχε ελεύθερα το πλήθος, και δεν τον οδηγούσαν [οι πολλοί] αλλά αυτός τους οδηγούσε, λόγω του ότι δεν κατακτούσε τη δυνατή επιρροή [που ασκούσε] από πράγματα που δεν του ανήκαν [δεν του ήσαν οικεία] με το να χαρίζεται και ευχαριστεί [τους πολλούς, να τους προσφέρεται κατά την επιθυμία τους προς ηδονή τους, όχι προς ωφέλειά τους] , αλλά μπορούσε βασιζόμενος πάνω στην αξία του και να αντιτεθεί στον χαρακτήρα και τη διάθεσή τους»].

Για τον Θουκυδίδη φαίνεται ότι η πολιτική του Περικλή κατά την Ειρήνη (445-431 π.Χ.) ήταν επιτυχής: επέδειξε μετριότητα στο εσωτερικό κατά την άσκηση της επιρροής και ηγεσίας του, εμπέδωσε την εξωτερική ασφάλεια της Αθήνας και επ' αυτού η πόλη έγινε μεγίστη (στρατιωτικά, οικονομικά και πολιτιστικά ισχυρή) [II, 65, 5]. (Μια σύγκριση της κατάστασης της Αθήνας και της «Αρχής» της είναι εξαιρετικά χρήσιμη για να κριθεί το μέγα στρατηγικό θέμα του κατάλληλου «καιρού» για τον Πόλεμο και της ορθότητας μεταξύ της Θεμιστόκλειας (και Αλκιβιάδειας) αφ' ενός και της Περίκλειας αφ' ετέρου Στρατηγικής Ισχύος και συντριπτικής Υπερίσχυσης). Κατάλαβε επίσης ο Περικλής κατά τον Θουκυδίδη άριστα τη φύση του Πολέμου που εξερράγη (και τον οποίο δεν απέτρεψε αν δεν διευκόλυνε ή και προκάλεσε).

Και αυτό φάνηκε περισσότερο μετά το θάνατό του [II, 65, 6]. Εδώ ο Θουκυδίδης επαναλαμβάνει τη Στρατηγική που είχε προχειρισθεί ο Περικλής στον προαναφερθέντα τελευταίο λόγο του πριν την έκρηξη του Πολέμου. Η Στρατηγική ήταν τριαξονική. Πρώτον, να μην αναλάβει η Αθήνα εκστρατείες και μάχες με στρατό ξηράς (ήσυχάζοντας). Δεύτερον, να φροντίζει τη ναυτική ισχύ και να κάνει θαλάσσιες επιχειρήσεις (τὸ ναυτικὸν θεραπεύοντας). Και τρίτον, να μην σκοπεύσει να αυξήσει την Αρχή και να φέρει σε κίνδυνο την ίδια την πόλη κατά την διάρκεια του

πολέμου (ἀρχὴν μὴ ἐπικτωμένους ἐν τῷ πολέμῳ μηδὲ τῇ πόλει κινδυνεύοντας).

«ὁ μὲν γὰρ ἡσυχάζοντάς τε καὶ τὸ ναυτικὸν θεραπεύοντας καὶ ἀρχὴν μὴ ἐπικτωμένους ἐν τῷ πολέμῳ μηδὲ τῇ πόλει κινδυνεύοντας ἔφη *περιέσεσθαι*» [II, 65, 7].

Αλλά οι Αθηναῖοι ἔκαναν ὅλα τα ἀντίθετα καὶ ἐπεδίωξαν σκοπούς ὄχι κατὰ τὸ ἐθνικὸ συμφέρον ἀλλὰ κατὰ τις ἰδιες ἑκάστος πολιτικός ηγέτης φιλοδοξίες καὶ φιλοκερδίες ἀπὸ αὐτοὺς που ἀκολούθησαν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Περικλή [II, 65, 7]. Το ὅτι ἐγίνε ἐτσι οφείλεται κατὰ τὸν Θουκυδίδη σε πολιτειακὸ ἐλάττωμα. Ἀν ἓνας πολιτικός ηγέτης στὴν Αθηναϊκὴ Δημοκρατία υπερείχε σε αὐτογενὴ ἀξία, ικανότητες, νοῦ καὶ φρόνηση («γνώμη») ὅλων των ἄλλων, ὅπως στὴν περίπτωσι τοῦ Περικλή, ἡ Δημοκρατία ἐβαίνει καλῶς στὴν ἀσκηση τῆς ἐθνικῆς στρατηγικῆς. Ὅταν ἐξισάζονται διάφοροι πολιτικοὶ ηγέτες χωρὶς κανέναν να αἰρεται ἀποφασιστικὰ υπέρ των ἄλλων, τότε ἡ Δημοκρατία ἐκπίπτει εἰς συναγωνισμό ἐπὶ τα χεῖρω των διεκδικούντων τὴν εὐνοία τοῦ Δήμου, ποῖος θα πρωτοστατήσῃ ὄχι κατ' ἀξίαν ἀλλὰ καθ' ἡδονὴν τῷ δήμῳ. Το χωρίο που ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ τὴν παρακαταθήκη τοῦ Θουκυδίδη γιὰ τὴν πραγματικὴ αἰτία τῆς παρὰ λογῆς Αθηναϊκῆς Ἡττας στὸν Πόλεμο, καὶ ἐγρὰφῃ μετὰ τὴν τελικὴ ἥττα στους Αἰγὸς Ποταμούς.

«οἱ δὲ ὕστερον ἴσοι μᾶλλον αὐτοὶ πρὸς ἀλλήλους ὄντες καὶ ὀρεγόμενοι τοῦ πρώτος ἑκάστος γίγνεσθαι ἐτράποντο καθ' ἡδονὰς τῷ δήμῳ καὶ τὰ πράγματα ἐνδιδόναι. ἐξ ὧν ἄλλα τε πολλὰ, ὡς ἐν μεγάλῃ πόλει καὶ ἀρχὴν ἐχούσῃ, *ἡμαρτήθη καὶ ὁ ἐς Σικελίαν πλοῦς, ὃς οὐ τοσοῦτον γνώμης ἀμάρτημα ἦν πρὸς οὓς ἐπῆσαν, ὅσον οἱ ἐκπέμψαντες οὐ τὰ πρόσφορα τοῖς οἰχομένοις ἐπιγινώσκοντες, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἰδίας διαβολὰς περὶ τῆς τοῦ δήμου προστασίας* τὰ τε ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἀμβλύτερα ἐποιοῦν καὶ τὰ περὶ τὴν πόλιν πρῶτον ἐν ἀλλήλοις ἐταράχθησαν. σφαλέντες δὲ ἐν Σικελίᾳ ἄλλη τε παρασκευῇ καὶ τοῦ ναυτικοῦ τῷ πλέονι μορίῳ καὶ κατὰ τὴν πόλιν ἤδη ἐν

στάσει ὄντες ὅμως δέκα μὲν ἔτη ἀντεῖχον τοῖς τε πρότερον ὑπάρχουσι πολεμίοις καὶ τοῖς ἀπὸ Σικελίας μετ' αὐτῶν καὶ τῶν συμμάχων ἔτι τοῖς πλέοσιν ἀφεστηκότι, Κύρῳ τε ὕστερον βασιλέως παιδὶ προσγενομένῳ, ὃς παρεῖχε χρήματα Πελοποννησίοις ἐς τὸ ναυτικόν, καὶ οὐ πρότερον ἐνέδοσαν ἢ αὐτοὶ ἐν σφίσι κατὰ τὰς ἰδίας διαφορὰς περιπεσόντες ἐσφάλησαν. τοσοῦτον τῷ Περικλεῖ ἐπερίσσευε τότε ἀφ' ὧν αὐτὸς προέγνω καὶ πάνυ ἄν ῥαδίως περιγενέσθαι τὴν πόλιν Πελοποννησίων αὐτῶν τῷ πολέμῳ».

II, 65, 10-13

[δέκα μὲν ἔτη ἀντεῖχον Haack, Hude; cf. Ισοκράτης, Παναθηναϊκός, §57; XVIII, §47; Ξενοφών, Ελληνικά, ii, 4, 21 : τρία etc. Codd.: ὀκτὼ etc. Aem. Mueller].

[«αυτοὶ δὲ [sc. οἱ πολιτικοί] που ἦλθαν μετὰ [sc. τον Περικλή], ὄντας μάλλον ἴσοι μεταξὺ τους καὶ ορεγόμενοι νὰ γίνεῖ ο καθένας τους πρῶτος, στράφηκαν στο νὰ πολιτεύονται ἐτσι ὥστε νὰ εἶναι ευχάριστοι στον Δῆμο καὶ νὰ του παραδίδουν [τὴν οδήγηση τῆς Πολιτείας]. Ἀπὸ αὐτὰ [sc. ἀπὸ αὐτὴν τὴ διαγωγή], ὅπως συμβαίνει μάλιστα σὲ μεγάλη πόλη που ἔχει Imperium (Ἀρχή), ἐγιναν πολλὰ ἄλλα σφάλματα καὶ ἡ Σικελικὴ ἐκστρατεία, ἡ ὁποία δὲν ἦταν τόσο σφάλμα ἐκτίμησης ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὴ δύναμη αὐτῶν ἐναντίον των ὁποίων ἐξεστράτευσαν, ὅσο ὅτι, μὴ λαμβάνοντας οἱ ἀποστείλαντες τὴν ἐκστρατεία τὶς κατάλληλες ἀποφάσεις γιὰ τους ἀποσταλέντες, ἀλλὰ ἀποφασίζοντας σύμφωνα με τὶς προσωπικὲς διαβολές που γίνονταν με στόχο ποῖος θὰ φανεῖ νὰ προστατεύει τὸν Δῆμο, καὶ ἐστόμωναν τὰ πράγματα τῆς στρατιᾶς καὶ τότε γιὰ πρώτη φορὰ συνταράχτηκε ἡ ἐσωτερικὴ κατάσταση. Ἐχοντας δε ἀπωλέσει στὴ Σικελία τὴ λοιπὴ ἐκστρατευτικὴ παρασκευὴ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ναυτικοῦ, καὶ με τὴ στάση νὰ ἔχει ἤδη ἐκδηλωθεῖ στὴν πολιτεία, ὅμως γιὰ δέκα μὲν ἀκόμη ἔτη ἀντεχαν καὶ ἀντεπεξέρχονταν καὶ ἐναντίον των προηγούμενων ἐχθρῶν καὶ μαζί με αὐτοὺς ἐπιπλέον ἐναντίον των ἀφιγμένων ἀπὸ τὴ Σικελία καὶ ἐναντίον

των περισσότερων Συμμάχων που είχαν αποστατήσει, και ύστερα εναντίον του Κύρου του Βασιλικού Υιού που προσετέθη, ο οποίος παρείχε χρήματα στους Πελοποννησίους για την κατάρτιση ναυτικού – και δεν υποχώρησαν πριν καταστραφούν σκοντάφτοντας οι ίδιοι στις προσωπικές διαφορές τους. Τόσο πολύ αποδείχθηκαν όντως αληθινοί οι λόγοι για τους οποίους ο Περικλής προέγνωσε ότι και πολύ ευχερώς η πόλη θα υπερίσχυε των ιδίων των Πελοποννησίων στον Πόλεμο»].

Εδώ τελειώνει το εγκώμιο του Περικλέους. Είναι σημαντικό ότι είναι πιο μετρημένο από εκείνο του Θεμιστοκλέους. Και αναφέρεται κυρίως και πρωτίστως στη Στρατηγική που εξέθεσε διεξαγωγής του Πολέμου. Πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι ενώ εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται πιο καθαρή παραβίαση του τρίτου στρατηγικού άξονα του Περικλή («να μην υπερεκταθεί η Αθήνα προσπαθώντας να διευρύνει την Αρχή ενώ ταυτόχρονα διεξάγει τον Πόλεμο») από αυτή την ίδια τη Σικελική Εκστρατεία, εντούτοις ο Θουκυδίδης δεν θεωρεί την Εκστρατεία αυτή ως στρατηγικό λάθος, αντιθέτως πιστεύει ότι μπορούσε να οργανωθεί ώστε να επιτύχει. Η λύση του αινίγματος, περί το οποίο πολλά τυρβάζουν οι νεωτερικοί Ευρωπαίοι ανηταινόντες, έγκειται στο ότι η Σικελική Εκστρατεία δεν ήταν άλλος, αλλότριος και χωριστός πόλεμος από τον Πελοποννησιακό αλλά ένα άλλο θέατρο επιχειρήσεων του ίδιου πολέμου με τον ίδιο στρατηγικό στόχο: την κατά κράτος ήττα της Σπάρτης και της Πελοποννησιακής Συμμαχίας.

Αλλά η διαλεύκανση της Θουκυδίδειας ετυμγορίας για την αποτυχία μιας εκστρατείας προορισμένης κατά τη φύση των πραγμάτων να επιτύχει, όπως και ενός πολέμου πεπρωμένου κατά το Άνυσμα της

Ιστορίας να κερδηθεί, δεν τελειώνει εδώ. Στο Έκτο και Έβδομο βιβλίο της Συγγραφής μας δώρισε ο μεγαλύτερος ιστορικός μια αποκαλυπτική περιγραφή και ανάλυση της Σικελικής Εκστρατείας.

Μετά τον θάνατο του Περικλή αρχηγός της φιλοπόλεμης Δημοκρατικής Παράταξης στην Αθήνα αναδείχθηκε ο Κλέων, ενώ η Ολιγαρχική Παράταξη άρχισε να συνέρχεται από το βαρύ πλήγμα και την πρακτική εξαφάνιση που υπέστη με τη δημιουργική πολιτική του Περικλή, και να παίζει ρόλο στα πράγματα του Imperium υπό τη μετριοπαθή ηγεσία του Κριτία. Το 422 π.Χ. χάνει τη ζωή του ο Κλέων (είχε για πολλοστή φορά εκλεγεί στρατηγός) σε μάχη παρά την Αμφίπολη στη Χαλκιδική. Η φιλολακωνική γραμμή της ολιγαρχικής παράταξης επικρατεί και συνάπτεται η Νικίειος Ειρήνη, 421 π.Χ.

Τη Θεμιστόκλειο Στρατηγική Ισχύος και Διαστολής της Αρχής αναλαμβάνει ο Αλκιβιάδης, γόνος της περιβόητης και πανίσχυρης οικογένειας των Αλκμαιονιδών και συγγενής του Περικλή. Από το 420 π.Χ. εκλέγεται κάθε χρόνο Στρατηγός. Εργάζεται διπλωματικά για να διασπάσει την Πελοποννησιακή Συμμαχία δημιουργώντας ζώνη Αθηναϊκής επιρροής, Άργος – Μαντίνεια – Ήλις, ήδη από το 420 π.Χ., την επομένη των Συνθηκών με τη Σπάρτη. Στον πολιτικό τομέα επιτυγχάνει να αναγραφεί αμέσως μετά στη Στήλη με τη Νικίειο Συνθήκη ότι η Σπάρτη δεν τήρησε τους όρκους (419 π.Χ.). Ακολουθούν στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Πελοπόννησο. Ο Αλκιβιάδης είναι ο ιθύνων νους, το mastermind, για την περιβόητη μάχη της Μαντινείας (περί τον Αύγουστο του 418 π.Χ., όπου λίγο έλειψε να κατατροπωθεί το αήττητο του Σπαρτιατικού πεζικού σε μάχη εκ παρατάξεως μεταξύ Σπαρτιατών και Συμμάχων τους από το ένα μέρος και Άργους, Μαντίνειας και Αθηναϊκού σώματος από το άλλο. Αυξάνει το εύρος της αντισπαρτιατικής Πελοποννησιακής ομάδας.

Ο Αλκιβιάδης ήταν ο νους και η ψυχική της Σικελικής Εκστρατείας. Αφορμή παρέσχε το ότι οι Εγεσταίοι (πόλη της Δυτικής Σικελίας) και φυγάδες από τους Λεοντίνους (στο κέντρο της Ανατολικής Σικελίας) ζήτησαν Αθηναϊκή βοήθεια για να αντιμετωπίσουν την ηγεμονική πολιτική των Συρακουσών επί των ανεξάρτητων Σικελικών πόλεων. Το Σικελικό ζήτημα είχε εκραγεί και κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης του Πελοποννησιακού Πολέμου (η Δεκαετία, 431-421 π.Χ., μέχρι τη Νικίειο Ειρήνη), και οδήγησε τότε σε περιορισμένη Αθηναϊκή παρέμβαση στη νήσο (427 π.Χ.).

Όπως για την κήρυξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, έτσι και εδώ ο Θουκυδίδης διακρίνει αφορμή και πραγματική αιτία. Ο Αλκιβιάδης, στον λόγο του στην Εκκλησία του Δήμου (VI, 16-18), όπου συζητούνται τα της Εκστρατείας, αναφέρει ρητά τον στρατηγικό στόχο και τις συνθήκες που καθιστούν ευχερέστερη την επικράτηση στη νήσο ενώ ελαχιστοποιούν τον κίνδυνο από το άνοιγμα ενός νέου θεάτρου πολεμικών επιχειρήσεων μακράν του Ελλαδικού κορμού. Τονίζει το ακατάστατο των συσχετισμών μεταξύ των πόλεων της Σικελίας, την κοινωνική, πολιτειακή και πολιτική ρευστότητα στο εσωτερικό της κάθε μιας από αυτές (και ιδίως αυτήν των Συρακουσών, της ισχυρότερης μεταξύ αυτών) και τη συνεπακόλουθη αδυναμία τους να συντονισθούν για να αποτρέψουν την Αθηναϊκή εκστρατεία συν το γεγονός της παρουσίας αυτοχθόνων βαρβαρικών φυλών Σικανών και Σικελών που μισούν τις Συρακούσες ιδίως ως αιτία παραγκωνισμού και εκμετάλλευσής τους (VI, 17, 2-6).

Επιπλέον, πραγματικός κίνδυνος να εκμεταλλευτούν την αποστολή μεγάλου εκστρατευτικού σώματος στη Σικελία οι Λακεδαιμόνιοι δεν υφίσταται. Να επιτεθούν στην Αττική μπορούν έτσι κι αλλιώς, τώρα μάλιστα που στην ουσία έχει καταλυθεί η Νικίειος Ειρήνη. Αλλά αυτό το αντιμετωπίζουμε, παρατηρεί, με την Περίκλειο Στρατηγική. Δεν δίνουμε μάχη εκ παρατάξεως αλλά αντιμετωπίζουμε την εισβολή

αμυντικά. Επικεντρωνόμαστε στη ναυτική ισχύ την οποία συνεχώς πρέπει να αυξάνουμε. Έτσι συνετέθη και αναπτύχθηκε η Αρχή μας: οι πατέρες μας πολέμησαν μακροχρόνιο διπλό πόλεμο ταυτόχρονα κατά της Περσικής Αυτοκρατορίας και της Σπαρτιατικής Συμμαχίας και έτσι ανδρώθηκε το Αθηναϊκό Imperium (VI, 17, 7-8). Πρέπει λοιπόν να δώσουμε τη βοήθεια που οι Σικελικές πόλεις μας ζητάνε, είναι και δίκαιο και ωφέλιμο (VI, 18, 1). Και ακολουθεί η διατύπωση μιας μεγάλης στρατηγικής αρχής από τον Αλκιβιάδη:

«τὴν τε ἀρχὴν οὕτως ἐκτησάμεθα καὶ ἡμεῖς καὶ ὅσοι δὴ ἄλλοι ἦρξαν, παραγιγνόμενοι προθύμως τοῖς αἰεὶ ἢ βαρβάροις ἢ Ἑλλησιν ἐπικαλουμένοις, ἐπεὶ εἴ γε ἡσυχάζοιμεν πάντως ἢ φυλοκриноῖμεν οἷς χρεῶν βοηθεῖν, βραχὺ ἂν τι προσκτώμενοι αὐτῇ περὶ αὐτῆς ἂν ταύτης μᾶλλον κινδυνεύοιμεν. τὸν γὰρ προύχοντα οὐ μόνον ἐπιόντα τις ἀμύνεται, ἀλλὰ καὶ ὅπως μὴ ἔπεισι προκαταλαμβάνει. καὶ οὐκ ἔστιν ἡμῖν ταμιεύεσθαι ἐς ὅσον βουλόμεθα ἄρχειν, ἀλλὰ ἀνάγκη, ἐπειδὴ περ ἐν τῷδε καθίσταμεν, τοῖς μὲν ἐπιβουλεύειν, τοὺς δὲ μὴ ἀνιέναι, διὰ τὸ ἀρχθῆναι ἂν ὑφ' ἐτέρων αὐτοῖς κίνδυνον εἶναι, εἰ μὴ αὐτοὶ ἄλλων ἄρχοιμεν. καὶ οὐκ ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐπισκεπτέον ὑμῖν τοῖς ἄλλοις τὸ ἡσυχον, εἰ μὴ καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα ἐς τὸ ὁμοῖον μεταλήψεσθε» (VI, 18, 2-3).

[«Και την Αρχή με αυτόν τον τρόπο αποκτήσαμε και εμεῖς και όσοι ἄλλοι ἄσκησαν Imperium, με το να προσφερόμαστε πρόθυμα σε όποιους κάθε φορά μας καλούσαν σε βοήθεια είτε βαρβάρους είτε Ἑλληνες. Επειδὴ αν εν πάση περιπτώσει ησυχάζουμε ή διακρίνουμε μετ' επιστάσεως ποιους πρέπει να βοηθούμε [και ποιους όχι], τότε προσθέτοντας λίγο [μόνο] στην Αρχή διακινδυνεύουμε περισσότερο αυτήν την ίδια [στην ολότητά της]. Γιατί αυτόν που προέχει δεν αμύνεται κανείς μόνον όταν επιτίθεται, αλλά και τον προλαβαίνει για να μην επιτεθεί. Και δεν υπάρχει για μας η δυνατότητα να λογαριάζουμε πόσο θέλουμε να εκτείνεται η Αρχή μας, αλλά είναι ἀνάγκη, αφού έχουμε ἔλθει

ως αυτό το σημείο, για τους μεν να σχεδιάζουμε υποταγή και στους δε να μη χαλαρώνουμε τον έλεγχο, γιατί ο κίνδυνος για μας είναι να υποταγούμε σε άλλους αν δεν κυριαρχήσουμε επί άλλων. Και η σκέψη για ησυχία δεν πρέπει να έχει την ίδια βάση σε σας με τους άλλους [λαούς], αν δεν θα μετέχετε και στον ίδιο τρόπο και επίπεδο διαβίωσης»].

Πρόκειται για την αρχή της αριστείας, για το αγωνιστικό ιδεώδες της ζωής, μεταφερόμενο από τα άτομα στις πόλεις, τις κοινωνίες και τα κράτη ως ολότητες. Η Στρατηγική προβολή είναι αποκαλυπτική. Η Αρχή απαιτεί συνεχή προσπάθεια εμβάθυνσης και διεύρυνσης. Κάθε χαλάρωση της δράσης προς την επιβαλλόμενη κατεύθυνση είναι αιτία καταστροφής. Και η «ησυχία» δεν είναι για τους πρώτους. (Βέβαια και αυτό ακόμη είναι ρητορικό. Η ησυχία δεν είναι για κανένα, αφού σημαίνει αρχή φθοράς και καθόδου. Αλλά είναι θέμα διαβάθμισης και σχετικό).

Πώς ακριβώς εξειδικεύετο αυτή η γενική αρχή της Στρατηγικής Αυξανόμενης Ισχύος και Μεγέθυνσης του *Imperium* στην περίπτωση της Σικελικής Εκστρατείας των Αθηνών, μας το εξηγεί ο ίδιος πάλι ο αρχιτέκτων της, ο Αλκιβιάδης, στον λόγο του αυτή τη φορά προς τους Σπαρτιάτες, όταν αυτομόλησε μετά την ανάκλησή του από τη στρατηγία της εκστρατείας.

«ἐπλεύσαμεν ἐς Σικελίαν πρῶτον μὲν, εἰ δυναίμεθα, Σικελιώτας καταστρεψόμενοι, μετὰ δ' ἐκείνους αὐθις καὶ Ἰταλιώτας, ἔπειτα καὶ τῆς Καρχηδονίων ἀρχῆς καὶ αὐτῶν ἀποειράσοντες. εἰ δὲ προχωρήσειε ταῦτα ἢ πάντα ἢ καὶ τὰ πλείω, ἥδη τῇ Πελοποννήσῳ ἐμέλλομεν ἐπιχειρήσειν, κομίσαντες ξύμπασαν μὲν τὴν ἐκεῖθεν προσγενομένην δύναμιν τῶν Ἑλλήνων, πολλοὺς δὲ βαρβάρους μισθωσάμενοι καὶ Ἰβήρας καὶ ἄλλους τῶν ἐκεῖ ὁμολογουμένως νῦν βαρβάρων μαχιμωτάτους, τριήρεις τε πρὸς ταῖς ἡμετέραις πολλὰς ναυπηγησάμενοι, ἐχούσης τῆς Ἰταλίας ξύλα ἄφθονα, αἷς τὴν Πελοπόννησον περίξ πολιορκοῦντες καὶ τῷ πεζῷ ἅμα ἐκ γῆς ἐφορμαῖς τῶν πόλεων τὰς μὲν βίᾳ λαβόντες, τὰς δ' ἐντειχισάμενοι

ράδιως ἡλπίζομεν καταπολεμήσειν καὶ μετὰ ταῦτα καὶ τοῦ ξύμπαντος Ἑλληνικοῦ ἄρξειν. χρήματα δὲ καὶ σῖτον, ὥστε εὐπορώτερον γίγνεσθαι τι αὐτῶν, αὐτὰ τὰ προσγενόμενα ἐκείθεν χωρία ἔμελλε διαρκῇ ἄνευ τῆς ἐνθένδε προσόδου παρέξειν. Τοιαῦτα μὲν περὶ τοῦ νῦν οἰχομένου στόλου παρὰ τοῦ τὰ ἀκριβέστατα εἰδότος ὡς διανοήθημεν ἀκηκόατε· καὶ ὅσοι ὑπόλοιποι στρατηγοί, ἦν δύνωνται, ὁμοίως αὐτὰ πράξουσιν» (VI, 90, 2 – 91, 1).

[«Κάναμε την εκστρατεία στη Σικελία, πρώτον μεν, αν μπορούσαμε, για να υποτάξουμε τους Σικελιώτες, μετά δε από αυτούς πάλι Ιταλιώτες, έπειτα να δοκιμάσουμε [να υπερτερήσουμε] και της Καρχηδονιακής Ηγεμονίας και αυτών των Καρχηδονίων. Αν δε προχωρούσαν αυτά ή όλα ή τα περισσότερα, ήδη τότε επρόκειτο να στραφούμε κατά της Πελοποννήσου, μεταφέροντας όλη την προστεθείσα δύναμη των Ελλήνων από εκεί, μισθώνοντας και πλήθος βαρβάρων από τους Ίβηρες και τους άλλους που θεωρούνται μαχιμότατοι, έχοντας ναυπηγήσει και πολλές επιπρόσθετες τριήρεις επιπλέον των δικών μας, αφού η Ιταλία παρέχει άφθονη ξυλεία, με τις οποίες πολιορκώντας γύρω-γύρω από τη θάλασσα την Πελοπόννησο, και ταυτόχρονα επιτιθέμενοι με το πεζικό δια ξηράς κατά των πόλεων της και άλλες εξ αυτών καταλαμβάνοντας με βία, άλλες εντειχίζοντας [αποκλείοντάς τις με οχυρωματικά έργα πέριξ], πιστεύαμε ότι εύκολα θα καταπολεμήσουμε και εν συνεχεία θα εξουσιάσουμε όλο το Ελληνικό σύστημα [η Αρχή μας θα συμπεριλάβει κάθε Ελληνική πόλη]. [Τα αναγκαία] χρήματα δε και τροφές για να είναι ευπορότερη η πραγμάτωση αυτών των στόχων μας, επρόκειτο να παράσχουν διαρκώς αυτές οι ίδιες οι περιοχές που θα υποτάσσαμε, χωρίς ανάγκη δαπάνης από εδώ. Ότι τέτοια σκεφτήκαμε [τέτοια στρατηγική σκέψη υιοθετήσαμε] για την ήδη πραγματοποιηθείσα Εκστρατεία μάθατε τώρα από αυτόν που γνωρίζει επακριβώς τα

πράγματα. Και οι στρατηγοί που έχουν μείνει τώρα με τον Στρατό, [μετά την απομάκρυνσή μου] παρόμοια αυτά θα κάνουν, αν δυνηθούν»].

Ο Αλκιβιάδης δηλώνει ότι ήταν ο συλλήπτωρ της στρατηγικής ιδέας («ό ακριβέστατα είδώς»). Στη στρατηγική αυτή ήταν φυσικά απόλυτα αντίθετη η Ολιγαρχική Παράταξη. Για αυτήν το Ελληνικό Σύστημα απαιτούσε για την ευστάθειά του (που για αυτήν εσήμαινε τη διατήρηση της παλαιάς «αριστοκρατικής» τάξης) τις Δυο συμπληρωματικές Κεφαλές της Αθήνας και της Σπάρτης. Η ύπαρξη του Διπολικού συστήματος εξασφάλιζε στους Ολιγαρχικούς τη δυνατότητα μεγαλύτερης επιρροής στα πράγματα και την πολιτική των Αθηνών. Αισθανόντουσαν περισσότερο «απαραίτητοι».

Ο Νικίας αγωνίστηκε να μη γίνει η Εκστρατεία. Χρησιμοποίησε ίσα και πλάγια μέσα. Στην πρώτη Εκκλησία του Δήμου (VI, 8, 1-2) που ασχολήθηκε με το Σικελικό θέμα μετά την άφιξη των πρέσβων από την Εγέστα και άλλα μέρη της Σικελίας και την επιστροφή των Αθηναίων πρέσβων που είχαν σταλεί εκεί, ελήφθη η απόφαση να γίνει η εκστρατεία, ορίσθηκε δε να ηγηθούν τρεις «Στρατηγοί αυτοκράτορες», ο Αλκιβιάδης, ο Νικίας και ο Λάμαχος. Η εντολή στους Στρατηγούς είναι ευρύτατη και δίδεται με ακρίβεια από τον Θουκυδίδη: «...βοηθούς [*sc. τους Στρατηγούς*] μὲν Ἐγεσταίοις πρὸς Σελινουντίους, ξυγκατοικίσαι δὲ καὶ Λεοντίνους, ἣν <τέ> τι περιγίγνηται αὐτοῖς τοῦ πολέμου, καὶ τᾶλλα τὰ ἐν τῇ Σικελίᾳ πράξαι ὅπῃ ἂν γινώσκωσιν ἄριστα Ἀθηναίοις» [VI, 8, 2]. Ορίστηκε δεύτερη Εκκλησία μετά πενθήμερο για να συζητήσει τα προπαρασκευαστικά της Εκστρατείας. Ο Νικίας επιχειρεί να μεταστρέψει τη συζήτηση σε επανεξέταση του όλου θέματος περί του συμφέροντος ή όχι της Εκστρατείας [VI, 8, 3-14]. Ζητεί μάλιστα από τον Πρόεδρο της Συνέλευσης (τον «Πρύτανι») να θέσει πάλι αντιδιαδικαστικά σε ψηφοφορία το ίδιο θέμα.

Ο Αλκιβιάδης αποδέχεται την πρόσκληση και επιχειρηματολογεί εκ νέου υπέρ της εκστρατείας [VI, 16-18]. Όταν η Εκκλησία του Δήμου εκ νέου ενέκρινε πιο αποφασιστικά το σχέδιο του Αλκιβιάδη για την πραγματοποίηση της Εκστρατείας, ο Νικίας, εφαρμόζοντας συνηθισμένη τακτική του, προσπάθησε να φοβίσει τους Αθηναίους τονίζοντας το μέγεθος του έργου και υπερτονίζοντας τους κινδύνους του (VI, 19, 2-23). Το εγχείρημα ωδήγησε στο ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα από αυτό που επεδίωκε (όπως και στην περίπτωση της αντιπαράθεσής του με τον Κλέωνα στην υπόθεση της Πύλου το 425 π.Χ.) Αντί να αποτρέψει από την Εκστρατεία με αυτή τη μέθοδο τους πολίτες, τόνισε την αποφασιστικότητά τους: «ἐνέπεσε ἔρως» για την εκστρατεία (VI, 24, 1-4, ο «ἔρως» στην §3). Του ζητήθηκε να αφήσει άμεσα τις περιστροφές και να προτείνει ευθέως ποιο νομίζει ότι χρειάζεται να είναι το μέγεθος του Εκστρατευτικού Σώματος (VI, 25, 1). «Ἄκων» ο Νικίας ζήτησε μια Αρμάδα: τουλάχιστον 100 Αθηναϊκές τριήρεις, μέγα πλήθος μεταγωγικών πλοίων, συμπληρωματική μοίρα από συμμαχικά πλοία, συνολικά τουλάχιστον 5000 οπλίτες και ανάλογο αριθμό τοξοτών, σφενδονητών, άλλων ελαφρών οπλισμένων και βοηθητικών (VI, 25, 2).

Χωρίς να ανασχεθεί από τον όγκο του εγχειρήματος η Εκκλησία του Δήμου ψήφισε μια μνημειώδη απόφαση: έδωσε απόλυτη εξουσία στους τρεις Στρατηγούς της εκστρατείας να καθορίσουν κατά την κρίση τους ό,τι έχει σχέση με το Εκστρατευτικό Σώμα: *«ἀκούσαντες δ' οἱ Ἀθηναῖοι ἐψηφίσαντο εὐθὺς αὐτοκράτορας εἶναι καὶ περὶ στρατιᾶς πλήθους καὶ περὶ τοῦ παντὸς πλοῦ τοὺς στρατηγοὺς πράσσειν ἢ ἂν αὐτοῖς δοκῇ ἄριστα εἶναι Ἀθηναίοις»* (VI, 26, 1). Και άρχισε με κάθε ζήλο η προπαρασκευή της Εκστρατείας (VI, 26, 2).

Η Εκκλησία του Δήμου εναπόθεσε τη δικαιοδοσία για τον εντελή και αποτελεσματικό συνολικό και επιμέρους σχεδιασμό της Εκστρατείας στο συμβούλιο των Τριών Στρατηγών Αυτοκρατόρων. Άρα η ορθή ή

εσφαλμένη εκτίμηση των Αθηναίων για το μέγεθος και τις δυσκολίες του έργου, μπορεί να έχει σημασία για τη λήψη της απόφασης διενέργειας της Εκστρατείας αλλά δεν έχει καμία σχέση με την αποτυχία της. Η επιτυχία ή αποτυχία της εξηρτάτο απολύτως από τα στρατηγικά σχέδια και τους τακτικούς χειρισμούς των Στρατηγών. Αυτό το τονίζω γιατί πολύ μελάνι έχει χυθεί από την Ευρωπαϊκή Σύγχυση για την εισαγωγή του Έκτου Βιβλίου του Θουκυδίδη, όπου επισημαίνεται η άγνοια των πολλών για το μέγεθος της Σικελίας, για το πλήθος των Ελλήνων και βαρβάρων κατοίκων της και για το γεγονός ότι αναλάμβαναν οι Αθηναίοι πόλεμο όχι υποδεέστερο από εκείνον εναντίον των Πελοποννησίων (VI, 1). Αυτό έχει φθάσει να θεωρηθεί από τη Νεωτερική άνοια του Υποκειμένου ως (έμμεση!) καταδίκη της λογικής της εκστρατείας από τον Θουκυδίδη. Ματαιότητες των θολών μυαλών από τις ομίχλες του μη-Οντος.

Πρώτον, με το να έχουν οι Στρατηγοί την απόλυτη εξουσία στον σχεδιασμό και εκτέλεση της Σικελικής Εκστρατείας, χωρίς όρια και χωρίς ανάγκη αναφοράς στην Εκκλησία του Δήμου για επικύρωση των σχετικών αποφάσεων του Συμβουλίου των Στρατηγών, εξαφανίζεται ολοσχερώς και εξαρχής το νεωτερικό πρόβλημα. Όσες φορές ζήτησαν οι Στρατηγοί αργότερα συμπληρωματικές Δυνάμεις, παρασχέθηκαν αφειδώς. Η αποτυχία της Σικελικής Εκστρατείας είναι αποκλειστική ευθύνη των Στρατιωτικών Διοικήτων.

Η Ευθύνη της Εκκλησίας του Δήμου ευρίσκεται αλλού. Εντοπίζεται ακριβώς στο ποιοι είναι οι Στρατηγοί Αυτοκράτορες.

Ανέλυσα παραπάνω τη γενική γνώμη του Θουκυδίδη για τη Σικελική Εκστρατεία, όπως εκτίθεται στην κρίση του για τον Περικλή. Η αποτυχία της Εκστρατείας δεν οφειλόταν σε λάθος ως προς τη Δύναμη των Σικελιωτών, αλλά σε συγκεκριμένα σφάλματα που έγιναν στην Αθήνα και σχέση είχαν με τις πολιτικές αντιπαλότητες και τις «διαβολές» που χρησιμοποιήθηκαν για πολιτική υπερίσχυση (II, 65, 11).

Τι ακριβώς εννοεί ο Θουκυδίδης μας το εξηγεί η ιστορία των γεγονότων που καταγράφει και η ειδική κρίση και εκτίμησή του για τον Αλκιβιάδη.

Ο Αλκιβιάδης ήταν η Ψυχή και ο Νους γενικά της Στρατηγικής Υπερίσχυσης της Αθήνας και ειδικά της σύλληψης της Μεγάλης Αρμάδας στα πλαίσια της Στρατηγικής αυτής Αρχής. Η αντίδραση της ολιγαρχικής παράταξης ήταν ολοκληρωτική, ριζική και χωρίς όρια.

Ενώ οι προπαρασκευές για τον έκπλου της Αρμάδας έβαιναν σύντονα και με ακμαιότατο ηθικό, συνέβη σε μια νύκτα να ακρωτηριασθούν οι διάσπαρτες σε όλη την Αθήνα μπροστά από σπίτια και σε ιερά Ερμές, στήλες λίθινες ορθογώνιες με πρόσωπο και εντεταμένα αιδοία [VI, 27, 1-2. Ο Θουκυδίδης ομιλεί για αποκοπή ή παραμόρφωση του προσώπου: «περικόπησαν τὰ πρόσωπα». Πιθανότατα επρόκειτο για ακρωτηριασμούς των φαινομένων άκρων, προσώπου και αιδοίου. Έτσι μαρτυρεί ο Πausanias ο Αττικιστής Fr. 70 Erbse. Σχόλια εις Θουκυδίδη VI, 27, 1. Σχόλια εις Αριστοφάνους *Λυσιστράτη*, 1094. Cf. Φιλόχορος FHG I 402 fr. 110].

Ταραχή επικράτησε. Οι Αθηναίοι ήσαν άκρως παραδοσιακοί στα θρησκευτικά ζητήματα ή, σωστότερα, στην αίσθηση του ιερού. Η περικοπή των Ερμών θεωρήθηκε ως κακός οϊωνός για την Εκστρατεία αλλά η θρησκευτική ανησυχία τεχνηέντως συνδυάστηκε με υποψία πολιτειακής ανατροπής, με επιχειρούμενη κατάλυση της Δημοκρατίας. Το ζήτημα στράφηκε πολιτικά κατά του Αλκιβιάδη. Στις σύντονες έρευνες για αποκάλυψη των ενόχων παρουσιάζονται μερικοί μέτοικοι και ακόλουθοι που δεν δήλωσαν μεν τίποτα για το συγκεκριμένο ζήτημα, αλλά μίλησαν για περικοπές κάποιων αγαλμάτων που είχαν γίνει παλαιότερα από νεαρούς υπό την επήρεια οίνου με παιγνιώδη διάθεση και επίσης για εξώρρηση των μυστηρίων σε ιδιωτικές οικίες. Κάπου ενέπλεκαν και τον Αλκιβιάδη.

Είναι φανερή η σαθρότητα και το δόλιο των συσχετισμών αφενός μεταξύ του μείζονος και συστηματικού έργου των Ερμοκοπιδών τις παραμονές της αναχώρησης της Αρμάδας από τη μια μεριά και των νεανικών μεμονωμένων παιδιών από την άλλη – και μεταξύ των υποθέσεων αυτών και της εμπλοκής του Αλκιβιάδη αφετέρου. Επρόκειτο για συνομωσία κύκλων της Ολιγαρχικής παράταξης εναντίον του αρχηγού της Δημοκρατικής παράταξης και εκπροσώπου της δυναμικής Στρατηγικής συνολικής Υπερίσχυσης και επέκτασης του Αθηναϊκού Imperium. Αυτό ακριβώς είναι και το βεβαιούμενο υπό του Θουκυδίδη:

«καὶ αὐτὰ ὑπολαμβάνοντες οἱ μάλιστα τῷ Ἀλκιβιάδῃ ἀχθόμενοι ἐμποδῶν ὄντι σφίσι μὴ αὐτοῖς τοῦ δήμου βεβαίως προεστάναι, καὶ νομίσαντες, εἰ αὐτὸν ἐξελάσειαν, πρῶτοι ἂν εἶναι, ἐμεγάλυνον καὶ ἐβόων ὥς ἐπὶ δήμου καταλύσει τά τε μυστικά καὶ ἡ τῶν Ἑρμῶν περικοπὴ γένοιτο καὶ οὐδὲν εἴη αὐτῶν ὃ τι οὐ μετ' ἐκείνου ἐπράχθη, ἐπιλέγοντες τεκμήρια τὴν ἄλλην αὐτοῦ ἐς τὰ ἐπιτηδεύματα οὐ δημοτικὴν παρανομίαν» (VI, 28, 2).

[Αυτό το χωρίο εξηγεί ακριβώς τι εννοούσε συγκεκριμένα ο Θουκυδίδης με τις γενικές διατυπώσεις στο προαναφερθέν II, 65].

Στα τεκταινόμενα ο Αλκιβιάδης απάντησε με πολιτική σύνεση. Απέκρουσε τις κατηγορίες αλλά ζήτησε επίμονα να κριθεί το θέμα πριν τον απόπλου της Αρμάδας, η οποία ήταν πλέον έτοιμη για αναχώρηση. Το σωστό για την πόλη ήταν, δήλωσε, να λήξει το θέμα πριν την Εκστρατεία, και αν βρεθεί ένοχος να τιμωρηθεί, αν αθώος να παραμείνει Στρατηγός Αυτοκράτωρ. Γιατί δεν είχε νόημα να παραμείνει στη θέση του, να αναχωρήσει η Αρμάδα και να είναι στόχος τέτοιων δυσφημιστικών διαβολών από τους πολιτικούς αντιπάλους του και να επικρέμονται τέτοιες κατηγορίες εναντίον του την στιγμή που διοικούσε την στρατιά και κατηύθυνε τον πόλεμο. Καλύτερα, υποστήριξε, να τον εκτελέσουν, αν

κριθεί ένοχος (η ποινή για τη φανέρωση και διαπόμπευση των Ελευσινίων Μυστηρίων ήταν κατά τους ιερούς νόμους ο θάνατος) [VI, 29, 1-2].

Αλλά οι πολιτικοί αντίπαλοί του («εχθρούς» του τους ονομάζει ο Θουκυδίδης) συνέχισαν τη συνομωσία τους. Εάν η διαδικασία για τις κατηγορίες κατά του Αλκιβιάδη διενεργείτο πριν την αναχώρηση του Στόλου, θα ήσαν παρόντες και ενεργοί όλοι οι οπλίτες, ναύτες και βοηθητικοί που μετείχαν στην εκστρατεία, πάντες κατά τεκμήριο ένθερμοι οπαδοί του Αλκιβιάδη και της συμφέρουσας για την πόλη δημόσια και προσοδοφόρου για τον καθένα ιδιωτικά Σικελικής πολεμικής επιχείρησης. Η παρουσία του Αλκιβιάδη τότε θα έκανε φανερή και την εξωτερική επιρροή του που είχε επιφέρει και τη συμμετοχή Αργείων και Μαντινέων στην Αθηναϊκή Εκστρατεία. Το κύρος, η αριστεία και η φυσική επιρροή του θα ήσαν εκτυφλωτικά παρόντα και ενεργά αν ο ίδιος ήταν στην πόλη. Με κάθε τρόπο ο Δήμος δεν θα «μαλακίζετο» λέει ο Θουκυδίδης.

Έβαλαν λοιπόν εγκάθετους πολιτικούς («άλλους ρήτορας ένιέντες») που υποστήριξαν υποκριτικά και απατηλά ότι δεν είναι στο εθνικό συμφέρον η καθυστέρηση του απόπλου του Στόλου από τον οποίο εξαρτώντο τα μέγιστα για τη χώρα. Και πρότειναν να φύγει ο Στόλος, να μείνει φυσικά Στρατηγός Αυτοκράτωρ ο Αλκιβιάδης. Και όταν λήξουν τα πράγματα και επιστρέψει, τότε να κριθεί ο ήρωας Στρατηγός εν τακταίς ημέραις. Το έκαναν αυτό

«βουλόμενοι ἐκ μείζονος διαβολῆς, ἥν ἔμελλον ῥᾶον αὐτοῦ ἀπόντος ποριεῖν, μετὰμεπτον κομισθέντα αὐτὸν ἀγωνίσασθαι».

Ήθελαν να τον διαβάλλουν κατά την απουσία του και ενώ ύψιστο εθνικό συμφέρον διακυβευόταν, και να τον ανακαλέσουν ατιμωτικά μόλις δημιουργήσουν το περιβάλλον για την καταδίκη του (VI, 29, 3).

Πράγμα που έκαναν. Ο Αλκιβιάδης τότε αγνόησε την τυπική νομιμότητα, αυτομόλησε, πήγε στη Σπάρτη και κατάφερε καίρια

πλήγματα κατά της Αθηναϊκής υπόθεσης. Καταδικάστηκε στην Αθήνα ερήμην εις θάνατον. Αργότερα η Αθήνα εξετίμησε εκ νέου την αξία του, τον ανακάλεσε, τον αθώωσε, και ο Αλκιβιάδης έδωσε νέα ζωή και την ύστατη πνοή στα Αθηναϊκά πράγματα κατά την τελευταία περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου.

Ο Αλκιβιάδης ήταν μεγάλη πολιτική και στρατιωτική προσωπικότητα του 5^{ου} αιώνα, δεύτερη μόνον σε σχέση προς τον Θεμιστοκλή. Ο Θουκυδίδης δεν ευρίσκεται σε συντονισμό προς τον ιδιωτικό χαρακτήρα αυτής της προσωπικότητας. Το αντίθετο μάλλον. Αναφέρει την υπερβολική και προκλητική επιδειξιμανία του Αλκιβιάδη, την ασέλγειά του, την πολυτέλεια της προβολής του στον δημόσιο χώρο, υπέρ τις δυνατότητες της προσωπικής του παρουσίας, την ανάγκη του προς προσπορισμό χρημάτων για να καλυφθεί αυτή η διαφορά. Διαγιγνώσκει ότι αυτός ο καταγιγιστικός άνδρας προκαλεί υποψίες φιλοτυραννίας λόγω του μεγέθους και της μεγαλοπρέπειας που συνοδεύει κάθε σκέψη και πράξη του, όσο και διεγείρει ενθουσιασμό που συνεπαίρνει με τον δυναμισμό της τελειότητάς του και των έμφυτων ικανοτήτων του. Αλλά ο Θουκυδίδης, παρά τα ιδιωτικά ελαττώματα, αναγνωρίζει στον Αλκιβιάδη την ισχυρότατη διεξαγωγή του πολέμου. Και θεωρεί ότι η Αθήνα απέτυχε επειδή (υπό την επήρεια των δολοπλόκων αντιπάλων του) δεν άφηνε τον Αλκιβιάδη να ηγηθεί της πόλης και του πολέμου όπως ο Περικλής στην εποχή του. Είναι συνταρακτική η διατύπωση του Θουκυδίδα.

«ἐνῆγγε δὲ προθυμότατα τὴν στρατείαν Ἀλκιβιάδης ὁ Κλεινίου, βουλόμενος τῷ τε Νικίᾳ ἐναντιοῦσθαι, ὧν καὶ ἐς τὰ ἄλλα διάφορος τὰ πολιτικά καὶ ὅτι αὐτοῦ διαβόλως ἐμνήσθη, καὶ μάλιστα στρατηγῆσαί τε ἐπιθυμῶν καὶ ἐλπίζων Σικελίαν τε δι' αὐτοῦ καὶ Καρχηδόνα λήψεσθαι καὶ τὰ ἴδια ἅμα εὐτυχήσας χρήμασί τε καὶ δόξῃ ὠφελήσιν. ὧν γὰρ ἐν ἀξιώματι ὑπὸ τῶν ἀστῶν, ταῖς ἐπιθυμίαις μείζουσιν ἢ κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν οὐσίαν

ἐχρῆτο ἔς τε τὰς ἵπποτροφίας καὶ τὰς ἄλλας δαπάνας· ὅπερ καὶ κάθειλεν ὕστερον τὴν τῶν Ἀθηναίων πόλιν οὐχ ἥκιστα. φοβηθέντες γὰρ οἱ πολλοὶ τὸ μέγεθος τῆς τε κατὰ τὸ ἑαυτοῦ σῶμα παρανομίας ἐς τὴν δίαιταν καὶ τῆς διανοίας ὧν καθ' ἑκάστον ἐν ὅτῳ γίγνοιτο ἔπρασσαν, ὥς τυραννίδος ἐπιθυμοῦντι πολέμιοι κατέστασαν, καὶ δημοσίᾳ κράτιστα διαθέντι τὰ τοῦ πολέμου ἰδίᾳ ἕκαστοι τοῖς ἐπιτηδεύμασιν αὐτοῦ ἀχθεσθέντες καὶ ἄλλοις ἐπιτρέψαντες οὐ διὰ μακροῦ ἔσφηλαν τὴν πόλιν».

VI, 15, 2-4

[Θα συνεχίσω το Α' Μέρος της έρευνας αυτής και στο επόμενο Κείμενο Σκέψης για το σεμινάριο της άλλης Πέμπτης.

Εν τω μεταξύ μπορείτε να συμβουλευτείτε δύο πυκνές μελέτες μου:

1/ *History and Theory of Geopolitical Dominance*, από Σεμινάριο που έδωσα στο Woodrow Wilson Center, Washington DC.

Ευρίσκεται ανηρτημένο στο site του Center, όπως επίσης και στο site του Ινστιτούτου, section "Research Projects", category "Geopolitics and the Vector of History: Unipolar Systems and World-Hegemony"

2/ *Athens Rome and the American Universal Imperium: Strategies of Unipolarity*.

Ευρίσκεται ανηρτημένο στο site του Ινστιτούτου μαζί με το παραπάνω.]

II

Στα δυο ερωτήματα του τίτλου που έβαλα, η απάντηση του Θουκυδίδη είναι συντριπτικής σαφήνειας και αλήθειας.

A) Γιατί έγινε ο Πελοποννησιακός Πόλεμος.

Η ακάθεκτη άνοδος της Αθηναϊκής Δύναμης και Αρχής προκάλεσε φόβο στη Σπάρτη, η οποία αναγκάστηκε να πολεμήσει. Αυτή είναι η ετυμολογία του Θουκυδίδη, αληθινή και βαρυσήμαντη πέρα για πέρα και λέξη-λέξη.

Μετά τα Περσικά, η Αθήνα, υπό την ηγεσία του Θεμιστοκλή και με τη Στρατηγική Ισχύος που ο Θεμιστοκλής θέσπισε ως Στρατηγικό Δόγμα της πόλης, εισήλθε σε ανοδική πορεία ενδυνάμωσης. Η ανερχόμενη Δύναμή της δημιούργησε την «Αρχή», το Αθηναϊκό Imperium. Οι έννοιες Δύναμη και Αρχή είναι οι ιδέες-κλειδιά της ιστορίας του Θουκυδίδη. Από το 479 π.Χ. μέχρι την αποτυχία (455 π.Χ.) της Αθηναϊκής επέμβασης στην Αίγυπτο, η εξωτερική και αμυντική πολιτική της Αθήνας καθοριζόταν εν γένει από έναν διμέτωπο αγώνα κατά της Περσικής Αυτοκρατορίας και της Σπαρτιατικής Ηγεμονίας, ενώ ταυτοχρόνως στόχευε την αύξηση της Αρχής. Η πόλη ευρίσκετο σε κατάσταση σχεδόν συνεχούς πολέμου.

Γύρω στα μισά του 5ου αιώνα, μια μείζων μεταβολή συμβαίνει στο Στρατηγικό Δόγμα της Αθήνας υπό την επίδραση του Περικλή. Η Νέα Στρατηγική Σκέψη συνίστατο στις εξής κατευθυντήριες ιδέες: Ο στρατηγικός στόχος της ενδυνάμωσης της Αρχής υπηρετείται καλύτερα από μια «έξυπνη» ειρήνη. Η πολιτιστική, καινοτομική και οικονομική

υπεροχή της Αθήνας θα εξασφαλίσει την πολιτική υπερίσχυση της Αθηναϊκής Ηγεμονίας χωρίς την αφαίμαξη δαπανηρών πολέμων. Η ειρήνη συμφέρει το Αθηναϊκό Imperium και αποδυναμώνει το Σπαρτιατικό Κράτος. Ο Νους (επι)κρατεί χωρίς την ανάγκη σταθερής στρατιωτικής εμπλοκής – ει μη παρέργως και κατ' εξαίρεσιν.

Πρόκειται για έναν μετασχηματισμό της ιδεολογίας του Αθηναϊκού Imperium, η οποία είχε στηριχθεί στη φιλοσοφία του Αναξαγόρα. (Θεμιστοκλής και Αλκιβιάδης, αλλά και ο Περικλής, συνδέονται με τον μεγάλο Φιλόσοφο, ο οποίος κατηγορείται και εξορίζεται από την Αθήνα ακριβώς τότε, το 450 π.Χ.). Το 480 π.Χ. υπό την επίδραση του Αρχηγού της Ολιγαρχικής Παράταξης (αεί Λακωνιζούσης) Κίωνα συνάπτεται μια πενταετής εκεχειρία, οι Πενταετείς Σπονδαί (I, 112). Ο Κίων είχε εξοστρακισθεί το 461 π.Χ. (ο εξοστρακισμός ήταν αρνητική εκλογή στην Αθηναϊκή ηγεσία του αντιπάλου του εξοστρακισθέντος, των ηγετών στην προκειμένη περίπτωση της Δημοκρατικής Παράταξης). Ανεκλήθη από την εξορία λόγω της αποτυχίας της Αθηναϊκής πολιτικής και στρατιωτικής επέμβασης στην Αίγυπτο. Και εργάσθηκε για τη συμφιλίωση Αθήνας και Σπάρτης.

Εν τω μεταξύ ο Περικλής αναδεικνύεται στις ηγετικές θέσεις της Δημοκρατικής Παράταξης και αναλαμβάνει την «έξυπνη» πολιτική υπερίσχυσης: ο Αναξαγόρειος Νους σε «πονηρή» εκδοχή. Το 449/8 π.Χ. υπογράφεται Συνθήκη Ειρήνης με την Περσική Αυτοκρατορία (η λεγόμενη Ειρήνη του Καλία, No. 152 Bengston [*Die Verträge des griechisch-römischen Welt von 700 bis 358 v.Chr.*]). Το 446 π.Χ. (και μετά από περίεργη και ύποπτη ήττα του Τολμίδα στη μάχη της Κορώνειας (447 π.Χ.) – ο Τολμίδης ήταν από τις ηγετικές μορφές της Δημοκρατικής Παράταξης και συνεχιστής της Θεμιστόκλειας Στρατηγικής ενάντια στην πολιτική του Περικλή) υπογράφεται Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ Αθήνας και των Βοιωτικών πόλεων (No. 153 Bengston). Τέλος, τον χειμώνα του 446/5 π.Χ.

συνάπτονται οι περίφημες Τριακονταετείς Σπονδές μεταξύ Αθηνών και Σπάρτης, που ίσχυσαν μέχρι την έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου δεκατέσσερα χρόνια αργότερα (No. 156 Bengston).

Έχω κρίνει αρνητικά την «έξυπνη» πολιτική του Περικλή (όπως και την αντίστοιχη θεωρία της “smart power” από την Προεδρία Obama στις ΗΠΑ τώρα). Η ανάσχεση στη δυναμική υπερίσχυσης ή επιβολής ισοδυναμεί πάντοτε προς στρατηγική υποχώρηση (και όχι τακτική αναδίπλωση). Αλλά οι Ηγεμονικές Δυνάμεις έχουν αποθέματα δυναμικού υπεροπλίας και ως εκ τούτου περιθώρια για «έξυπνάδες». Επισημαίνω ότι την αρνητική αυτή θεώρηση της Περικλείας Στρατηγικής της έξυπνης Ειρήνης δεν συμμερίζεται ρητά ο Θουκυδίδης. Και όντως η Δύναμη της Αθήνας δεν επλήγη υπολογίσιμα από τη Στρατηγική αυτή, καθώς συνοδεύτηκε από αποφασιστική πολιτική αδιαμφισβήτητης θωράκισης και εμβάθυνσης της Αρχής, καθώς και από επεκτατική οικονομική, πολιτιστική και πολιτική στρατηγική.

Η ανάσχεση της Δυναμικής που υποστηρίζω ότι είναι ζημιογόνα αναφέρεται σε βαθύτερο επίπεδο φιλοσοφικής θεμελίωσης της ιστορίας και εκδηλώνεται φανερότερα στον βαθμό ετοιμότητας της κοινωνίας να αναλάβει τον διακοπέντα ρυθμό ισχυρής (και πολεμικής) διεκδίκησης των δικαίων της Δύναμης όταν ανακύψει – και θα ανακύψει – η στιγμή όπου πρέπει να επανακαταφασθεί. Ο ίδιος ο Περικλής, όπως είδαμε, κρίνει απαραίτητο τον πόλεμο το 431 π.Χ. και καθοδηγεί τους Αθηναίους να απορρίψουν κάθε συμβιβαστική κίνηση συνεννόησης με τη Σπάρτη. Οι Αθηναίοι πείθονται. Αλλά η κοινωνία δεν είναι ένα μηχάνημα που το ανάβεις σε πόλεμο και το σβήνεις σε ειρήνη κατά το δοκούν της πολιτικής του (ακόμη και πεφωτισμένου) ηγέτη. Την καθοριστική σημασία της «ετοιμότητας» που εννοώ της κοινωνίας στη διεξαγωγή και διεκπεραίωση του πολέμου, όταν προκύψει (και θα προκύψει), θα εξηγήσω στο δεύτερο

σκέλος του προβλήματος του Πελοποννησιακού Πολέμου, στο Γιατί η Αθήνα ηττήθηκε.

Τόσο στο πρώτο στάδιο της ολοσχερούς, και ασταμάτητα ολοσχερώς διεκδικούμενης, ανόδου της Αθηναϊκής Δύναμης και Αρχής (479-446 π.Χ.), όσο και στο δεύτερο στάδιο της ειρηνικής υπερίσχυσης της Αθηναϊκής πολιτιστικής, οικονομικής και πολιτικής υπεροπλίας (416-431 π.Χ., η περίφημη Δεκαπενταετία της αδιαμφισβήτητης ηγεμονίας του Περικλή στα Αθηναϊκά πράγματα), η πολυδιάστατη Δύναμη της Αθήνας αυξανόταν και η Αρχή της καθίστατο συνεχώς λειτουργικότερη (η Συμμαχία γινόταν ολοκληρότερο Imperium). Ο οικονομικός επεκτατισμός της (όχι λιγότερο από πολιτικοστρατιωτικό επεκτατισμό) την έφερε σε σύγκρουση με τη μόνη υπολογίσιμη οικονομική δύναμη που δεν είχε ενταχθεί στην Αθηναϊκή Ηγεμονία, την Κόρινθο.

Η Κόρινθος, λόγω της προνομιακής σχέσης της προς τη Δύση (τη Δυτική ηπειρωτική Ελλάδα, τα Ιόνια νησιά, την Κάτω Ιταλία, τη Σικελία και επέκεινα), σχέσης που είχε οικοδομηθεί επί αιώνες με αποικίες, ναυτική ισχύ και σύντονο εμπόριο, είχε μπορέσει να αντεπεξέλθει στον οικονομικό ανταγωνισμό με την τεράστια Αθηναϊκή ηγεμονία του Ανατολικού Ελληνικού και οικείου γεωπολιτικού χώρου. Την οικονομική της ρώμη η Κόρινθος ασφάλιζε στη Σπαρτιατική Στρατιωτική Μηχανή. Στενή σύνδεση πολιτικά με τη Σπάρτη έδινε στην Κόρινθο πρωτεύουσα θέση στην Πελοποννησιακή Συμμαχία.

Το φαινόμενο ήταν ανώμαλο. Η πολιτιστική και οικονομική πρόοδος της Κορίνθου την έθετε στο Αθηναϊκό πεδίο του ανεπτυγμένου «Νέου» Κόσμου. Η πολιτική και στρατιωτική της θέση ήταν όμως με τη Σπαρτιατική περιοχή του παραδοσιακού «Παλαιού» Κόσμου («Νέος» και «Παλαιός» οριζόμενος εν αναφορά προς την επαναστατική τομή του 6ου π.Χ. αιώνα). Η «έξυπνη» στρατηγική του Περικλή δεν πρόβλεψε τις συνέπειες αυτής της ανωμαλίας, όταν υποτιμούσε τη Σπαρτιατική

Δύναμη ως ανενεργό λόγω απουσίας οικονομικών μέσων, πόρων και «λόγων αντίδρασης» στον «καθυστερημένο» χώρο της, τον νότιο ηπειρωτικό Ελλαδικό κορμό.

Η ίδια η λογική της έξυπνης, δια της οικονομίας (και του πολιτισμού και των πολιτιστικών και πολιτικών αξιών), υπερίσχυσης και, ακόμη σημαντικότερο, η ίδια η φύση του οικονομικού, ηγεμονικού επεκτατισμού (της προβαίνουσας «παγκοσμιοποίησης» του ελεύθερου οικονομικού χώρου), θα επέβαλλε σε κάποια δεδομένη στιγμή την προβολή της Αθηναϊκής οικονομικής ηγεμονίας στη Δύση. (Οπότε και πάλι καταλήγουμε σε Αθηναϊκό πόλεμο με την Σπάρτη διά της Κορίνθου). Και αυτό έγινε τη δεκαετία του 440-430 π.Χ. Η ειρήνη μάλιστα διευκόλυνε τη μείζονα Αθηναϊκή διείσδυση στον χώρο των Κορινθιακών συμφερόντων. Η ελεύθερη οικονομία που θεμελίωνε η Αθήνα με την Αρχή της δεν μπορούσε να ανεχθεί σφαίρες οικονομικής επιρροής και προστατευτικούς «φράκτες» που εμπόδιζαν την οικονομική δραστηριότητα με όρια-φραγμούς οιοδήποτε είδους, άμεσους ή έμμεσους – με ζώνες επιρροής.

Την οικονομική διείσδυση αυτή στη Δύση ακριβώς εξυπηρετούσε η πολιτικοστρατιωτική εμπλοκή της Αθήνας στα Κερκυραϊκά. Χρυσή ευκαιρία το ότι η Κέρκυρα, για προστασία των δικών της συμφερόντων, ζήτησε τη συνδρομή της Αθήνας εναντίον της Κορίνθου, για γεωστρατηγικούς και οικονομικούς ακριβώς λόγους.

Σημαντικοί οικονομικοί λόγοι υπέκειντο και στο περιβόητο Μεγαρικό Ψήφισμα καθώς και στις Διαμαρτυρίες της Αίγινας. Μέγαρα και Αίγινα (Δωρική και Δωρικότροπος πόλη) ήσαν κατά παράδοση οικονομικές δυνάμεις που στους αρχαϊκούς χρόνους είχαν ανέλθει στους υψηλότερους βαθμούς οικονομικής και πολιτικοστρατιωτικής ισχύος, ιδρύοντας ρωμαλέο και εκτεταμένο δίκτυο αποικιών στον Ανατολικό Ελληνικό χώρο και που κρατούσαν ακόμη την οικονομική τους

δραστηριότητα και εμπορική τους δράση σε κάποιο επίπεδο ροπής τουλάχιστον και ορμής, αν όχι πραγμάτωσης. Αλλά η Αθήνα με το ΜεγαΕμπορικό κομβικό κέντρο του Πειραιά εμπόδιζε *de facto*, αν όχι από πρόθεση, αυτή την πραγμάτωση.

Στην περίπτωση των Μεγάρων προκάλεσε εσκεμμένα την ασφυξία στη γειτονική πόλη (η οποία δεν ανήκε στη Συμμαχία της) με τον οικονομικό αποκλεισμό που της επέβαλε. Προφανώς εννοούσε να την εξαναγκάσει να εγκαταλείψει τη Σπαρτιατική Συμμαχία και να ενταχθεί στην Αθηναϊκή Ηγεμονία και τον οικονομικό χώρο της Αθηναϊκής Αρχής. Το ότι η Σπάρτη στο τέλος πρότεινε σαν μοναδικό όρο για τη συνέχιση της ειρήνης την άρση του Μεγαρικού Ψηφίσματος, εσήμαινε, πλην των όσων ανέπτυξα στο προηγούμενο μέρος της ανάλυσης, και την επιμονή της στην Αρχή του Διπολισμού. Να μην βιάζονται δηλαδή μικρότερες χώρες να αλλάζουν σφαίρα επιρροής και στρατόπεδο συμμαχίας.

Για το θέμα της Αίγινας, η όποια παρεμπόδιση της αυτονομίας της Αίγινας ήταν συνέπεια των συμμετοχών της στην Αθηναϊκή Ηγεμονία. Αθηναϊκή Αρχή και Αιγινήτικη Αυτονομία ήσαν αντιφατικά πράγματα. Και εάν ακόμη υπήρχε κάποιος ειδικός όρος στις Τριακονταετείς Σπονδές που τυπικά εξασφάλιζε στους Αιγινήτες την αυτονομία (όπως υποστήριζαν), αυτός θα είχε να κάνει με ρήτρα της οποίας το πραγματικό νόημα εξαρτάται από τις συνθήκες συμμετοχής της Αίγινας στην Αθηναϊκή Αρχή. Οι Αθηναίοι απάντησαν στις συγκεκριμένες αιτιάσεις της Αίγινας με το ότι δεν ήσαν αυτόνομοι όταν εισήλθαν στη Συμμαχία, που σημαίνει ότι ηττήθηκαν και υποχρεώθηκαν να συμμετάσχουν, άρα δεν καλύπτονται από οποιαδήποτε γενική ή ειδική εγγύηση αυτονομίας μπορεί να υπήρχε (και δεν γνωρίζουμε αν όντως περιλαμβανόταν κάτι τέτοιο) στις Τριακονταετείς Σπονδές. [Όταν στην Νικίειο Ειρήνη περιλήφθηκε ρητός όρος περί αυτονομίας των Συμμάχων κανείς δεν τον

θεώρησε ως ρήτρα και εγγύηση πραγματικής ανεξαρτησίας εκάστου Συμμάχου από την ηγεμονική Δύναμη της Αθήνας].

Με πόλεμο και ειρήνη η Δύναμη της Αθήνας μεγάλωνε και η Αρχή εντεινόταν και επεκτεινόταν. Ο Θουκυδίδης τονίζει το μέγιστο στρατηγικό μάθημα: σε κάποιο σημείο η άνοδος του ενός από τους δύο πόλους ενός διπολικού συστήματος θα φοβίσει υπαρξιακά τον άλλο. Ο Διπολισμός θα άντεχε, με εντάσεις και ανακουφιστικές διεξόδους, με συμβιβαστικές διαλύσεις των αντιθέσεων, μέχρις αυτού του σημείου. Ποιο είναι αυτό το σημείο; Εκεί που ο άλλος θα κρίνει ότι ο μεγενθυνόμενος δεν εννοεί να εφαρμόσει την Αρχή του Συμβιβασμού στις εκατέρωθεν διεκδικήσεις, την Αρχή η οποία εκφράζει το πνεύμα του Διπολικού Συστήματος.

Στην πράξη κάθε ιστορικής συγκυρίας δεν είναι εύκολο να κρίνεις την πρόθεση του άλλου από τη συγκεκριμένη συμπεριφορά του. Αλλά υπάρχουν τρόποι εξιχνίασης των εννοημάτων, διαθέσεων και προθέσεων του άλλου στις κοινωνίες, τα Κράτη και τα άτομα. Και μάλιστα η ορολογία «διάθεση», «πρόθεση» είναι υπέρ το δέον ψυχολογίζουσα για να εκφράσει την πραγματικότητα των στρατηγικών επιλογών σε συλλογικές ή ατομικές οντότητες. Το θέμα είναι να διαγνωσθεί ο Στρατηγικός Στόχος του καθενός. Και η αξιολογική προτεραιότητα αυτού του στρατηγικού Στόχου.

Με τα γεγονότα προ της Μεγάλης Έκρηξης όπως τα εξιστορεί ο Θουκυδίδης και όπως τα παρουσίασα στη βασική δομή τους παραπάνω, η Σπάρτη «δοκίμασε» την Αθήνα σε σχέση προς αυτά τα δυο ζωτικά ζητήματα. Οι τρεις Λακεδαιμονικές πρεσβείες στην Αθήνα μετά τη Συμμαχική Απόφαση στη Σπάρτη υπέρ του Πολέμου, αποτελούν τέτοιες «δοκιμές». Και η Σπάρτη έκρινε ορθά ότι η Αθήνα και έχει Στρατηγικό Objective (Αντικειμενικό Σκοπό) την καθολική Ηγεμονία (ένα Μονοπολικό Σύστημα) και είναι αποφασισμένη να τον επιδιώξει

ανυποχώρητα στη δεδομένη στιγμή, αρνούμενη την Αρχή του Στρατηγικού Συμβιβασμού.

Το ότι η Αθήνα απάντησε μόνο ότι δέχεται τις διαδικασίες που προβλέπουν οι Τριακοντούτεις Σπονδαί για την επίλυση των διαφορών μεταξύ των ηγετών και των μελών των Δυο Συμμαχιών, είναι ακριβώς άρνηση της Αρχής του Συμβιβασμού. Επιμένεις σε συμβατικές διαδικασίες τυπικά προβλεπόμενες όταν η ουσία της Συνεννόησης έχει εξαφανιστεί για σένα. Τα συμβατικά χρειάζονται για μικροπράγματα. Τα μεγάλα καθορίζονται με Συνεννόηση ή Πόλεμο. Ποτέ με προσφυγή στους όρους Συνθηκών και Συμβάσεων.

[Γι' αυτό η Ελλάδα σήμερα είναι αποσταθεροποιητής του ΒαλκανοΜικρασιατικού Πεδίου. Επιμένει σε συμβατικές καταστάσεις για τα μείζονα και ακόμη για το μέγιστο. Που είναι ο επανασυντονισμός του μεγαλοσήμαντου ιστορικά και γεωπολιτικά Περιφερειακού Πεδίου με τις πολυδύναμες εξακτινώσεις του. Τονίζοντας τα τυπικά «δίκαια» (παραμορφωμένα και αυτά), αποκαλύπτει στρατηγική στόχευση αποδυνάμωσης του ΒαλκανοΜικρασιατικού Πεδίου. Γνωρίζουμε ότι αυτό γίνεται λόγω του Ευρωπαϊσμού του Καθεστώτος της Χώρας. Ο προσανατολισμός αυτός προς ασύμβατα πολιτισμικά, γεωπολιτικά και δομικά δυναμικά, προκάλεσε την καταστροφή της Ελλάδας που βιώνουμε σήμερα.]

[Πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, Βρετανία και Ρωσία έκριναν ότι η Γερμανία δεν ενδιαφερόταν πλέον για την Αρχή του Συμβιβασμού. Αυτή ήταν η πραγματική Αιτία του Πολέμου, αφορμές του οποίου ήσαν στα

τελευταία η υπόθεση του Μαρόκου, η δολοφονία του Αρχιδούκα της ΑυστροΟυγγαρίας στο Βελιγράδι, το τελεσίγραφο της ΑυστροΟυγγρικής Αυτοκρατορίας προς τη Σερβία, η απάντηση της Σερβικής Κυβέρνησης του Pasitch και η Γενική Επιστράτευση της Ρωσίας. Εξαιρετικά ενδιαφέρον επί του θέματος έχουν τα προσωπικά, αποκαλυπτικά και προφητικά, απομνημονεύματα (1916) του Πρίγκηπα Lichnowsky, τελευταίου πρεσβευτή της Γερμανίας (1912-4) στο Λονδίνο πριν την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Ανάλογα ισχύουν και για την Κήρυξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Τα Θουκυδίδεια συνθετικά θεωρήματα είναι όντως κτήμα εσαεί.]

Με Πόλεμο λοιπόν και Ειρήνη αύξανε η Αθηναϊκή Δύναμη και η Αρχή. Η Σπάρτη φοβήθηκε, δηλαδή αντιλήφθηκε ότι η ακολουθούμενη πορεία οδηγεί μαθηματικά στον παραμερισμό της. Πρότεινε Συμβιβασμό στην Αθήνα, τον οποίο η Αθήνα υπό την ηγεσία του Περικλή απέρριψε. Ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος πια εκείνη τη δεδομένη στιγμή.

Αυτή είναι η αληθής αιτία του Πολέμου, διαγιγνώσκει ο Θουκυδίδης, και αιτιολογεί ορθά.

Β) Γιατί ηττήθηκε η Αθήνα.

Για τον Θουκυδίδη, και κατά την αλήθεια των πραγμάτων, η Αθήνα «ήταν να νικήσει». Η ουσία της Αθήνας του Χρυσού Αιώνα αντιπροσώπευε την Επανάσταση του Λόγου στην ιστορία της ανθρωπότητας, τη δεύτερη μεγάλη τομή της ανθρώπινης εξέλιξης μετά τη Νεολιθική Επανάσταση. Στην Αθήνα είχε βρει ο αναδυθείς Λόγος το βέλτιστο ανθρώπινο υλικό για να μεγαλουργήσει τη θεία του περιωπή. Έτσι γεννήθηκε το Θαύμα του 5ου αιώνα π.Χ.

Όπως λοιπόν στις εύφορες πεδιάδες της Μεσοποταμίας και του Νείλου έμελλε να ριζώσει, να ανθίσει και να καρποφορήσει σε νέο επίπεδο ανθρώπινης ύπαρξης η Νεολιθική Επανάσταση με τη γεωργία και την ανωτέρου επιπέδου επινόηση, κατασκευή και χρησιμοποίηση εργαλείων, γιατί ακριβώς εκεί βρήκε το πρόσφορο γεωγραφικό, κλιματολογικό και ανθρώπινο περιβάλλον – έτσι και η δεύτερη μεγάλη πρόσβαση σε άλλη σφαίρα γνώσης της πραγματικότητας δια του Λόγου του Όντος ριζωσε, άκμασε και ωρίμασε στον χώρο που ήταν κατάλληλος περιβαλλοντολογικά (οξύτατη διέγερση της αρμονίας της φύσης) και ανθρωπολογικά (φύλα τα οποία γοητεύτηκαν και συνεπάρθηκαν από τον Λόγο του Όντος που γεννήθηκε και δυνάμωσε από το κυρίαρχο Δωρικό βίωμα του Κάλλους ως τελειότητας του Όντος) για την πλήρη επιφάνεια του Λόγου του Όντος κατά τη Νόηση του Είναι.

Η τέλεια άνθιση και καρποφορία τον 5^ο αιώνα της Επανάστασης του Λόγου που έγινε στον 6ο αιώνα π.Χ. εστιάσθηκε σε ένα προνομιακό κέντρο, όπως συμβαίνει στην ιστορία όπου συντελούνται Μεγάλες Γέννες, έκανε ώστε να συγκλίνουν οι εξελίξεις σε ένα προνομιακό σημείο, στην Αθήνα του 5ου – στη χρυσή πόλη του Χρυσού Αιώνα. Το θαύμα αυτό είχε μια αποτυχία: την ήττα της Αθήνας στον αναγκαίο Πελοποννησιακό Πόλεμο.

Αυτό ήταν αντινομιακό προς τη φύση και ουσία της Αθήνας του 5ου αιώνα, στο «τι ην είναι» της Αθήνας. Ο Λόγος είναι παντοδύναμος γιατί είναι η ίδια η κοσμική τάξη κατά τον διαρθρωτικό ρυθμό της, κατά τον Νόμο της ύπαρξής της, κατά το νόημα του «Κόσμου». Η Αθήνα ήταν να νικήσει στον Πόλεμο, όπως θριάμβευε σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ήταν το δυναμικό κέντρο των κοσμοϊστορικών εξελίξεων – η ανθρώπινη ιστορία εστιάστηκε στην πόλη-θαύμα. Η Αθήνα έγινε ο Αναξαγόρειος Νους του ιστορικού γίνεσθαι. Αυτό αποτελεί το πνεύμα του περίφημου Επιτάφιου Λόγου του Περικλή μπροστά στους νεκρούς του πρώτου έτους του πολέμου (II, 35-46). Ο Επικήδειος γίνεται στον λόγο του Περικλή ύμνος στην Αθήνα. Θέμα του, δηλώνει εν προανακρούσματι, δεν είναι να πει ρητορικά τα γνωστά, πώς οι πρόγονοι θεμελίωσαν τη Δύναμη και την Αρχή της πόλης και πώς οι μετέπειτα και αυτοί οι ίδιοι οι τότε πολίτες τις επαύξησαν, αλλά να διαδηλώσει το κύριο και ουσιώδες:

«ἀπὸ δὲ οἷας τε ἐπιτηδεύσεως ἦλθομεν ἐπ’ αὐτὰ καὶ μεθ’ οἷας πολιτείας καὶ τρόπων ἐξ οἷων μεγάλα ἐγένετο, ταῦτα δηλώσας πρῶτον εἶμι καὶ ἐπὶ τὸν τῶνδε ἔπαινον» (II, 36, 4).

Πρώτα θα τονίσει από ποια καλλιέργεια, ποια κουλτούρα, φθάσανε οι Αθηναίοι στην παρούσα περιωπή, και με ποιο πολιτικό σύστημα δομής της πολιτείας και με ποιο τρόπο ζωής έγινε το μέγεθος και μεγαλείο της Αθήνας, μετά δε θα προβεί στον έπαινο των θανόντων υπέρ της Αθήνας και της δόξας της. Ακολουθεί η μεγαλόπρεπη αναφορά και διαρθρωτική περιγραφή του Αθηναϊκού πνεύματος, του Αθηναϊκού χαρακτήρα και τρόπου δημόσιου και ιδιωτικού τον 5ο αιώνα.

Η πολιτειακή οργάνωση της Αθηναϊκής κοινωνίας και ο πολιτισμός και παιδεία της, ο Αθηναϊκός τρόπος και οι Αθηναϊκές αξίες, είναι παράδειγμα προς μίμηση, αρχέτυπη μορφή της ανθρώπινης κοινωνίας

την εποχή της Επανάστασης του Λόγου (II, 37, 1). Ο Περικλής μιλάει εκτενώς για την Αθηναϊκή αριστεία. Και προσθέτει:

«καὶ ὥς οὐ λόγων ἐν τῷ παρόντι κόμπος τόδε μᾶλλον ἢ ἔργων ἐστὶν ἀλήθεια, αὐτὴ ἡ δύναμις τῆς πόλεως, ἣν ἀπὸ τῶνδε τῶν τρόπων ἐκτησάμεθα, σημαίνει» (II, 41, 2).

Η απόδειξη της αριστείας είναι η επιτυχία, η Δύναμη της πόλης, η οποία αποκτήθηκε με τους τρόπους αυτούς διαβίωσης και συμβίωσης, με αυτές τις αξίες, αυτές τις επιδιώξεις, αυτές τις οργανωτικές αρχές, που συνθέτουν τη φύση της Αθήνας του Χρυσού Αιώνα. Η αποδεδειγμένη εν ἔργῳ, εν τοις πράγμασιν, υπεροχή αριστείας της Αθήνας, η Δύναμη και Αρχή της πόλης γίνεται αντικείμενο Ἑρώτα για τους πολίτες της:

«ἀλλὰ μᾶλλον τὴν τῆς πόλεως δύναμιν καθ' ἡμέραν ἔργῳ θεωμένους καὶ ἐραστὰς γιγνομένους αὐτῆς» (II, 43, 1).

Η Αθήνα ως το συλλογικό κάλλος του ανθρώπου στην τελείωση της ύπαρξής του κατά την αναγκαία συμβίωσή του ακριβώς προς επίτευξη της υπέρτατης συμπληρωματικής τελειότητάς του. Και η συστατική για τον Ελληνισμό ταύτιση Κάλλους και Δύναμης εν τελειότητι και αριστεία. (Η Αρετή ως Δύναμις Τελειότητος).

Αυτό το Κάλλος και η Δύναμη της Ελληνικής Αρετής «ήταν να νικήσει» κατά πάντα και δια πάντα. Το πρόβλημα της Αθηναϊκής ήττας δεν είναι για το Ελληνικό Πνεύμα απλά ιστορικό παράδοξο. Είναι υπαρξιακή αντινομία. Πώς το καλύτερο δεν επικράτησε; Πώς το άριστο, το «θαύμα», δεν υπερνίκησε τον ελάσσονα αντίπαλο, τον μερικώς μόνο φέροντα τον Λόγο του ὄντος, την ελλαττωματική εικόνα του Νου της πραγματικότητας;

Και πιο πρακτικά, αλλά κατ' απορροή από αυτή τη μεταφυσική δεοντολογία της υπερίσχυσης του βέλτιστου – της Μεγάλης Αρχής ότι κράτιστο είναι το άριστο - -

και πώς τότε, έχασε στον διπολικό αγώνα η Αθήνα από έναν αντίπαλο που ήταν τόσο ανάξιος να νικήσει ώστε κακοχειρίστηκε τη νίκη του με τόσο εντυπωσιακό τρόπο ανικανότητας που κατάφερε σε λίγες δεκαετίες να συντριβεί από μια Δύναμη η οποία δεν είχε να κομπάσει άλλο τι από τη ρωμαλέα σωματότητα της νεολαίας της, να ταπεινωθεί δηλαδή από την «Βοιωτικήν ὕν», τις Θήβες.

Η συνέχεια είναι δεδομένη. Ούτε η Θήβα, όπως ούτε η Σπάρτη, ούτε βεβαίως μια αναστηλωμένη Αθήνα του 4ου αιώνα και μια νέα Αθηναϊκή Συμμαχία σκιά της μεγαλειώδους Αθηναϊκής Ηγεμονίας του προηγούμενου αιώνα, δεν μπορούσαν να σταθούν στη θέση και να επιτελέσουν το έργο της Αθηναϊκής Αρχής του 5ου αιώνα. Η αιχμή των εξελίξεων περιήλθε μετά το μισό του 4ου αιώνα στη Μακεδονία, που έδωσε τους μυς στον Ελληνικό νου. Η ιστορία δεν επιστρέφει ποτέ στους προηγούμενους φορείς του Ανύσματός της.

Η ιστορική ανωμαλία της Αθηναϊκής Ήττας στον Πελοποννησιακό Πόλεμο αποτελεί το μέγα πρόβλημα της φιλοσοφικής ιστορίας. Βέβαια απασχόλησε την Αθήνα του 4ου αιώνα βαθειά, υπαρξιακά. Τι πήγε λάθος στη σίγουρη πρόβαση προς την κορυφή; Πώς είναι δυνατόν ο Νους να βυθίζεται στο μη-ον και ο Λόγος να αστοχεί;

Δεν θα ασχοληθώ με την post mortem ανατομία του λάθους εκ μέρους των φιλοσόφων, των ρητόρων και πολιτικών του 4ου αιώνα της Αθηναϊκής πολιτείας. Όση εμβρίθεια ή επικαιρότητα και να έχουν οι διαγνώσεις αυτές υποπίπτουν τουλάχιστον στο κριτήριο της αναποτελεσματικότητας. Η διορθωμένη κατά τη διάγνωση της αιτίας της αποτυχίας του 5ου αιώνα Αθήνα του 4ου αιώνα ήταν και μικρότερη σε

περιωπή, μέγεθος και «θαυματουργία» και ανεπιτυχέστερη. Ήταν καθ' όλα ισχνή εικόνα του αρχετύπου του Χρυσού Αιώνα. Εξαιρώ τη φιλοσοφική γιγάντωση δια Πλάτωνος και Αριστοτέλους. Η μεταχρονολόγηση του Χρυσού Αιώνα και η μεταφορά του στον 4ο για την περίπτωση της Φιλοσοφικής Επιφάνειας, οφείλεται στην ιδιάζουσα γονιμότητα και κατά συνέπεια σχετική διασπορά της φιλοσοφικής σκέψης κατά τον 5ο αιώνα, η οποία καθυστέρησε την ωρίμανση και ακμή της σύντονης διαρθρωτικής δυναμικής που χρειάζεται για την κατάληξη στην οικοδόμηση μεγάλων συστημάτων. Θα επανέλθω στην εξέταση της σημασίας αυτού του γεγονότος σε άλλη περίπτωση.

Αλλά στον Θουκυδίδη ανευρίσκουμε τη διάγνωση και ανάλυση της αιτίας της Αθηναϊκής αποτυχίας από τον μεγαλύτερο ιστορικό, ο οποίος ήταν και σύγχρονος των γεγονότων, φρόντισε δε να γνωρίσει επακριβώς τα καθέκαστα και από τις δυο πλευρές, όπως τονίζει ο ίδιος. Και αυτό τότε μάλιστα που συντελείτο η εξέλιξη κοσμοϊστορικών γεγονότων.

Είδαμε ότι για τον Θουκυδίδη η Αθηναϊκή αποτυχία οφείλεται πρωτίστως στην ολιγαρχική συνομωσία που παρέσυρε τον Δήμο να υποπτευθεί τον Αλκιβιάδη και να του στερήσει την ηγεσία της Αθήνας τη στιγμή που η πόλη τον είχε απόλυτη ανάγκη. Αξίζει πολλαπλά να στοχασθούμε πολύπλευρα και αναλυτικότερα τη βαρυσήμαντη αυτή διαπίστωση.

Για τον Θουκυδίδη η Νικίειος Ειρήνη το 421 π.Χ., την οποία υπέγραψε η Αθήνα υπό την επήρεια της Ολιγαρχικής Παράταξης και του αρχηγού της Νικία, ήταν στην πραγματικότητα όχι αληθινή ειρήνη, αλλά απλώς μια «ύποπτος ανακωχή» (V, 26, 3). Ο όλος Πελοποννησιακός Πόλεμος διήρκεσε 27 έτη (431-404 π.Χ.), στην οποία διάρκεια ο Θουκυδίδης συμπεριλαμβάνει τα 6 χρόνια της «ύποπτης ανακωχής» που ήταν στην πραγματικότητα η Νικίειος Ειρήνη, η «ενδιάμεση σύμβαση» («ή διὰ μέσου ξύμβασις», V, 26, 2). Αλλά τα έργα δείχνουν ότι δεν ήταν πραγματική

ειρήνη, αφού ούτε εξεπλήρωσαν όλους τους όρους της Συνθήκης, πολεμικές επιχειρήσεις συνεχίστηκαν κατά τον Μαντινιακό και Επιδαύριο πόλεμο, πολλές αιτιάσεις εκτοξεύονταν εκατέρωθεν για παρασπονδίες του άλλου μέρους, στη Θράκη παρέμενε εχθρική κατάσταση και οι Βοιωτοί συνήψαν μόνο μια δεκαήμερη εκεχειρία όλη κι όλη (V, 26, 2).

Ωστε ο Δεκαετής Πόλεμος και ο Πόλεμος που ξεκίνησε μετά την αποχώρηση του Αλκιβιάδη από τη Σικελική Εκστρατεία, είναι μέρος ενός και του αυτού πολέμου, διάφορες φάσεις του. Εντούτοις άμεσες εχθροπραξίες μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης κατά τη διάρκεια των Σπονδών, όσο ίσχυαν έστω και αβεβαίως, δεν έλαβαν χώρα, έτσι ώστε να μπορούμε να μιλήσουμε για πρώτο και ύστερο Πόλεμο εννοώντας τις δυο φάσεις του ενιαίου Πελοποννησιακού Πολέμου. Και αυτό κάνει και ο Θουκυδίδης («πρώτος πόλεμος» V, 20, 3 και V, 24, 2, «ύστερος πόλεμος» V, 26, 3). Είναι και αυτός ένας λόγος για τον οποίο ο Θουκυδίδης δεν θεωρεί τη Σικελική Εκστρατεία ως παραβίαση της Τρίτης Στρατηγικής Αρχής του Περικλή, να μην επιδιώκει η Αθήνα επαύξηση της Αρχής της ενώ διαρκεί ο Πόλεμος με τη Σπάρτη και με κίνδυνο αυτής της ίδιας της ακεραιότητας της πόλης και της Δύναμής της. Όταν η Αθήνα ανέλαβε τη Σικελική Εκστρατεία δεν υπήρχε πολεμική εμπλοκή μεταξύ των δυο Υπερδυνάμεων.

Η Νικίειος Ειρήνη βασιζόταν σε μια κατ' ευθείαν συνεννόηση μεταξύ Σπάρτης και Αθήνας υπεράνω των συμφερόντων και των στόχων των Συμμάχων, ακόμη και των ισχυρότερων και σημαντικότερων από αυτούς. Στη Συνθήκη Ειρήνης (για 50 χρόνια) υπεισέρχονταν μεν και οι Σύμμαχοι. Το κείμενο άρχιζε:

«Σπονδὰς ἐποίησαντο Ἀθηναῖοι καὶ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ἑσύμμαχοι κατὰ τὰδε, καὶ ὥμοσαν κατὰ πόλεις» (V, 18, 1).

Η κύρωση δια των νενομισμένων όρκων έλαβε χώρα σε κάθε πόλη-κράτος που συμμετείχε στις Σπονδές. Αλλά το ακροτελεύτιο άρθρο της

Συνθήκης ανέφερε ότι μεταβολή στους όρους της Συνθήκης μπορεί να γίνει αν συμφωνούν οι Αθηναίοι και οι Λακεδαιμόνιοι, χωρίς αναφορά στους Συμμάχους:

«εἰ δέ τι ἀμνημονούσιν ὁποτεροιοῦν καὶ ὅτου πέρι, λόγοις δικαίοις χρωμένοις εὖορκον εἶναι ἀμφοτέροις ταύτῃ μεταθεῖναι ὅπῃ ἂν δοκῇ ἀμφοτέροις, Ἀθηναίοις καὶ Λακεδαιμονίοις» (V, 18, 11).

Το γεγονός αυτό, καθώς και το ότι η Συνθήκη Ειρήνης συνοδεύτηκε μετά από λίγο από Συνθήκη Αμυντικής Συμμαχίας μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης (επίσης για 50 χρόνια) προκάλεσε αναβρασμό στους ισχυρούς συμμάχους της Σπάρτης. Οι όροι αυτής της δεύτερης Συνθήκης, με την οποία επισφραγίστηκε το μοίρασμα του κόσμου μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων, προέβλεπαν ότι στην περίπτωση όπου Τρίτη Δύναμη εισβάλει στα εδάφη μιας από τις δυο συμβαλλόμενες Υπερδυνάμεις, τότε η ετέρα οφείλει να βοηθήσει *«τρόπῳ ὁποῖῳ ἂν δύνωνται ἰσχυροτάτῳ κατὰ τὸ δυνατόν»* (V, 23, 1). Αν δε η εχθρική εισβολή προκαλέσει καταστροφή στη σύμμαχο χώρα και οι εχθροί αναχωρήσουν, τότε η άλλη σύμμαχος πρέπει να κηρύξει την εισβάλλουσα δύναμη ως εχθρική και να συνεπιτεθεί κατ' αυτής με την παθούσα την εισβολή, χωρίς να είναι δυνατόν να λύσει μονομερώς την εμπόλεμη κατάσταση από την τρίτη και εχθρική χωρίς την σύμφωνη γνώμη της παθούσας (V, 23, 1-2). Ειδικά αναφέρεται ότι αυτά ισχύουν και εάν υπάρξει επανάσταση των Ειλωτών κατά της Σπάρτης: *«ἦν δὲ ἡ δουλεία ἐπανίστηται, ἐπικουρεῖν Ἀθηναίους Λακεδαιμονίοις παντὶ σθένει κατὰ τὸ δυνατόν»* (V, 23, 3). Και πάλι οι δυο Υπερδυνάμεις μπορούν να προσθέτουν και να αφαιρούν όρους από τη Συνθήκη αυτή Συμμαχίας κατά σύμφωνη βούληση (V, 23, 6). Το νόημα είναι προφανές. Η συνθήκη συμμαχίας εξηγεί το πραγματικό πνεύμα της Συνθήκης Ειρήνης.

Εξ αρχής ισχυροί Σύμμαχοι της Σπάρτης διαφώνησαν με την προοπτική σύναψης συνθήκης ειρήνης. Σε Σύνοδο της Συμμαχίας που

συγκάλεσε η Σπάρτη, οι Βοιωτοί, Κορίνθιοι, Μεγαρείς και Ηλείοι διαφώνησαν. Η πλειοψηφία ακολούθησε όπως πάντοτε την πρόταση της Σπάρτης.

Με τη δημοσίευση των Συνθηκών Ειρήνης και Συμμαχίας Σπάρτης-Αθηνών, η ανησυχία των μελών της Πελοποννησιακής Συμμαχίας επεκτάθηκε και εντάθηκε. Ο γενικευμένος φόβος (εξειδικευόμενος κατά περίπτωση κάθε πόλεως από τις συγκεκριμένες της περιστάσεις και συνθήκες προς τις γειτονικές πόλεις και τη Σπάρτη) καλλιεργήθηκε από τους πρωτοστάτες της αντίδρασης Κορινθίους ότι *«οἱ Λακεδαιμόνιοι οὐκ ἐπ' ἀγαθῷ ἀλλ' ἐπὶ καταδουλώσει τῆς Πελοποννήσου σπονδὰς καὶ ξυμμαχίαν πρὸς Ἀθηναίους τοὺς πρὶν ἐχθίστους πεποιήνται»* (V, 27, 2). Το Ἄργος ωθήθηκε να αναλάβει πρωτοβουλία αντίστασης κατά των Σπαρτιατικών υποτιθέμενων σχεδίων. Έντονη διπλωματική δραστηριότητα δημιούργησε συνασπισμό Πελοποννησιακών Κρατών αντιλακωνικών. Το αποτέλεσμα συνεπώς των Συνθηκών Ειρήνης ήταν γενική ταραχή στην Πελοπόννησο κατά της Σπάρτης, και επίσης μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης τα πράγματα δεν προχώρησαν κατά τους συντάκτες των Συνθηκών (κατά το προεξάρχον δηλαδή φιλειρηνικό κόμμα στη Σπάρτη και η ολιγαρχική παράταξη στην Αθήνα υπό τον Νικία). Να η περιγραφή της γενικής κατάστασης αναταραχής από τον Θουκυδίδη:

«...τοῖς μὲν δεξαμένοις αὐτὰς [sc. τὰς Συνθήκας] εἰρήνην ἦν, οἱ δὲ Κορίνθιοι καὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πόλεων τινες διεκίνουν τὰ πεπραγμένα· καὶ εὐθὺς ἄλλη <τε> ταραχὴ καθίστατο τῶν ξυμμάχων πρὸς τὴν Λακεδαίμονα, καὶ ἅμα καὶ τοῖς Ἀθηναίοις οἱ Λακεδαιμόνιοι προϊόντος τοῦ χρόνου ὑποπτοὶ ἐγένοντο ἔστιν ἐν οἷς οὐ ποιοῦντες ἐκ τῶν ξυγκειμένων ἃ εἶρητο. καὶ ἐπὶ ἑξ ἔτη μὲν καὶ δέκα μῆνας [όσο δηλαδή διήρκεσε τυπικά η Νικίειος Ειρήνη] ἀπέσχοντο μὴ ἐπὶ τὴν ἐκατέρων γῆν στρατεῦσαι, ἔξωθεν δὲ μετ' ἀνακωχῆς οὐ βεβαίου ἔβλαπτον ἀλλήλους τὰ

μάλιστα· ἔπειτα μέντοι καὶ ἀναγκασθέντες λῦσαι τὰς μετὰ τὰ δέκα ἔτη [sc. του πολέμου] σπονδὰς αὐθις ἐς πόλεμον φανερόν κατέστησαν».

[V, 25, 1-3]

[Η κατάσταση που περιγράφει ο Θουκυδίδης είναι σαν αυτή του Ψυχρού Πολέμου μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ: δεν υπήρχαν κατευθείαν επιθέσεις του ενός πόλου εναντίον του άλλου, αλλά κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής «ἀνακωχῆς οὐ βεβαίου» ο καθένας έβλαπτε τον άλλο όσο μπορούσε σε σημεία εκτός αυτού. Ο διπολικός αυτός σύγχρονος αγώνας κατέληξε με νίκη του ενός πόλου επί του άλλου χωρίς άμεσο θερμό πόλεμο μεταξύ τους. Στο αρχαίο παράδειγμα τέτοιος θερμός πόλεμος επαναλήφθηκε μετά την έναρξη της Σικελικής Εκστρατείας και κράτησε άλλα 11 έτη].

Η Νικίειος Ειρήνη ήταν μια πλήρης αποτυχία. Πήγαινε αντίθετα προς τη λογική των πραγμάτων και το Άνυσμα της Ιστορίας. Ήταν μια προσπάθεια αντιδραστικών να κρατήσουν τον χρόνο πίσω. Και εξελίχθηκε με μια σειρά συνομωσιών εκ μέρους της Ολιγαρχικής Παράταξης, οι οποίες παρέσυραν τον ευέξαπτο Αθηναϊκό Δήμο, όπως διηγείται ο Θουκυδίδης.

Αξίζει να παρακολουθήσουμε πώς ακριβώς εξελίχθηκαν τα πράγματα πολιτικά και στρατιωτικά με τη Σικελική Εκστρατεία και πώς χάθηκε η μάχη της Σικελίας με απόλυτη καταστροφή του Αθηναϊκού Εκστρατευτικού Σώματος.

Ο απόπλους της Μεγάλης Αρμάδας από τον Πειραιά ήταν ένα αξιομνημόνευτο γεγονός, το οποίο συνέρρευσε κόσμος (Αθηναίοι και ξένοι) να παρακολουθήσει. Ο Θουκυδίδης δίνει μια ζωντανή και στοχαστική και μεγαλειώδη περιγραφή της αναχώρησης, του αριθμού κατ' είδος των αναχωρουσών δυνάμεων και της οικονομικής δαπάνης για τον εξοπλισμό και τα λειτουργικά έξοδα της Εκστρατείας (VI, 30, 1 – 32, 2). Το Αθηναϊκό Δημόσιο και οι ιδιώτες προέβαλαν την εκστρατευτική

δύναμη και τον απόπλου της αρμάδας «*καὶ ἐς τοὺς ἄλλους Ἑλλήνας ἐπιδείξιν μᾶλλον εἰκασθῆναι τῆς δυνάμεως καὶ ἐξουσίας ἢ ἐπὶ πολεμίους παρασκευήν*» (VI, 31, 4). Ήταν και μια αφορμή επίδειξης προς όλους τους Έλληνες της Αθηναϊκής Ισχύος και Μεγαλείου.

Οι Αθηναϊκές Συμμαχικές Δυνάμεις συναντώνται όλες και συλλέγονται σε μια Στρατιά στην Κέρκυρα (VI, 30, 1). Εκεί έγινε η γενική σύνταξη του Στόλου. Ο Θουκυδίδης δίνει τον αριθμό των συμμετεχουσών ναυτικών και πεζικών δυνάμεων κατά είδος και πόλη (VI, 43 – 44, 1). Επισημαίνει το μέγεθός της και ότι αυτή ήταν μόνον η πρώτη αποστολή δυνάμεων, την οποία ακολούθησαν και άλλες (VI, 44, 1). Ο Αθηναϊκός Δήμος ενέμεινε στην αρχική του απόφαση να δώσει τα πάντα όσα χρειάζονται για τη νίκη στη Σικελία και την επίτευξη του στρατηγικού στόχου της Εκστρατείας. Και τούτο παρά το διατυμπανιζόμενο από τους ολιγαρχικούς ελάττωμά του αστάθειας και ευμεταβλητότητας. Χρειάστηκε η ολιγαρχική συνωμοσία για να καταστήσει ανενεργό την αποφασιστικότητα των Αθηναίων πολιτών.

Η συνολική Αθηναϊκή δύναμη διαβαίνει το Ιόνιο από την Κέρκυρα και κατεβαίνει τη νότιο Ιταλία προς τη Σικελία. Στο Ρήγιο οι Στρατηγοί επισκοπούν εκ του σύνεγγυς την πραγματική στρατιωτική και οικονομική κατάσταση στη Σικελία. Συνέρχεται Συμβούλιο των Στρατηγών Αυτοκρατόρων Αλκιβιάδη – Νικία – Λαμάχου προς καθορισμό της ακολουθητέας στρατηγικής στις επιχειρήσεις (VI, 46, 4).

Ευθύς εκδηλώνεται στρατηγική διάσταση. Ο Νικίας είχε τη γνώμη να περιορισθούν στη στενότερη ερμηνεία της εντολής που έχουν, που αφορά στην πρόφαση και αφορμή της Εκστρατείας, δηλαδή να εξασφαλίσουν την Εγέστα από την απειλή του Σελινούντα είτε με συνδιαλλαγή των δυο πόλεων ή με τη βία. Ζητεί να επιφορτισθούν με όλη τη λειτουργική δαπάνη της Εκστρατείας οι Εγεσταίοι. Αν την παράσχουν για όλη τη Στρατιά να σκεφτούν τι παραπάνω μπορούν να κάνουν. Αν η

οικονομική παροχή καλύψει μόνο τις αρχικώς αιτηθείσες Αθηναϊκές δυνάμεις από την Εγέστα (60 πολεμικά πλοία, τριήρεις, και αντίστοιχα βοηθητικά σώματα), τότε να περιοριστούν στον προφασισμένο σκοπό της Εκστρατείας, να κάνουν εν συνεχεία επίδειξη της Αθηναϊκής Δύναμης παραπλέοντες τη Σικελία και να αποχωρήσουν επιστρέφοντες στην Αθήνα (VI, 47).

Είναι μια μινιμαλιστική προσέγγιση των στρατηγικών συμφερόντων της Ηγεμονικής Δύναμης. Ο Νικίας, γνήσιος εκφραστής της ολιγαρχικής παράδοσης, δεν θέλει τον πόλεμο. Δεν θέλει τη μονοπολική Ηγεμονία της Αθήνας. Και δεν την θέλει για πολιτικούς λόγους: δεν θέλει την πολιτική ενίσχυση της Δημοκρατικής Παράταξης και τελικά της Δημοκρατικής Πολιτείας. Με την Αθήνα μονοκρατορική Ηγεμονία, ο Δήμος θα είναι Δήμος Αυτοκράτωρ επί Οικουμενικού πεδίου: ανεναντίωτος. Μια φυσική αριστοκρατία θα ενισχυθεί εντός του, και τα «κεκτημένα» δικαιώματα αποστεωμένων δομών και παγιωμένων συμφερόντων θα συντριβούν. Όθεν πρέπει να σταματήσει ο πόλεμος της Αθήνας προς τη Σπάρτη. Ιδού η ουσία του φιλειρηνισμού της Αθηναϊκής Ολιγαρχίας. Θα αναλύσω την πολιτειακή και πολιτική σημασία των τάσεων και εξελίξεων αυτών αλλού. Σημειώνω προκαταρκτικά ότι «Δημοκρατία» σήμαινε ήδη στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα τη «μεικτή πολιτεία» του Πολύβιου. Η θεωρία αυτή υπόκειται στη σκέψη του Θουκυδίδη και διατυπώνεται από τον Περικλή για την Αθήνα, αλλά και από πολιτικό σε αυτές τις Συρακούσες, χωρίς εκεί να κυριαρχεί η δυναμική της, αλλά κατά μίμηση των Αθηνών (η Αθήνα παράδειγμα εις μίμηση όπως διακήρυξε ο Περικλής).

Ο Αλκιβιάδης χαράσσει άλλη στρατηγική γραμμή στο Συμβούλιο των Στρατηγών Αυτοκρατόρων. Πρώτον και κυριότατο *«οὐκ ἔφη χρῆναι τοσαύτῃ δυνάμει ἐκπλεύσαντας αἰσχροῶς καὶ ἀπράκτως ἀπελθεῖν»*. Η τεράστια πολεμική επιχείρηση πρέπει να έχει συντριπτικό αποτέλεσμα,

ειδάλλως είναι αισχρή αποτυχία. Η τακτική που ορίζει είναι πρώτα να εξασφαλίσουν όσο το δυνατό μεγαλύτερη υποστήριξη από όσο το δυνατό περισσότερες Σικελικές πόλεις και από τους αυτόχθονες Σικελούς. Να στείλουν αμέσως κήρυκες σε όλες τις πόλεις πλην Συρακουσών και Σελινούντος (η πόλη που απειλούσε την Έγεστα για προάσπιση της οποίας ήταν ο ονομαστικός λόγος και η αφορμή της Εκστρατείας) για να τους πάρουν με το μέρος τους. Και έτσι αποκτήσαντες πολιτική βάση στις Σικελικές πόλεις και πληθυσμούς να στραφούν ταχύτατα εναντίον των Συρακουσών, που ήταν ο προσεχής στόχος της Αθηναϊκής Στρατηγικής στη Δύση.

Του Λάμαχου, δοκιμασμένου στρατιωτικού, η ιδέα ήταν να χρησιμοποιήσουν το πλεονέκτημα της έκπληξης και να επιτεθούν με όλη τη δύναμη κατά των Συρακουσών αμέσως, ενώ η πόλη είναι ανέτοιμη και καταπεπληγμένη από το μέγεθος της Αθηναϊκής Αρμάδας. Ο Λάμαχος ανέλυσε τη στρατιωτική κατάσταση και πρόσθεσε ότι έτσι αποτελεσματικότερα θα υποχρεώσουν τις φιλικές προς τις Συρακούσες Σικελικές πόλεις, θα προσελκύσουν τις επαμφοτερίζουσες και θα διευκολύνουν τις προς τους Αθηναίους προσκείμενες Δυνάμεις, να προστεθούν στην Αθηναϊκή πλευρά.

[Το Συμβούλιο των Στρατηγών αναλύεται στο VI, 47-49].

Η διαφορά μεταξύ Αλκιβιάδη και Λαμάχου ήταν θέμα τακτικής. Ο Στρατηγικός σκοπός είναι ο ίδιος: η κυριαρχία στη Σικελία μέσω της νίκης επί της de facto ηγετικής Σικελικής Δύναμης, των Συρακουσών. Και έτσι στη διαφωνία του Συμβουλίου Στρατηγών ο Λάμαχος υποστήριξε τελικά τη γνώμη του Αλκιβιάδη, ο οποίος ήταν και ο ιθύνων νους της όλης Αθηναϊκής Στρατηγικής. Στην ουσία η γραμμή που ακολουθήθηκε ήταν μια ταυτόχρονη υλοποίηση των τακτικών του Αλκιβιάδη και του Λαμάχου. Έγινε δηλαδή η απόπειρα να προσεταιρισθούν οι Αθηναίοι τις εντόπιες Δυνάμεις και τον πληθυσμό, ενώ ταυτόχρονα η Αρμάδα έπλευσε

προς Νότο, παρά την Ανατολική ακτή της Σικελίας, με κατεύθυνση τις Συρακούσες, τον πρώτο και προσεχή αντικειμενικό σκοπό της Αθηναϊκής Στρατηγικής.

Τελικά οι Αθηναίοι ναυλόχησαν και στρατοπέδευσαν με όλη τη στρατιά και στόλο στην Κατάνη, την οποία έτρεψαν στη Συμμαχία τους (VI, 51, 3).

Και τότε και εκεί (και ενώ τα πράγματα έβαιναν δυναμικά κατά το Στρατηγικό πλάνο παρά μερικά ήσσονα αναμενόμενα προσκόμματα), συνέβη το αποτρόπαιο γεγονός που σήμανε την Τροπή επί τα χείρω της Σικελικής Εκστρατείας αλλά και του όλου πολέμου, κατά τον Θουκυδίδη και την αλήθεια. Κατέφθασε η ιερή ναυς των Αθηναίων «Σαλαμινία» κομίζουσα τη φοβερή και ολέθρια απόφαση: ανάκληση του Αλκιβιάδη για να απολογηθεί στις κατηγορίες που του αποδόθηκαν κατά την απουσία του. Οι κατηγορίες αφορούσαν στην εξώρρηση και διαπόμπευση των Μυστηρίων στο σπίτι του. Ταυτόχρονα ανακλήθηκαν και μερικοί άλλοι από τον Στρατό, άλλοι για συμμετοχή στην ίδια κατηγορία με τον Αλκιβιάδη, άλλοι για τη χωριστή κατηγορία του ακρωτηριασμού των Ερμών (VI, 53, 1).

Τα δημόσια πράγματα στην Αθήνα μετά τον απόπλου της Αρμάδας εξελίχθηκαν όπως είχε προϊδεάσει ο Θουκυδίδης, όπως είχε φοβηθεί ο Αλκιβιάδης και όπως είχαν διαβεβαιώσει οι εγκάθετοι των ολιγαρχικών ότι δεν θα γίνουν. Εξυφάνθηκε η ολιγαρχική συνομωσία κατά του Αλκιβιάδη. Καλλιεργήθηκε η θρησκευτική υπερευαισθησία των Αθηναίων και συνδυάστηκε με πολιτικούς φόβους για επαπειλούμενη

τυραννία. Στην ατμόσφαιρα αυτή της ταραχής προχώρησε βεβιασμένα και παραπλανημένα η έρευνα για τους Ερμοκοπίδες και για τους διαπομπευτές των Μυστηρίων χωρίς να ελέγχονται οι καταδότες. Άνθρωποι κακοήθεις (*«διὰ πονηρῶν ἀνθρώπων»*) κατηγορούσαν και καθιστούσαν ανεξέλεγκτα υπόπτους ανθρώπους σοβαρούς (*«πάνυ χρηστοὺς τῶν πολιτῶν ξυλλαμβάνοντες κατέδουν»*). Είχε διεγερθεί η καχυποψία του λαού (*«πάντα ὑπόπτως ἀποδεχόμενοι», «πάντα ὑπόπτως ἐλάμβανεν (ὁ Δῆμος)»*) [VI, 53, 1-3]. Κύριο ρόλο έπαιξε η τρομοκρατία του λαού με τη μνήμη της τυραννίας των Πεισιστρατιδών (VI, 53, 3).

Σε αυτό το σημείο ο Θουκυδίδης δίνει μια από τις πιο αξιοσημείωτες τροπές στη διήγησή του: κάνει μια μακρά παρέκβαση περί των Πεισιστρατιδών και των Τυραννοκτόνων. Και παρουσιάζει μια λεπτομερή αφήγηση εκείνων των παλαιών γεγονότων (*«ἐπὶ πλέον διηγησάμενος»*) για να φανερώσει (*«ἀποφανῶ»*), *«οὔτε τοὺς ἄλλους οὔτε αὐτοὺς Ἀθηναίους περὶ τῶν σφετέρων τυράννων οὐδὲ περὶ τοῦ γενομένου ἀκριβὲς οὐδὲν λέγοντας»* (VI, 54, 1). Ότι δηλαδή δεν ξέρουν τι λένε ούτε οι ξένοι αλλά ούτε και οι ίδιοι οι Αθηναίοι για τους δικούς τους τυράννους και για τα γεγονότα τότε. Στρέφεται κατά της παραδεδομένης ιστορίας που έχει γίνει ιδεολογία της Αθηναϊκής Δημοκρατίας για να επισημάνει το μειονέκτημα της Δημοκρατίας, την ευπείθεια του λαού σε ψευδή είδωλα που χρησιμοποιούν οι πολιτικοί. Αυτή η ευπείθεια στο ψεύδος κατέστρεψε την Αθήνα και στην υπόθεση του Αλκιβιάδη. Γι' αυτό γίνεται η παρέκβαση.

Το γκρέμισμα των ειδώλων αρχίζει με προκλητική βιαιότητα. Οι Τυραννοκτόνοι δεν ήσαν Τυραννοκτόνοι. Πρώτον γιατί ο Αρμόδιος και ο Αριστοεγείτων δεν κινήθηκαν από πολιτικά αλλά από καθαρά ερωτικά κίνητρα (*«τὸ γὰρ Ἀριστογείτονος καὶ Ἀρμοδίου τόλμημα δι' ἐρωτικὴν ξυντυχίαν ἐπεχειρήθη»*, VI, 54, 1) και για λόγους τιμής. Και δεύτερον γιατί

ο φόνος του Ίππαρχου δεν ήταν ούτε καν *de facto* τυραννοκτονία, γιατί Τύραννος τότε ήταν ο Ιππίας, αδελφός του Ίππαρχου και πρεσβύτερος υιός του Πεισιστράτου (VI, 54, 2 και 55, 1-3), του οποίου η αρχή κράτησε χρόνια μετά τα γεγονότα της «τυραννοκτονίας».

Ο νεαρός Αρμόδιος (*«ᾠρᾷ ἡλικίας λαμπρός»*, VI, 54, 2) ήταν ερώμενος του Αριστογείτονος. Τον ερωτεύθηκε και ο Πεισιστρατίδης Ίππαρχος, τον οποίο όμως ο Αρμόδιος απέκρουσε υπέρ του εραστού του Αριστογείτονα. Ο Αριστογείτων *«ἐρωτικῶς περιαλγήσας»* φοβήθηκε τη δύναμη του Ίππαρχου, αδελφού του Τυράννου Ιππία, και συνέλαβε την ιδέα *«ὡς ἀπὸ τῆς ὑπαρχούσης ἀξιώσεως κατάλυσιν τῇ τυραννίδι»* (VI, 54, 3). Και σε αυτό τον παρόξυνε και η πράξη του Ίππαρχου, ο οποίος δεν χρησιμοποίησε μεν την ισχύ του για να βιάσει ή εκδικηθεί τον Αρμόδιο, αλλά επειδή πειράχθηκε από την απόκρουση, θέλησε να τον τιμωρήσει εμμέσως προσβάλλοντας την αδελφή του με το να την αποπέμψει από μια θρησκευτική πομπή (VI, 54, 4 και 56, 1). Ο Αριστογείτων αντιδρώντας στις προσβολές οργάνωσε μια συνωμοσία με λίγους φίλους του (VI, 56, 2-3), επιλέξας για την εκδήλωσή της την ημέρα της εορτής των Παναθηναίων, όταν στην επίσημη πομπή οι πολίτες παρευρίσκονταν με τον οπλισμό τους και έτσι οι συνωμότες δεν θα ήσαν ύποπτοι οπλοφορούντες. Ένα τυχαίο γεγονός, η συνομιλία ενός των συνωμοτών με τον Ιππία πριν αρχίσει η πομπή, πανικόβαλε τον Αριστογείτονα και τους φίλους του στο να εγκαταλείψουν τα σχέδια και να φονεύσουν τον Ίππαρχο, τον οποίο βρήκαν αμέριμνο στο Λεωκόρειο. Ο Αρμόδιος σκοτώθηκε επί τόπου, ο Αριστογείτων συνελήφθη και εκτελέστηκε αργότερα, ο δε Ιππίας, μαθών τα γεγονότα με σύνεση διέσωσε την τυραννίδα του (VI, 56, 2 – 58, 2).

Ο Θουκυδίδης προβαίνει και σε εγκώμιο της Πεισιστρατίδειας Τυραννίας:

«καὶ ἐπετήδευσαν ἐπὶ πλεῖστον δὴ τύραννοι οὗτοι ἀρετὴν καὶ ξύνεσιν, καὶ Ἀθηναίους εἰκοστὴν μόνον πρᾶσσόμενοι τῶν γιγνομένων, τήν τε πόλιν αὐτῶν καλῶς διεκόσμησαν καὶ τοὺς πολέμους διέφερον καὶ ἐς τὰ ἱερὰ ἔθυσον. τὰ δὲ ἄλλα αὐτὴ ἡ πόλις τοῖς πρὶν κειμένοις νόμοις ἐχρήτο, πλὴν καθ' ὅσον ἀεὶ τινὰ ἐπεμέλοντο σφῶν αὐτῶν ἐν ταῖς ἀρχαῖς εἶναι» [VI, 54, 5-6].

[«και καλλιέργησαν πάνω από όλα αυτοί οι τύραννοι αρετή και σύνεση, και επιβάλλοντας στους πολίτες μόνο ένα 5% φόρο στο εισόδημα, και την πόλη διακόσμησαν καλά και τους πολέμους διεξήγαν με επιτυχία και στα ιερά προσέφεραν τα νενομισμένα. Ως προς δε όλα τα άλλα η πόλη διείπετο από τους ισχύοντες νόμους όπως και πριν, εκτός του ότι (οι Πεισιστρατίδες) φρόντιζαν πάντα να είναι κάποιος από αυτούς μεταξύ των (νομίμων) αρχόντων»].

Στη φωτεινή αυτή εικόνα της εποχής των Πεισιστρατιδών που δίνει ο Θουκυδίδης, υπάρχει ένα σκοτεινό σημείο. Μετά τον φόνο του αδελφού του, ο Ιππίας φοβούμενος άλλαξε τον χαρακτήρα της τυραννίδος επί το επαχθέστερο, εκτελώντας πολλούς πολίτες εχθρικά διακεείμενους και επιζητώντας κατάλληλη διαφυγή σε περίπτωση ανατροπής του. *«τοῖς δ' Ἀθηναίοις χαλεπωτέρα μετὰ τοῦτο ἡ τυραννὶς κατέστη καὶ ὁ Ἰππίας διὰ φόβου ἤδη μᾶλλον ὢν τῶν τε πολιτῶν πολλοὺς ἔκτεινεν καὶ πρὸς τὰ ἔξω ἅμα διεσκοπεῖτο, εἴ ποθεν ἀσφάλειαν τινὰ ὁρῶη μεταβολῆς γενομένης ὑπάρχουσάν οἱ»* (VI, 59, 2).

Τελικά η Αθήνα δεν ελευθερώθηκε από το τυραννικό καθεστώς με τους Τυραννοκτόνους αλλά μετά από τρία χρόνια με την επέμβαση της Σπάρτης και της εξόριστης ισχυρής οικογένειας των Αλκμαιωνιδών (VI, 53, 3 και 59, 3).

Το νόημα της Θουκυδίδειας παρέκβασης περί Τυραννοκτονίας είναι ότι ο Δήμος είναι εύπιστος και παρασύρεται να πιστεύει πράγματα (γεγονότα, σύμβολα και ιδεολογήματα) που εξυπηρετούν πολιτικά

συμφέροντα και χρησιμοποιούνται υπέρ αυτών. Είναι συνεπώς επιρρεπής να υποκύπτει σε έξυπνα οργανωμένες επιχειρήσεις εξαπάτησης και εκφοβισμού του. Και έτσι όλος ο συμβολισμός της Τυραννοκτονίας (που ο Θουκυδίδης αποδεικνύει ψευδεπίγραφο είδωλο) έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους ολιγαρχικούς κύκλους τον καιρό της Σικελικής Εκστρατείας για να ενσπείρει φόβο και να τρομοκρατήσει τον Αθηναϊκό Δήμο ως δήθεν απειλούμενο από Τυραννία.

Οι ολιγαρχικοί συνωμότες μάλιστα πέτυχαν να πείσουν με διαβολές και φήμες πολλούς πολίτες ότι εξυφαίνεται συνωμοσία «ολιγαρχική και τυραννική» (*«καὶ πάντα αὐτοῖς [sc. τοῖς Ἀθηναίοις] ἐδόκει ἐπὶ συνωμοσίᾳ ὀλιγαρχικῇ καὶ τυραννικῇ πεπραῆχθαι»*, VI, 60, 1). Το άκρον άωτον της εξαπάτησης. Αυτό που οι ίδιοι βυρσοδομούσαν, την εγκαθίδρυση ολιγαρχικού πολιτεύματος στην Αθήνα μαζί με ειρήνη προς τη Σπάρτη, και αυτό που πέτυχαν μετά από μερικά χρόνια με την ολιγαρχική επανάσταση του 411 π.Χ., κατάφεραν να πείσουν τον λαό ότι το συνωμοτούν άλλοι, και να στρέψουν τις υποψίες προς τον μόνο ικανό να ηγηθεί της Αθήνας τον καιρό της μεγάλης προσπάθειας για Ηγεμονία, προς τον Αλκιβιάδη, μόνο και μόνο γιατί ήταν πολιτικός τους αντίπαλος.

Ο Θουκυδίδης προβαίνει σε ενδελεχή εξιστόρηση των συμβάντων κατά την αλληλουχία τους και σε εξιχνίαση της πραγματικής συνωμοσίας που παραπλάνησε και έστρεψε την ανησυχία του Δήμου προς την κατεύθυνση φανταστικής συνωμοσίας.

Πρώτα εκμεταλλεύτηκαν τη θρησκευτική ταραχή των Αθηναίων για τον κακό οιωνό του ακρωτηριασμού των Ερμών τις παραμονές του απόπλου της Μεγάλης Αρμάδας. Μετά ενέσπειραν ανησυχία και φόβο για τις πολιτικές προεκτάσεις της ιεροσυλίας. Ακολούθως (και επειδή δεν μπορούσαν να εμπλέξουν αμέσως τον Αλκιβιάδη σε αυτήν) παρεισήγαγαν παρελθούσες νεανικές ατοπίες και παροινίες, και

συνάρτησαν διαδόσεις για διαπόμπευση των αγιότατων Ελευσίνιων τελετών, στις οποίες οι υποψίες βάρυναν εμμέσως και τον Αλκιβιάδη.

Ο Δήμος παροξύνεται και επιβάλλει σύντομο έρευνα για τα πάντα. **«Πολλοί και αξιόλογοι άνθρωποι»** (VI, 60, 2) φυλακίζονται, και το κακό επιτείνεται κάθε μέρα τόσο περισσότερο όσο τίποτε σαφές και βέβαιο δεν προκύπτει. Μέσα σε αυτήν την ταραχή κάποιος κατηγορούμενος αναπείθει έναν συγκατηγορούμενο, ο οποίος εφέρετο ως ο κυρίως υπεύθυνος από τους Ερμοκοπίδες, να αναλάβει την ευθύνη και να κατονομάσει συνεργούς για να τελειώσει το δράμα. Και έτσι έγινε. Ο Θουκυδίδης επιμένει ότι δεν έγινε γνωστή ούτε τότε ούτε μετά η αλήθεια στην υπόθεση (VI, 60, 2: *«τὸ δὲ σαφὲς οὐδείς οὔτε τότε οὔτε ὕστερον ἔχει εἰπεῖν περὶ τῶν δρασάντων τὸ ἔργον»*). Αλλά θεωρεί ότι η πράξη εκείνη της ανάληψης πραγματικών ή φανταστικών ευθυνών ωφέλησε πολύ την πόλη (*«ἢ μέντοι ἄλλη πόλις [δηλαδή, πλην των καταδικασθέντων δίκαια ἢ ἀδίκᾳ] ἐν τῷ παρόντι περιφανῶς ὠφέλητο»*, VI, 60, 5). Γιατί οι Αθηναίοι άφησαν ελεύθερο τον Μηνυτή που ομολόγησε και όσους δεν κατονόμασε ως ενόχους μεταξύ των φυλακισμένων, τους δε λοιπούς καταδίκασαν σε θάνατο, τους δε διαφυγόντες από αυτούς επικήρυξαν με σημαντικά ποσά (VI, 60, 4).

Αλλά ο σκοπός της ολιγαρχικής συνωμοσίας δεν είχε επιτευχθεί με τη λύση, πραγματική ή φανταστική, της υπόθεσης των Ερμών. Το πιθανότερο μάλιστα είναι, δεδομένης και της ακολουθίας και αλληλουχίας των πραγμάτων, ότι οι Ερμοκοπίδες ήσαν όργανα της ίδιας ολιγαρχικής συνωμοσίας που βλέπουμε να εξελίσσεται μεθοδικά κατά τη διήγηση του Θουκυδίδη. Οι ίδιοι πολιτικοί αντίπαλοι που επιτίθεντο κατά του Αλκιβιάδη πριν την αναχώρηση της Στρατιάς (οι «εχθροί» του) παρωθούσαν τον λαό να στραφεί εναντίον του για το θέμα των Μυστηρίων, το οποίο συνδύαζαν προς το άλλο (των Ερμών) ως αμφοτέρωθεν εκπορευόμενα από την ίδια τυραννική επιβουλή.

«περὶ δὲ τοῦ Ἀλκιβιάδου ἐναγόντων τῶν ἐχθρῶν, οἵπερ καὶ πρὶν ἐκπλεῖν αὐτὸν ἐπέθεντο, χαλεπῶς οἱ Ἀθηναῖοι ἐλάμβανον. καὶ ἐπειδὴ τῶν Ἑρμῶν ὥοντο σαφὲς ἔχειν, πολὺ δὴ μᾶλλον καὶ τὰ Μυστικά, ὧν ἐπαίτιος ἦν, μετὰ τοῦ αὐτοῦ λόγου καὶ τῆς ξυνωμοσίας ἐπὶ τῷ δήμῳ ἀπ' ἐκείνου ἐδόκει πραχθῆναι» [VI, 61, 1].

Ο παραλογισμός είναι προφανής από την διατύπωση του Θουκυδίδη, που την επέλεξε ακριβώς για να καταστήσει τον παραλογισμό της επιχειρηματολογίας κατάδηλο.

Δυο εξωτερικά γεγονότα (συμβάντα από κοινό σχέδιο ή από τύχη) υπόπτως εξυπηρέτησαν τις συστηματικές διαβολές κατά του Αλκιβιάδη που καθωδηγούσαν οι ολιγαρχικοί του αντίπαλοι.

Σπαρτιατική στρατιά έφτασε μέχρι τον Ισθμό με αναφερόμενο σκοπό την εκτέλεση επιχειρήσεων εναντίον των Βοιωτών. Διαδόθηκε στην Αθήνα ότι ο Αλκιβιάδης βρισκόταν πίσω από αυτό και ότι (ως Αλκμαιωνίδης) θα συνεργαζόταν με τους Λακεδαιμόνιους για καθεστωτική αλλαγή στην πόλη, όπως και στην κατάλυση των Πεισιστρατιδών, σχεδόν ακριβώς έναν αιώνα πριν Αλκμαιωνίδες και λακεδαιμόνιοι είχαν συνεργαστεί. Ο πολλαπλός παραλογισμός της όλης διαβολής δεν εμπόδισε να θεωρηθεί ότι η Αθήνα σώθηκε επειδή πρόλαβαν οι Αθηναίοι και τιμώρησαν τους υποτιθέμενους Ερμοκοπίδες, οι οποίοι θα συνδυάζονταν με τους Σπαρτιάτες ως εσωτερικοί συνεργάτες προς εγκατάσταση του Αλκιβιάδη Τυράννου (VI, 61, 2).

Σχεδόν ταυτόχρονα έγινε και δεύτερο εξωτερικό συμβάν που λογαριάστηκε μέρος της ίδιας συνωμοσίας του Αλκιβιάδη. Ισχυροί δεσμοί συνέδεαν τον Αλκιβιάδη με την αντιλακωνική παράταξη στο Άργος. Ο Αλκιβιάδης ήταν η ψυχή του αντισπαρτιατικού συνδυασμού Πελοποννησιακών πόλεων με προεξάρχον το Άργος κατά την περίοδο της Νικίειας Ειρήνης. Τον καιρό λοιπόν που εξετυλίσσετο η πραγματική ολιγαρχική συνωμοσία, οι στενοί φίλοι του Αλκιβιάδη στο Άργος

υποπτεύθηκαν ότι κινούνται εναντίον του Δήμου των Αργείων. Και μάλιστα τότε οι Αθηναίοι παρέδωσαν στο Άργος του Αργείου εγγυητές-ομήρους που κρατούσαν σε ελεγχόμενα νησιά του Αιγαίου (μέρη της Αθηναϊκής ονομαστικής Συμμαχίας και πραγματικής Αρχής) για τη βεβαιότητα της φιλοΑθηναϊκής εξωτερικής πολιτικής του Άργους, η οποία ήταν το τέκνο της πολιτικής και της πρωτοβουλίας του Αλκιβιάδη. Αυτοί οι όμηροι προβλήθηκαν από τους Αθηναίους συνωμότες ολιγαρχικούς ως οικείοι των ισχυρών φίλων του Αλκιβιάδη στο Άργος, αρχηγών της αντισπαρτιατικής παράταξης και υπόπτων επιβουλής κατά του δήμου των Αργείων τότε.

Οι Αργείοι τόσο πίστεψαν στη λεγόμενη ολιγαρχική συνωμοσία εναντίον του Δήμου, ώστε εκτέλεσαν τους παραδοθέντες από τους Αθηναίους ομήρους (VI, 61, 3 και *Scholia ad loc.*). Και αυτό θεωρήθηκε στην Αθήνα ως απόδειξη συντονισμένης δράσης των δυνάμεων που απέβλεπαν να εγκατασταθεί στην Αθήνα τύραννος ο Αλκιβιάδης.

Αυτό είναι μέθη παραλογισμού. Ο έσχατος παραλογισμός της ολιγαρχικής Διαβολής κατά του Αλκιβιάδη είναι πασίδηλος. (Και περί διαβολής επρόκειτο, τονίζει ο Θουκυδίδης με τη συχνή επανάληψη του «διαβάλλω» και των συναφών στην εξιστόρηση και εκτίμηση που κάνει των προκειμένων γεγονότων). Την απαγωγή στο άτοπο δείχνει ειρωνικά και εμμέσως ο Θουκυδίδης στην υπόθεση των Αργείων ομήρων. Γιατί λίγο πριν στην ιστορία του έχει αναφερθεί στο γεγονός της Ομηρείας αυτής. Τους ομήρους τους διάλεξε και πήρε μαζί του εγκαθιστώντας τους σε νησιά της Αθηναϊκής Συμμαχίας (300 συνολικά) ο Αλκιβιάδης ο ίδιος εκστρατεύσας στην Αργολίδα, **ως τους πιο φιλολάκωνες μεταξύ των ηγετικών Αργείων** – όπως είναι και αυτοφανές: παίρνεις ομήρους, από μια πόλη που θέλεις να εξασφαλίσεις ότι θα πολιτευθεί υπέρ σου, αυτούς από τους επιφανείς πολίτες της που είναι υπέρ του αντιπάλου σου, όχι αυτούς που είναι με το μέρος σου!

«τοῦ δ' ἐπιγιγνομένου θέρους Ἀλκιβιάδης τε πλεύσας ἐς Ἄργος ναυσὶν εἴκοσι Ἀργείων τοὺς δοκοῦντας ἔτι ὑπόπτους εἶναι [sc. μετὰ τον συντονισμό της εξωτερικῆς πολιτικῆς του Ἀργους προς την Αθῆνα] καὶ τὰ Λακεδαιμονίων φρονεῖν ἔλαβε, τριακοσίους ἄνδρας, καὶ κατέθεντο αὐτοὺς Ἀθηναῖοι ἐς τὰς ἐγγυὲς νήσους ὧν ἦρχον» [V, 84, 1].

Ὅχι μόνο δεν ἦσαν φίλοι του Ἀλκιβιάδη ἢ των Ἀργείων φίλων του οἱ ὀμηροί, ἀλλὰ ἀκριβῶς το ἀντίθετο, ἦσαν φιλολάκωνες.

Με συστηματικὴ λοιπόν διαβολή η πραγματικὴ ολιγαρχικὴ συνωμοσία κατασκεύασε τὴν ἀπειλὴ μίας φανταστικῆς συνωμοσίας. Συνεργὸς στὴν πραγματικὴ συνωμοσία φαίνεται νὰ ἦταν καὶ ἡ Σπαρτιατικὴ ἡγεσία, καθὼς μάλιστα ἡ ολιγαρχικὴ παράταξη στὴν Αθῆνα ἦταν φιλοσπαρτιατικὴ ἐκ πεποιθήσεως καὶ ἐκ ζωτικῶς συμφέροντος. Αὐτὸ ἐξηγεῖ καλύτερα τὴν παρουσία Σπαρτιατικοῦ στρατοῦ στὸν Ἰσθμὸ ἀκριβῶς τὴν κατάλληλη ἐποχὴ, χωρὶς πιστευτὸ σκοπὸ.

Ἡ διαβολὴ ἐπίασε στὸν ευκολόπιστο Δῆμο. *«πανταχόθεν τε περιειστῆκει ὑποψία ἐς τὸν Ἀλκιβιάδην»* (VI, 61, 4). Καὶ ἐτσι ἐστάλη ἡ «Σαλαμινία» γιὰ νὰ τὸν ἀνακαλέσει αὐτὸν καὶ ὀρισμένους ἄλλους ὑπόπτους. Ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρει ὅτι εἶχε δημιουργηθεῖ τέτοια ατμόσφαιρα διαβολῆς, ὥστε ὁ Ἀλκιβιάδης ἀν ἐπέστρεφε νὰ ἀπολογηθεῖ θὰ ἐκρίνετο ἐνόχος καὶ θὰ καταδικάζετο εἰς θάνατο: *«ὥστε βουλόμενοι αὐτὸν ἐς κρίσιν ἀγαγόντες ἀποκτεῖναι»* (VI, 61, 4). Ὅμως ἡ «Σαλαμινία» εἶχε ἐντολὴ νὰ τοῦ ζητήσῃ νὰ ἐπιστρέψῃ νὰ ἀπολογηθεῖ χωρὶς νὰ τὸν συλλάβῃ: *«εἶρητο δὲ προειπεῖν αὐτῷ ἀπολογησαμένῳ ἀκολουθεῖν, ξυλλαμβάνειν δὲ μὴ»* (VI, 61, 5). Κι αὐτὸ γιὰτί οἱ Αθηναῖοι φοβόντουσαν τὴν ἀντίδραση τοῦ Αθηναϊκοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ στὴ Σικελία, ἐπίσης γιὰ νὰ μὴ δημιουργήσουν ἐντυπώσεις στους ἐχθροὺς ἐκεῖ (το ὁποῖο ἀργὰ ἢ γρήγορα δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποφευχθεῖ με τὴν ἀτιμωτικὴ ἀποχώρηση τοῦ κύριου Στρατηγοῦ Αυτοκράτορα ἀπὸ τὴν Ἀρμάδα, καὶ

πολύ περισσότερο με την προσχεδιασμένη καταδίκη του), και τρίτον και εξαιρετικά σημαντικό, για τις εξωτερικές περιπλοκές που η ουσιαστική σύλληψη του Αλκιβιάδη θα είχε στους Πελοποννήσιους Συμμάχους της Αθήνας Αργείους και Μαντινείς, οι οποίοι δημιούργησαν φιλοΑθηναϊκή ζώνη διαμέσου της Πελοποννήσου μεταξύ Λακωνίας και Κορινθίας, και των οποίων η σύνταξη με την Αθήνα οφειλόταν στο κύρος, την ικανότητα και την αξιοπιστία του Αλκιβιάδη (VI, 61, 5).

Ο Αλκιβιάδης και οι συνανακληθέντες με αυτόν ακολούθησαν ελευθέρως τη «Σαλαμινία» επιβαίνοντες στην προσωπική δική του τριήρη. Αλλά όταν έφθασαν στους Θούριους της Κάτω Ιταλίας, στον Κόλπο του Τάραντα, ο Αλκιβιάδης και οι σύντροφοί του εγκατέλειψαν το πλοίο και εξαφανίσθηκαν. Ο Θουκυδίδης είναι σαφής: θεώρησαν ότι εάν επιστρέψουν θα πάνε σε δίκη εκ διαβολής (η λέξη-κλειδί που χρησιμοποιεί ο Θουκυδίδης για το όλο θέμα): *«δείσαντες τὸ ἐπὶ διαβολῇ ἐς δίκην καταπλεῦσαι»* (VI, 61, 6).

Η «Σαλαμινία» επέστρεψε άπρακτη στην Αθήνα. Ο Αλκιβιάδης περαιώθηκε στην Πελοπόννησο. Καταδικάστηκε ερήμην εις θάνατο στην Αθήνα.

Είναι η τροπή της ιστορίας. Η Αθήνα είναι πλέον καταδικασμένη. Η ανοδική της πορεία αντιστρέφεται. Σε 11 χρόνια θα απέλθει από τη νευραλγική θέση στην εστία του ιστορικού γίγνεσθαι. Και ο Θουκυδίδης είναι σαφής: μια πλεκτάνη διαβολής που εξύφανε η ολιγαρχική παράταξη, εξαπάτησε τον Αθηναϊκό λαό ώστε να μην αποδεχθεί, και να απορρίψει, τον άριστο φυσικό του ηγέτη. Αυτό στοίχισε στην Αθήνα την καταστροφή.

[Θα συνεχίσω αυτό το μέρος στο επόμενο κείμενο, με την ανάλυση των στρατιωτικών χειρισμών του Νικία που κατέληξαν στην εκπληκτική πανωλεθρία της Σικελικής Εκστρατείας].

III

Μετά την απομάκρυνση του Αλκιβιάδη από τη στρατηγική τριανδρία στην οποία είχε ανατεθεί η απόλυτη ηγεσία της Σικελικής Εκστρατείας («στρατηγοί αυτοκράτορες»), έμειναν επικεφαλής ο Νικίας και ο Λάμαχος.

Για τον Νικία θα μιλήσω παρακάτω.

Ο Λάμαχος ήταν σκληροτράχηλος στρατιωτικός, από τα επιφανή στελέχη της Δημοκρατικής Παράταξης. Κατά το 436/5 π.Χ. βρίσκεται με τον Περικλή στον Εύξεινο Πόντο για τις επιχειρήσεις [Πλούταρχος, *Περικλής*, 20, 1]. Είχε μια αποτυχία όταν, αρχηγός ενός στόλου 10 πολεμικών πλοίων το 423/2 π.Χ., έχασε τα πλοία του σε μια κακοκαιρία κοντά στην Ηράκλεια του Πόντου – τα είχε προσαρμόσει στις εκβολές ενός ποταμού που κατέβασε αιφνίδια πολύ νερό σε μια θεομηνία [Θουκυδίδης IV, 75, 1-2· Διόδωρος XII, 72, 4]. Συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις και στην υπογραφή της Νικίειου Ειρήνης 422/1 π.Χ. [Θουκυδίδης V, 19, 2· 24, 1]. Ήταν και έμεινε χωρίς ιδιαίτερα οικονομικά μέσα, τίμιος και αδιάφθορος, γενναίος και ανδρείος. [Για την πενία του, Πλούταρχος, *Νικίας*, 15, 1, *Ηθικά*, 822E]. Δεν φαίνεται να διεκρίνετο πάντως για ιδιαίτερη στρατηγική δεξιότητα. Ο ολιγαρχικός Αριστοφάνης τον έχει μόνιμο στόχο και τον διακωμωδεί όχι όμως όπως τον Κλέωνα ή τον Κλεοφώντα (στους *Αχαρνείς* τον εισάγει ως κωμικό πρόσωπο, v. esp.

566-625. Χαρακτηρίζεται δημοκρατικός και πολεμοχαρής, «γεράκι»). Η ημέρα που ανέτειλε με τη Νικίειο Ειρήνη είναι «μισολάμαχος» (*Ειρήνη*, 304· cf. 473-4· 1290-2). Cf. Υπόθεσις 3 *Ειρήνης*, 30-3. [Το «Λάμαχος ἥρως» στους *Βατράχους*, 1039 (405 π.Χ.) είναι ουσιαστικά ειρωνικό και σαρκαστικό, όπως στους *Αχαρνείς*, 575· 578-9, 20 χρόνια νωρίτερα και ενώ ζούσε ο Λάμαχος (425 π.Χ.)]. Αλλά στις *Θεσμοφοριάζουσες*, 836-45, (411 π.Χ.) ο Αριστοφάνης διαφοροποιεί έντονα τον Λάμαχο ως «ανδρείο» από τον «δειλό και πονηρό» Κλεοφώντα. Αναφέρεται στην μνήμη των δημοσίων ανδρών και ο Λάμαχος πέθανε ηρωικά μαχόμενος στις Συρακούσες όπως θα δούμε. Αλλά αυτό από μόνο του δεν θα αρκούσε να αλλάξει την γνώμη του Αριστοφάνη. Η διακωμώδηση του Λάμαχου είναι «συμπαθητική», δεν τον γελοιοποιεί όπως τους ακραιφνέστερους δημοκρατικούς και φιλοπόλεμους ηγέτες.

Διαπιστώνουμε τη σοφία του Δήμου των Αθηναίων στον ορισμό της Τριαρχίας. Ο αρχηγός της ολιγαρχικής, φιλειρηνικής παράταξης Νικίας. Ο αναδειχθείς ιθύνων νους της φιλοπόλεμης κατεύθυνσης, κυρίως στον Δημοκρατικό χώρο, Αλκιβιάδης. Και ο στρατιωτικός ηγέτης, ηγετική μορφή της Δημοκρατικής Παράταξης, ο Λάμαχος.

Με την αποχώρηση του Αλκιβιάδη, ο Νικίας καταλαμβάνει την πρωτεύουσα θέση στην ανώτατη στρατιωτική ηγεσία της Σικελικής Εκστρατείας. Επικρατεί αμέσως η στρατηγική του στο επιχειρησιακό σχέδιο: η γραμμή Αλκιβιάδη-Λαμάχου (κατευθείαν επίθεση στις Συρακούσες το ταχύτερο με πρόσληψη του ευρύτερου δυνατού συνδυασμού επιτοπίων συμμαχιών, αλλά χωρίς καθυστέρηση) ανατρέπεται άρδην. Κατά την αποδοκιμασθείσα πρόταση του Νικία στο Πρώτο Πολεμικό Συμβούλιο των στρατηγών-αυτοκρατόρων (όταν ακόμη δεν είχε ανακληθεί ο Αλκιβιάδης), οι δυο εναπομείναντες στρατηγοί εγκαταλείπουν τον κύριο στρατηγικό στόχο και κινούνται τώρα προς το άλλο, το δυτικό, άκρο της Σικελίας, όπου ευρίσκεται η Έγεστα, η πόλη που

παρέσχε την τυπική αφορμή της Μεγάλης Εκστρατείας. Εκεί επιτυγχάνονται μερικοί ευχερείς στόχοι και εξασφαλίζονται πρόσθετα κεφάλαια (Θουκυδίδης, VI, 62). Έτσι, χωρίς τον απαραίτητο συγκλονισμό, τελείωσε το πρώτο έτος επιχειρήσεων στο Σικελικό Θέατρο του Πολέμου, με την έλευση του φθινοπώρου 415 π.Χ.

Οι Αθηναϊκές Δυνάμεις επιστρέφουν στη βάση των επιχειρήσεων, την Κατάνη, και μετά στην παρακείμενη Νάξο. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις διακόπτονται (εκτός μιας θεαματικής εξαιρέσεως που επιβεβαιώνει τον κανόνα της λογικής του Νικία) και όλο το φθινόπωρο και ο χειμώνας καταναλίσκονται σε προετοιμασίες για την επίθεση κατά των Συρακουσών. **Θεμελιώδες στρατηγικό λάθος διαπράττεται από τον Νικία, με δευτερεύοντα τον ρόλο του Λαμάχου. Η Μεγάλη Αρμάδα ήλθε ουσιωδώς πλήρως έτοιμη. Χρειαζόταν μόνο προπαρασκευές τεχνικού χαρακτήρα που μπορούσαν να επιτελεσθούν σε εβδομάδες μέσα. Τόσο διάστημα περίπου απαιτείτο για να εξασφαλισθούν οικονομικά και πολεμικά μέσα από επιτόπιους φορείς, εξασφαλιζομένης ή βιαζομένης της υποστήριξης των φίλα προσκείμενων πόλεων και πληθυσμών της νήσου, αναγκαζομένης δε της ουδετερότητας των υπολοίπων.**

Η Μεγάλη Αρμάδα έπρεπε να χτυπήσει άμεσα τον αντικειμενικό στόχο της εκστρατείας, να συντρίψει αποφασιστικά τη Δύναμη των Συρακουσών, πριν προλάβουν οι αρχές του εχθρού να συνέλθουν από την έκπληξη του μεγέθους της Αθηναϊκής προβολής Δύναμης και να οργανώσουν την άμυνα της πόλης. Ακριβώς αυτό επισημαίνει ο Θουκυδίδης:

«τοῦ δ' ἐπιγιγνομένου χειμῶνος εὐθύς τὴν ἔφοδον οἱ Ἀθηναῖοι ἐπὶ Συρακούσας παρεσκευάζοντο, οἱ δὲ Συρακόσιοι καὶ αὐτοὶ ὥς ἐπ' ἐκείνους ἰόντες. ἐπεὶ γὰρ αὐτοῖς πρὸς τὸν πρῶτον φόβον καὶ [τὴν] προσδοκίαν οἱ Ἀθηναῖοι οὐκ εὐθύς ἐπέκειντο, κατὰ τε τὴν ἡμέραν ἐκάστην προΐούσαν

ἀνεθάρσουν μᾶλλον, καὶ ἐπειδὴ πλείοντές τε τὰ ἐπ' ἐκεῖνα τῆς Σικελίας πολὺ ἀπὸ σφῶν ἐφαίνοντο καὶ πρὸς τὴν Ὑβλαν ἐλθόντες καὶ πειράσαντες οὐχ εἶλον βίᾱ, ἔτι πλέον κατεφρόνουν καὶ ἡξίουσαν τοὺς στρατηγούς, οἷον δὴ ὄχλος φιλεῖ θαρσύνειν ποιεῖν, ἄγειν σφᾶς ἐπὶ Κατάνην, ἐπειδὴ γε οὐκ ἐκεῖνοι ἐφ' ἑαυτοὺς ἔρχονται».

[VI, 63, 1-2]

Οι Συρακούσες πρώτα φοβούνται και περιμένουν άμεση επίθεση. Η ολιγωρία της Αθηναϊκής Δύναμης και η απομάκρυνσή της από την ανατολική ακτή της Σικελίας την πρώτη και κρίσιμη περίοδο των επιχειρήσεων, όπως και αποτυχίες που αυτή η καθυστέρηση, αβεβαιότητα και έλλειψη αποφασιστικότητας συνεπέφεραν (οι Αθηναίοι δοκίμασαν να καταλάβουν την Ὑβλα στο νότιο μέρος της Σικελίας αλλά αποκρούστηκαν), έκαναν τους Συρακουσίους να αναθαρρήσουν. Τόσο δε ανέβαινε το ηθικό τους μέρα με την ημέρα Αθηναϊκής αναβλητικότητας, ώστε να θέλουν να αναλάβουν αυτοί τη στρατηγική πρωτοβουλία και να επιτεθούν στην Αθηναϊκή στρατιωτική βάση επί της Σικελίας, στην Κατάνη.

Οι Αθηναίοι στρατηγοί καταλαβαίνουν ότι πρέπει να κάνουν κάποια κίνηση μέσα στον χειμώνα. Και προβαίνουν σε μια επιχείρηση κατά των Συρακουσών. Επιλέγεται περιοχή επίθεσης. Νότια των Συρακουσών εκτείνεται βαθύς και κλειστός κόλπος, ο Μέγας (και Εμπορικός) Λιμένας της πόλης. Στο κόλπο αυτό εκβάλλει ο Άναπος ποταμός δημιουργώντας ελώδη περιοχή στον μυχώ του κόλπου. Αθηναϊκές Δυνάμεις με τους Συμμάχους αποβιβάζονται νότια του Έλους και νικούν σε μάχη τις εχθρικές δυνάμεις, με πρωταγωνιστές της νίκης τους Αργείους. Το σχέδιο είχε συλληφθεί καλά και εκτελέστηκε με επιτυχία (VI, 63-71). Αλλά υπάρχει πάντα η υπερβολική «σύνεση», η πραγματική ατολμία του Νικία, τόσο στρατηγική όσο και τακτική όσο και επιχειρησιακή, την οποία διαδηλώνει και επισημαίνει ο Θουκυδίδης. (Δεν

εκμεταλλεύεται τη νίκη για να συλήσει τους Συρακόσιους θησαυρούς του Ολυμπίειου ιερού που ήταν λίγο πιο μέσα από το σημείο που αποβιβάστηκαν και έδωσαν μάχη οι Αθηναϊκές Δυνάμεις, κάπου 2,5 km βορειοδυτικά. Αυτό φοβόντουσαν περισσότερο οι Συρακούσιοι. VI, 70, 4 – 71, 1).

Οι Αθηναϊκές δυνάμεις μετά από αυτή τη μονήρη θεατρική επιτυχία, αντί να συνεχίσουν και πολλαπλασιάσουν την δυναμική της, ξεχειμωνιάζουν μεταφερθέντες από το μεγάλο στρατόπεδο της φίλα προσκείμενης Κατάνη στην παρακείμενη Νάξο. Ο Νικίας κρίνει ότι χρειάζεται να ζητήσει πρόσθετη βοήθεια από την Αθήνα και από Συμμάχους στη Σικελία, σε ιππικό και χρήματα (VI, 71, 2· 74, 2). Όντως οι Συρακούσιοι ιππείς είναι πρόβλημα για τις πεζικές επιχειρήσεις των Αθηναίων. Αλλά μια δυναμική και επιθετική πολιτική με τους Σικελιώτες, ακόλουθη μιας αποφασιστικά επιθετικής στρατηγικής και τακτικής εναντίον των Συρακουσών, θα εξασφάλιζε γρήγορα και τα δυο από εγχώριους πόρους και πηγές. **Αντ' αυτού ο Νικίας στέλνει αίτημα στην Αθήνα για αποστολή επικουρικής δύναμης ιππικού και χρημάτων.**

Οι επιχειρήσεις αναστέλλονται για την άνοιξη, χωρίς να μπορέσουν να εκμεταλλευτούν οι Αθηναίοι ούτε καν τη χειμερινή επιτυχία τους. Προετοιμασμένη παράδοση της Μεσσήνης από το φιλοΑθηναϊκό κόμμα εκεί απέτυχε με προκλητικό τρόπο που εξέθεσε παραπάνω την Αθηναϊκή δύναμη και ισχύ: ο λόγος της αποτυχίας ήταν ότι ο Αλκιβιάδης, στην ικανότητα του οποίου θα ωφείλετο η σύλληψη του σχεδίου και στην επιρροή και αξιοπιστία του οποίου θα εβασίζετο η εκτέλεσή του, κατέστρεψε την εφαρμογή του προδίδοντας τους εσωτερικούς διεκπεραιωτές του.

Αντιθέτως προς την άφρονα καταπεριφρόνηση του «καιρού» από τους Αθηναίους, δίνεται ο χρόνος στους Συρακούσιους να οργανωθούν καλά με σειρά δραστικά μέτρα τα οποία λαμβάνουν υπό την ηγεσία του

ΕρμOCRάτη, αρχηγού της Ολιγαρχικής Παράταξης εκεί (VI, 72-73). Επιπλέον αποστέλλονται πρέσβεις στη Σπάρτη και στην Κόρινθο για στρατιωτική βοήθεια (73, 2) και ασφαλίζεταη πόλη με σειρά νέων εκτεταμένων οχυρωματικών έργων σε νευραλγικά σημεία πρόσβασης και αδυναμίας (75, 1). Οι Συρακούσιοι επιχειρούν επίσης επιτυχώς αντενέργεια θεαματική για να ισορροπήσουν την προηγούμενη νίκη των Αθηναίων έξω από την πόλη τους. Επιτίθενται αιφνιδιαστικά και καταστρέφουν το Αθηναϊκό στρατόπεδο στην Κατάνη, αφού οι Αθηναϊκές Δυνάμεις ξεχειμωνιάζουν στη Νάξο (75, 1). Έτσι εξασφάλισαν ισορροπία στον ευαίσθητο τομέα των εντυπώσεων.

Πέρα από την επικοινωνιακή τακτική, η στρατηγική του Νικία είναι ολότελα εσφαλμένη. Τη δυναμική μιας μεγάλης στρατιωτικής Δύναμης δεν την αφήνεις να κάμει ποτέ «κοιλιά». Κάθε ανάσχεση ή απλή αναβολή είναι καταστροφική, δυσανάλογα μεγάλη προς την αξία της συγκεκριμένης πρόσκρουσης ή εμποδίου, που μπορεί και να είναι πολύ μικρή. Η δυναμική ανάλυση δεν είναι ποτέ στατική. Υπάρχουν πολλαπλασιαστές ισχύος εν δράσει. Οι προετοιμασίες συντελέστηκαν πριν την άφιξη της Μεγάλης Αρμάδας στη Σικελία. Μόλις έφθασε εκεί έπρεπε ταχύτατα να συντελεστούν δυο έργα. Ο τεχνικός εξοπλισμός που δεν μπορούσε να γίνει πριν τον απόπλου (πολεμικές μηχανές, εξαρτήσεις, κατάσταση ετοιμότητας όπλων). Και η παντί σθένει εξασφάλιση όσο το δυνατόν ευρύτερων εντόπιων συμμαχιών και ουδετερότητας των υπολοίπων, με περιορισμό, εκφοβισμό και απομόνωση των συμμάχων του εχθρού. Σύντονα μέτρα έπρεπε να ληφθούν προς αυτή την κατεύθυνση. Αλλά ο κύριος παράγων συντριπτικής επιτυχίας σε όλους τους τομείς στρατηγικής και επικοινωνιακής προβολής ισχύος ήταν η πραγματική και φαινομένη αποφασιστικότητα της Αθηναϊκής Δύναμης Κρούσης στην δυναμική και επιθετική επιδίωξη του βασικού άμεσου

αντικειμενικού σκοπού της εκστρατείας, την στρατιωτική εξουδετέρωση των Συρακουσών.

Η «μέριμνα» του Νικία ήταν και θεωρήθηκε ως αβουλία και αναβλητικότητα. Η επιθυμία του «φρόνιμου» στρατιωτικού ηγέτη να έχει τη μέγιστη δυνατή βεβαιότητα νίκης για να επιχειρήσει το οτιδήποτε είναι σκανδαλώδες στρατηγικό ελάττωμα ιδίως όταν ηγείται δύναμης με συντριπτική υπεροπλία στο ένα σώμα (το ναυτικό) και τουλάχιστον ισοδυναμία στο άλλο (πεζικό). Και αυτή ήταν η περίπτωση της Μεγάλης Αθηναϊκής Αρμάδας.

Το θεμελιώδες λάθος στρατηγικών αποτυπώνει η υπόθεση της Καμάρινας (πόλη στη νότια ακτή της Σικελίας και όμορο των Συρακουσών), την οποία ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο αναπτύσσει δια μακρών ο Θουκυδίδης (VI, 75, 3 – 88, 2). Οι Αθηναίοι με πρεσβεία ζήτησαν από τους Καμαριναίους την ενεργοποίηση προγενέστερης συμμαχίας μεταξύ τους. Οι Συρακόσιοι με ταυτόχρονη παρουσία δικής τους πρεσβείας, επεδίωξαν να εμποδίσουν τη στήριξη των Καμαριναίων προς τους Αθηναίους. Η τελική απόφαση της Καμάρινας και οι πραγματικοί λόγοι που ζυγίστηκαν στη χάραξη της στρατηγικής της πόλης, περιγράφεται ως εξής από τον Θουκυδίδη στο τέλος της μακράς διήγησης αμφότερων των πρεσβευτικών λόγων και φανερών επιχειρημάτων:

«οἱ δὲ Καμαριναῖοι ἐπεπόνθεσαν τοιόνδε. τοῖς μὲν Ἀθηναίοις εὖνοι ἦσαν, πλὴν καθ' ὅσον [εἰ] τὴν Σικελίαν ᾤοντο αὐτοὺς δουλώσεσθαι, τοῖς δὲ Συρακοσίοις αἰεὶ κατὰ τὸ ὅμορον διάφοροι· δεδιότες δ' οὐχ ἦσσαν τοὺς Συρακοσίους ἐγγὺς ὄντας μὴ καὶ ἄνευ σφῶν περιγένωνται, τό τε πρῶτον αὐτοῖς τοὺς ὀλίγους ἰππέας ἔπεμψαν καὶ τὸ λοιπὸν ἐδόκει αὐτοῖς ὑπουργεῖν μὲν τοῖς Συρακοσίοις μᾶλλον ἔργῳ, ὥς ἂν δύνωνται μετρίωτατα, ἐν δὲ τῷ παρόντι, ἵνα μὴδὲ τοῖς Ἀθηναίοις ἔλασσον δοκῶσι νεῖμαι, ἐπεὶ καὶ ἐπικρατέστεροι τῇ μάχῃ ἐγένοντο, λόγῳ ἀποκρίνασθαι ἴσα ἀμφοτέροις. καὶ οὕτω βουλευσάμενοι ἀπεκρίναντο, ἐπεὶ τυγχάνει

ἀμφοτέροις οὖσι ξυμμάχοις σφῶν πρὸς ἀλλήλους πόλεμος ὢν, ἔυορκον δοκεῖν εἶναι σφίσιν ἐν τῷ παρόντι μηδετέροις ἀμύνειν. καὶ οἱ πρέσβεις ἑκατέρων ἀπῆλθον».

VI, 88, 1-2

Ο Θουκυδίδης θεωρεί δικαιολογημένα το συμβάν αποκαλυπτικό για τα τεκταινόμενα στη Σικελία και γι' αυτό του δίνει χώρο και σημασία. Η Καμάρινα είναι γειτονική χώρα προς τις Συρακούσες. Οι Συρακούσες έχουν εξαπλωθεί εδαφικά και η επιρροή τους είναι κύρια στη Σικελία. Η Καμάρινα είναι συνεπώς «διάφορος» προς τις Συρακούσες και έχει στρατηγικό συμφέρον την κολόβωση της δύναμης της μεγάλης γείτονός της. Προς τους Αθηναίους οι Καμαριναίοι διάκεινται ευνοϊκά ως Δύναμης μακρινής με λάβαρο την ελευθερία, την οικονομική ανάπτυξη και την πολιτιστική ακμή. Βέβαια φοβούνται ότι οι Αθηναίοι αποβλέπουν στην κατάκτηση όλης της Σικελίας. Αλλά δεν είναι το ίδιο να ασκείται ηγεμονία από μια οικουμενική δύναμη (όπως ήδη είναι και θα είναι περισσότερο η Αθήνα αν κερδίσει τον Σικελικό Πόλεμο) με το να χάνει η Καμάρινα στον τοπικό συσχετισμό δυνάμεων και να γίνει υποτελής των Συρακουσών.

Περισσότερο όμως από τη νίκη των Αθηναίων οι Καμαριναίοι φοβούνται πραγματικά (και λαμβάνουν υπόψη στη λήψη της απόφασής τους) την ήττα τους. Γιατί τότε οι Συρακούσες θα είναι η αναμφισβήτητη ηγεμονική πόλη της Σικελίας. Και αν η Καμάρινα έχει εν τω μεταξύ ενεργητικά βοηθήσει τους Αθηναίους, θα είναι παντελώς έκθετη στην παραδειγματική και εκδικητική τιμωρία των εχθρών της. Κι αν ακόμη οι Αθηναίοι αποχωρήσουν χωρίς να ηττηθούν, η Καμάρινα θα ευρεθεί στη δυσχερή θέση να πρέπει να διαχειριστεί την εχθρότητά της προς τη μεγάλη Σικελική Δύναμη που θα είχε αποκρούσει την ξένη Δύναμη εισβολής της Σικελίας.

Εκείνο λοιπόν που λογαριάζει περισσότερο η Καμαρίνα είναι η (αν)αποφασιστικότητα των Αθηναίων στην επιδίωξη του στρατηγικού τους στόχου, τη συντριβή των Συρακουσών. Αν οι Αθηναίοι έδειχναν αποφασιστική πρωτοβουλία των κινήσεων και ακάθεκτη δυναμική επιδίωξης της στρατηγικής τους, αναμφίβολα οι Καμαριναίοι θα ήσαν ολόψυχοι σύμμαχοι. Αλλά η αναβλητικότητα του Νικία εκλαμβάνεται ευλόγως ως αβεβαιότητα περί του στρατηγικού στόχου. Μπορεί, σκέπτονται οι Καμαριναίοι, οι Αθηναίοι να εννοούν μόνον επίδειξη δύναμης. Ίσως αποχωρήσουν για άλλο δικό τους αντικειμενικό σκοπό. Τίποτε δεν φοβάται περισσότερο μια Δύναμη που βρίσκεται σε τροχιά σύγκρουσης ή σε αντιπαράθεση συμφερόντων ή ανεξαρτησίας με γειτονική της ισχυρότερη Δύναμη του περιφερειακού πεδίου, από την εγκατάλειψή της από μια οικουμενική δύναμη μεγάλου βάθους και πλάτους ισχύος και επιρροής με την οποία έχει στρατηγικά συντονιστεί. Σε τέτοια περίπτωση η θέση της είναι επικίνδυνη στα χέρια της ισχυρότερης περιφερειακής αντιπάλου της, αν αυτή αντιδρά στον ηγεμονικό ρόλο της οικουμενικής δύναμης.

Οι Καμαριναίοι, βάσει αυτής της ορθής στρατηγικής λογικής, κρίνουν ότι το συμφέρον τους υπό τις δεδομένες περιστάσεις εξυπηρετείται καλύτερα με τη σιωπηρή μεν βοήθεια προς τους Συρακουσίους, σε επίπεδο όμως όσο πιο χαμηλό είναι συμβατό με το να μη θεωρηθεί ότι είναι εικονικό και συμβολικό και ως εκ τούτου παραπλανητικό και υποκριτικό. Δεν πρέπει απλώς να εκληφθεί από τις Συρακούσες η βοήθεια που θα παράσχουν προς αυτές ως πλασματική υπεκφυγή. Πάντως αποφάσισαν να συνεχίσουν την πρακτική τους αποστολής μικρής επικουρίας κατά περίπτωση - είχαν ήδη προσφέρει «ολίγους ίππείας». Ταυτόχρονα συνώδευσαν τη μυστική απόφασή τους αυτή ενός *de facto* συνδυασμού με τις Συρακούσες στον ελάχιστο δυνατό βαθμό, με μια φανερή και επίσημη διακήρυξη ουδετερότητας στη διαμάχη

Αθηνών – Συρακουσών. Επικαλέστηκαν προϋπάρχουσες συνθήκες που τους συνδέουν και με τις δυο δυνάμεις και δήλωσαν ότι το γεγονός αυτό επιβάλλει την τήρηση των σχετικών όρκων προς αμφότερες.

Επρόκειτο για μια ονομαστική ουδετερότητα, μια αναγκαστική πρακτική σύνδεση με το ένα μέρος, ενώ τα πραγματικά συμφέροντα της πόλης συνέκλιναν προς σκληρή συμμαχία με το άλλο. Η Καμάρινα ήταν με τους Αθηναίους, αλλά δεν εμπιστευόταν την αποφασιστικότητά τους να φέρουν εις πέρας τον πρώτο στρατηγικό στόχο για τον οποίο η Μεγάλη Αρμάδα εξεστράτευσε στη Σικελία. Θα ήταν βεβαίως γνωστές οι απόψεις του Νικία γενικά, ότι ο στρατηγικός στόχος θα έπρεπε να περιορισθεί στα δίκαια της Εγέστας και των Λεοντίνων, με την επιλεκτική εκμετάλλευση όποιων άλλων δυνατοτήτων παρουσιαστούν για την προώθηση της Αθηναϊκής επιρροής στη Σικελία. Κατάπληξη επίσης και φόβο στους Σικελικούς συμμάχους της Αθήνας (ενεργούς ή δυνητικούς) προκάλεσε η απομάκρυνση του Αλκιβιάδη από την ηγεσία της εκστρατείας, αυτού του μεγαλεπίβολου συλλήπτορα της Αθηναϊκής Υψηλής Στρατηγικής Δύναμης Προβολής Ισχύος στη Δύση.

Δικαιολογημένα ο Θουκυδίδης θεωρεί την υπόθεση της Καμάρινας κομβικής σημασίας για την κατανόηση των πραγματικών αιτίων των εξελίξεων.

Η προσπάθεια των Αθηναίων να προσεταιριστούν όσο δυνατόν περισσότερες από τις Σικελικές πόλεις και αυτόχθονες πληθυσμούς (Σικελούς), προσέκρουε στο στρατηγικό λάθος του Νικία που ο Θουκυδίδης καθιστά προφανές στην περίπτωση της Καμάρινας, μιας εκ πολλών όπου παίχτηκε ανάλογο δράμα. Το αποτέλεσμα ήταν πενιχρό, κρινόμενο με μέτρο την κατάπληξη και φόβο και ελπίδα που μια Αρμάδα σαν την Αθηναϊκή της Σικελικής Εκστρατείας θα είχε προκαλέσει στη Σικελική πραγματικότητα, πραγματικότητα διεπόμενη άλλωστε από φθόνο, μίσος ή έστω αντιπάθεια των άλλων προς τους Συρακουσίους,

προς μια δύναμη που θα ήθελε αλλά δεν μπορούσε να ιδρύσει απερίφραστα ηγεμονία επί πάσης της Σικελίας. Εκτός από την Έγεστα και τους ξεκληρισμένους κατοίκους των Λεοντίνων, λίγες μόνο πόλεις συντάχτηκαν με τους Αθηναίους – η Κατάνη, ο Ακράγας, και, φυσικά τω λόγω, οι πλείστοι από τους αυτόχθονες Σικελούς του εσωτερικού της νήσου. (Οι προς τα δυτικά πεδία εφοβούντο τους Συρακουσίους, και δεν υπάκουσαν στην Αθηναϊκή κλήση . Αλλά ακριβώς επειδή ο φόβος αυτός συνεκληρούτο την ψυχή τους με αντιπάθεια και ακόμη μίσος, μια αποφασιστική και ταχεία δράση της Αθηναϊκής Δύναμης θα είχε γείρει την πλάστιγγα υπέρ της και σε αυτήν την περίπτωση).

Οι Αθηναίοι επέταξαν στους Έγεσταίους βασικά και Σικελούς να βοηθήσουν με ιππικό (το οποίο στερούνταν και στο οποίο οι Συρακούσιοι πλεονεκτούσαν συντριπτικά δυνάμενοι να παρατάξουν ευχερώς σώμα 1200 ιππέων) και υλικά (πλίνθους, σίδηρο) κατάλληλα για τον περικτειχισμό που σχεδίαζαν όπως θα δούμε να κάνουν για την πολιορκία και τον αποκλεισμό των Συρακουσών. Η τροφοδοσία του στρατού δεν τους ήταν ακόμη πρόβλημα. Είχαν και δωρεές, κυρίως από τους Σικελούς, και άφθονα χρήματα.

Ταυτόχρονα επεζήτησαν, ορθά, ως μέρος της γενικότερης Δυτικής πολιτικής τους, και ευρύτερες συνεργασίες. Έστειλαν τριήρη στην Καρχηδόνα περί φιλίας και πρέσβεις στην Τυρρηνία (Ετρουρία) για στρατιωτική συμμαχία. Καρχηδόνα και Ετρούσκοι ήταν τότε ισχυρές δυνάμεις της Δύσης (VI, 88, 3-6).

Οι Συρακούσιοι πρέσβεις που εστάλησαν στην ηπειρωτική Ελλάδα δεν είχαν φυσικά δυσκολία να πείσουν την Κόρινθο να βοηθήσει την παλαιά αποικία της. **Η Σικελική Εκστρατεία, αν επετύγχανε, θα αποτελούσε τελειωτικό χτύπημα για το εμπόριο της Κορίνθου στη Δύση και συνεπώς για την ίδια την υπόσταση, την ανεξαρτησία,**

κυριαρχία και ευημερία της Κορίνθου ή τουλάχιστον της ηγετικής ολιγαρχίας της. Η δυσκολία συνεπώς έγκειτο στο να πεισθεί η Σπάρτη.

Και πάλι η Σπάρτη δεν έβλεπε με καλό μάτι τέτοιο τεράστιο άνοιγμα του πεδίου του αγώνα, τέτοιο μακρινό και ταυτόχρονα μεγάλο θέατρο ενός πολέμου, περισσότερο μιας αντιπαράθεσης με την Αθήνα, που γι' αυτήν δεν αποσκοπούσε σε άλλο τι παρά στην επάνοδο στο *status quo ante*, σε ένα στέρεο και σκληρό διπολισμό μεταξύ αυτής και της Αθήνας (κατά το πνεύμα της προ ολίγων ετών συναφθείσης Νικίειου ειρήνης που τώρα κινδύνευε να τιναχθεί στον αέρα). Η Σπάρτη επιπλέον ε γνώριζε τις αληθινές διαθέσεις της ολιγαρχικής παράταξης στην Αθήνα και είχε εμπιστοσύνη στον Νικία. Η Σπάρτη δεν ήθελε συντριπτική νίκη επί της Αθήνας. Δεν ήθελε μονοπολικό σύστημα με αυτήν επικεφαλής. Δεν θα ήξερε τι να κάνει σε τέτοια περίπτωση, και δεν θα μπορούσε να κάνει πολλά, όπως απεδείχθη εκ των πραγμάτων αργότερα, όταν ενίκησε.

[Όταν στις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου η Μ. Βρετανία δοκίμασε τις προθέσεις της Γερμανίας, θέλοντας να κρίνει αν η ανερχόμενη Γερμανία συμφωνεί με τη διατήρηση ενός συστήματος ισορροπίας δυνάμεων ή έχει αποφασίσει τη δυναμική προώθηση της στρατηγικής ισχύος που ακολουθούσε, πρότεινε διαμεσολαβήσεις στα αναφυόμενα προβλήματα κατά την αρχή του ορθολογικού Συμβιβασμού. Με την *de facto* απόρριψη εκ μέρους της Γερμανίας αυτής της αρχής και τη συνεπαγόμενη αποκαθήλωση του Συστήματος Ισορροπίας, προχώρησε στον Πόλεμο. Όταν ο τελευταίος πρόεδρος της Γερμανίας στο Λονδίνο πρίγκηψ Lichnowsky έφευγε από την Αγγλία με τη διακοπή των Διπλωματικών Σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών, ο επικεφαλής του Foreign Office Sir Edward Grey, κατά τη διάρκεια ενός συναισθηματικά

φορτισμένου προσωπικού και επίσημου αποχωρισμού, του είπε “We don’t want to crush Germany” [«Δεν θέλουμε να συντρίψουμε τη Γερμανία»]. Το νόημα είναι ότι η Αγγλία επιζητούσε την επαναφορά της Γερμανίας στο Σύστημα Ισορροπίας Δυνάμεων. Έτσι και η Σπάρτη το μόνο που ήθελε με τον Πόλεμο ήταν η επανένταξη Αθήνας και Σπάρτης στο Διπολικό Σύστημα. Ούτε η Αθήνα ούτε η Γερμανία δέχθηκαν την προσφορά. Άλλο θέμα ότι πολιτισμικά και ιδεολογικά οι ομοιότητες και αναλογίες μεταξύ των τεσσάρων είναι αντίστροφες].

Η Σπάρτη λοιπόν και πάλι δίσταζε, όπως και πριν την έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου. Το Σικελικό θέατρο του πολέμου δεν φαινόταν να την αφορά άμεσα, να θίγει τα ζωτικά της συμφέροντα, ως ηγεμονικής δύναμης της Πελοποννησιακής Συμμαχίας. Έπρεπε, για να δράσει, να πεισθεί ότι ο Σικελικός Πόλεμος στρεφόταν τελικά κατά αυτής της ίδιας και της Πελοποννήσου. Και την απόδειξη γι’ αυτό δεν μπορούσε να της την προσφέρουν ούτε οι Συρακούσες ούτε η Κόρινθος. Οι πρώτες γιατί βρίσκονταν σε ανάγκη και η δεύτερη γιατί ήσαν διαφανείς οι λόγοι για τους οποίους στρεφόταν μονίμως κατά των Αθηνών - και άλλωστε δεν είχε διστάσει να στραφεί κατά της ίδιας της Σπάρτης μετά τη σύναψη της Νικειού Ειρήνης.

Τη δράση (και αυτή μερική) της Σπάρτης μπόρεσε να διεγείρει μόνο ο Αλκιβιάδης. Πήγε εκεί ταυτόχρονα με τους Συρακούσιους και Κορίνθιους πρέσβεις. Και δήλωσε στους Σπαρτιάτες ότι ο στρατηγικός στόχος της Αθήνας με τη Σικελική Εκστρατεία είναι ακριβώς η αποκατάσταση οικουμενικής, μονοπολικής ηγεμονίας με την εξαφάνιση της Σπάρτης από εστία ενός συμφωνημένου Διπολικού Συστήματος. Ανέλυσε όλο τον στρατηγικό σχεδιασμό και τους αντικειμενικούς σκοπούς της Αθήνας κατά το Master Plan του οποίου ο ίδιος ήταν ο

συλλήπτωρ. Ο Λόγος του στη Σπάρτη, με τον οποίο την έπεισε να δράσει στη Δύση, να διακόψει την ειρήνη και να ξαναρχίσει τον Ελλαδικό Πόλεμο είναι μνημειώδους αρχιτεκτονικής (VI, 89-92). Συμπεριέλαβε σε αυτόν, προς πλήρη πειστικότητα, και τα συγκεκριμένα μέτρα στα οποία η Σπάρτη πρέπει να προβεί ξαναρχίζοντας τον Πόλεμο στην Ηπειρωτική Ελλάδα, ώστε η Αθήνα να έχει να αγωνίζεται ταυτοχρόνως σε δυο μεγάλα Θέατρα Πολέμου.

Ο κύβος ερρίφθη. Η Σπάρτη αποφάσισε τη συνέχιση του Πολέμου. Στις Συρακούσες έστειλε τον **Γύλιππο**, ικανότατο και ενεργητικότατο στρατηγό, τον στρατιωτικό αντίποδα του Νικία. **Ήταν σαν οι Αθηναίοι να είχαν Σπαρτιάτη Στρατηγό στη Σικελία και οι Σύμμαχοι της Σπάρτης εκεί, οι Συρακούσιοι, Αθηναίοι!**

Σπαρτιατικός Στρατός δεν εστάλη στη Σικελία. Οι Κορίνθιοι ανέλαβαν δραστήρια να προσφέρουν τους στρατιώτες, το ανθρώπινο και στρατιωτικό υλικό. Η Σπάρτη έστειλε Αρχηγό ικανότατο. Η Σπάρτη επίσης σχεδίασε εισβολή στην Αττική και οχύρωση μόνιμης φρουράς στα βόρεια ορεινά της Αττικής, στα περάσματα προς την Εύβοια και την Βοιωτία. Στη Δεκέλεια. Κι αυτό κατά τη συμβουλή του Αλκιβιάδη (VI, 93, 1-3).

[Θα συνεχίσω την ανάλυση της Σικελικής Εκστρατείας και της Αθηναϊκής πανωλεθρίας στο επόμενο Κείμενο Εργασίας].

IV

Η αναποφασιστικότητα και αναβλητικότητα του Νικία αξιοποιήθηκε όπως είδαμε τα μέγιστα από τους Συρακοσίους υπό την ενεργητική ηγεσία του Ερμοκράτη.

Από νωρίς το καλοκαίρι του 415 π.Χ. μέχρι την άνοιξη του 414 π.Χ., για εννέα γεμάτους μήνες τουλάχιστον, ο Νικίας κωλυσιεργεί και καταδαπανά το τεράστιο υλικό, στρατηγικό και ψυχολογικό κεφάλαιο της Μεγάλης Αρμάδας, χωρίς κανένα μεγάλο και σημαντικό έργο. Αντιθέτως ζητεί, όπως προεξέθεσα, πρόσθετη βοήθεια από την Αθήνα σε ιππείς και χρήματα (VI, 74, 2). Η τριήρης που εστάλη στην Αθήνα έφθασε τον χειμώνα και αμέσως οι Αθηναίοι ψήφισαν την αποστολή της αιτούμενης επικουρίας (VI, 93, 4). Και όντως αρχές της άνοιξης έφθασαν στη Σικελία ιππείς, ιπποτοξότες (για να ενισχύσουν το μόνο ασθενές σημείο του Αθηναϊκού πεζικού) και 300 τάλαντα αργυρίου (VI, 94, 4).

Ο Νικίας ακόμα καθυστερεί. Επιτίθεται στα Μέγαρα Υβλαία (τα οποία ανήκαν τότε στις Συρακούσες), δεν κατορθώνει να αλώσει το φρούριο, - αλλά σημειώνει μερικές μικρές επιτυχίες που μεγαλοποιεί με το στήσιμο τροπαίου (VI, 94, 1-2), - το φρούριο που είχαν οχυρώσει οι Συρακούσιοι τον προηγούμενο χειμώνα (VI, 75, 1), επιστρέφει με τον στόλο στην Κατάνη, επιχειρεί στο εσωτερικό, δηώνει μάλιστα και τον σίτο των Υβλαίων, οι οποίοι δυνατόν να είναι αντίθετοι των Συρακουσίων

αφού τους έχουν αποβάλει από την πόλη τους, και καταλήγει πίσω στην Κατάνη (VI, 94, 3), όπου έχει εν τω μεταξύ αφιχθεί η εξ Αθηνών βοήθεια.

Στην Αθήνα υπάρχει ανησυχία μεταξύ των φρονίμων για την κωλυσιεργία. Στα Μεγάλα Διονύσια του 414 π.Χ. (παρά τις αρχές του Μαρτίου) ο Αριστοφάνης παρουσιάζει τους «Όρνιθες», όντως δράμα «τῶν ἄγαν δυνατῶς πεποιημένων» (Υπόθεσις I στους «Όρνιθες», I, 7 ed. Nunbar). Παρόλη την οξύτητα των περιστάσεων, τόσο ως προς τις εξωτερικές υποθέσεις και τις πολεμικές εμπλοκές όσο και σχετικά με την εσωτερική πολιτική αντιπαράθεση και τη θρησκευτικοπολιτειακή αναταραχή, στην κωμωδία αυτή έμμεσες είναι οι αναφορές στα διαδραματιζόμενα της πραγματικότητας.

Στους ίδιους θυμελικούς αγώνες συμμετείχε και ο Φρόνιχος με τον «Μονότροπο», επίσης ο Αμειψίας με τους «Κωμαστές» (Υπόθεσις I, 8-10 Nunbar). Το πρώτο βραβείο πήρε ο Αμειψίας, το δεύτερο ο Αριστοφάνης και το τρίτο ο Φρόνιχος (*ibid.*). Και για τους δυο ανταγωνιστές του ο Αριστοφάνης δεν είχε την καλύτερη γνώμη για το πώς παρασύρουν τους θεατές υπέρ τους (Βάτραχοι, 12-15, και Σούδα s.v. Λύκις: οὔτοι οὖν οἱ τρεῖς ποιηταὶ [sc. Φρόνιχος, Λύκις και Αμειψίας] ὑπόψυχοι). Ειδικά με τον Αμειψία αγανακτούσε και επειδή ηττήθηκε το 423 π.Χ. από αυτόν με τον δικό του «Κόννο» έναντι των Αριστοφανικών «Νεφελών» στην πρώτη παρουσίασή τους, και, το χειρότερο, ενώ και οι δυο κωμωδίες είχαν παρόμοιο θέμα και τον ίδιο στόχο, τον Σωκράτη [v. Αμειψίας, Κόννος, Fr. 7-11, vol. II, pp. 200-3, PCGr] - «ὑπ' ἀνδρῶν φορτικῶν / ἡττηθεὶς οὐκ ἄξιος ὢν» είναι το πικρογέλοιο σχόλιο του Αριστοφάνη στη επεξεργασμένη μεταγενέστερη έκδοση που έχουμε των «Νεφελών», v. 524. Το κάνει μέγα

θέμα για τριάντα στίχους, 518-547! Τόσο τον πείραξε. [Βέβαια αναγκαστικά περιέλαβε στη δηκτικότητά του και τον μεγάλο Κρατίνο, ο οποίος τον είχε νικήσει στους ίδιους θυεμελικούς αγώνες με την «Πυτίνη» του, κομίζοντας το πρώτο βραβείο με δεύτερο τον Αμειψία].

Τις «Νεφέλες» ο Αριστοφάνης θέλησε να ξαναδιδάξει προσθέτοντας μια καταδρομή κατά των θεατών με Αριστοφάνεια φιλική και οικεία αγριάδα. Η αποστροφή προς το θέατρο που ανέφερα παραπάνω ανήκει στη διασκευασμένη κωμωδία. Η Υπόθεσις I (Dover) αναφέρει πλείστα σημεία διαφοροποίησης μεταξύ των πρώτων «Νεφελών» και της διασκευής, αλλά δεν είναι απολύτως σαφές τι ακριβώς εννοεί και από πού αντλεί τις πληροφορίες. Παρακάτω θα εκθέσω τι μπορεί να εξαχθεί ασφαλώς από αυτές. Είναι πάντως σαφές ότι το κείμενο που έχουμε είναι μια μεταγενέστερη διασκευή.

Ο Ερατοσθένης υποστήριξε (Καλλίμαχος Fr. 454 Pfeiffer) ότι δεν υπήρξε δεύτερη διδασκαλία των «Νεφελών» και η επιχειρηματολογία του κατά του Καλλίμαχου στο σωζόμενο χωρίο εδράζεται στην κοινή τους παραδοχή ότι οι Διδασκαλίες (κατάλογος των δραματικών αγώνων με τους νικητές και τα έργα τους) είχαν μια μόνο μνεία των «Νεφελών», το 423 π.Χ. Αλλά η Υπόθεσις II (Dover) αναφέρει δεύτερη διδασκαλία των «Νεφελών» το επόμενο έτος 422 π.Χ. Είναι όμως σαφές ότι οι «Νεφέλες» που έχουμε δεν μπορεί να ήσαν οι «Νεφέλες» που θα μπορούσαν να παρουσιαστούν το 422, γιατί περιλαμβάνουν γεγονός το οποίο συνέβη μετά το έτος αυτό, δηλαδή τη διδασκαλία του «Μαρικά από τον Εύπολι», η οποία είναι ανεξάρτητα γνωστό ότι έλαβε χώρα αργότερα (v. Ερατοσθένη *loc.cit.*).

Από το άλλο μέρος, στις «Νεφέλες» που έχουμε γίνεται λόγος για τον Κλέωνα ως ζωντανό και στρατηγό (vv. 575 sqq., esp. 590 sqq.). Ο Κλέων ήταν όντως στρατηγός το 423/2 π.Χ. και φονεύτηκε σε μάχη κατά τον πόλεμο στη Χαλκιδική το καλοκαίρι του 422 (Θουκυδίδης, V, 10, 9). Άρα αυτό το χωρίο των

«Νεφελών» δεν μπορεί να ανήκει σε διασκευή που έγινε μετά το 422, και στην οποία περιλαμβάνεται η αναφορά στον «Μαρική» του Εύπολι. Μπορεί όμως να υπήρχε αυτούσιο στις πρώτες «Νεφέλες» γιατί ο Κλέων επελέγετο συνεχώς στρατηγός μετά την περιβόητη επιτυχία του στη Σφακτηρία της Πύλου το 425 π.Χ. (v. R. Develin, *Athenian Officials, 684-321 B.C.*, για τα σχετικά έτη). Και μάλιστα το πιθανότερο είναι ότι η όλη αναφορά στον Κλέωνα (vv. 575-594) υπήρχε πράγματι ευθύς εξ αρχής στις πρώτες «Νεφέλες». Γιατί εκεί γίνεται λόγος για κλιματολογικά και αστρονομικά φαινόμενα που θεόθεν εσήμαναν την ακαταλληλότητα του Κλέωνα για να ηγηθεί των τυχών της Αθήνας. Μεταξύ αυτών μνημονεύεται έκλειψη Σελήνης και Ηλίου, με αυτή τη σειρά. Και όντως έγινε έκλειψη Σελήνης στις 29 Οκτωβρίου 425 και Ηλίου στις 21 Μαρτίου 424 (Aristophanes, *Clouds*, ed. Dover, p. 174). Ακριβώς την εποχή που ο πολιτικός και στρατιωτικός αστήρ του Κλέωνος άρχισε να μεσουρανεί. Στις πρώτες λοιπόν Νεφέλες ο Αριστοφάνης θα αναφέρθηκε σε αυτά τα φαινόμενα συνδυάζοντάς τα με την θεότητα των Νεφελών, την οποία εισάγει στην κωμωδία αυτή.

Επομένως με όλα αυτά πρέπει να υποθέσουμε ότι το κείμενο της κωμωδίας που έχει διασωθεί είναι μια ανολοκλήρωτη μεταγενέστερη διασκευή του έργου από τον Αριστοφάνη. Όπως γράφουν τα αρχαία Σχόλια ad v. 591: δῆλον οὖν ὅτι κατὰ πολλοὺς τοὺς χρόνους διεσκεύασε τὸ δρᾶμα. Το λογικότερο λοιπόν είναι ότι δεν την τελειοποίησε την κωμωδία όπως την έχουμε εναρμονίζοντας τις διάφορες διασκευές με το αρχικό κείμενο γιατί μια δεύτερη απόπειρα τον επόμενο χρόνο της παρουσίασης των πρώτων «Νεφελών» είχε επίσης μια μεγαλύτερη αποτυχία. Αυτό είναι το μαρτυρούμενο από την Υπόθεση II (Dover) στο έργο:

«αἱ πρῶται Νεφέλαι ἐδιδάχθησαν ἐν ἄστει ἐπὶ ἄρχοντος Ἰσάρχου, ὅτε Κρατῖνος μὲν ἐνίκᾳ Πυτίνῃ, Ἀμειψίας δὲ Κόννῳ. δι' ὅπερ Ἀριστοφάνης ἀπορριφθεὶς παραλόγως ᾤθη δεινὴ ἀναδιδάξας τὰς Νεφέλας τὰς δευτέρας καταμέμφεσθαι τὸ θέατρον. ἀτυχῶν δὲ πολὺν μᾶλλον καὶ ἐν τοῖς ἔπειτα οὐκέτι τὴν διασκευὴν εἰσήγαγεν. αἱ δὲ δευτεραὶ Νεφέλαι ἐπὶ Ἀμεινίου ἄρχοντος» [τον επόμενο μετά τον Ἰσαρχο].

Ο Αριστοφάνης, προκληθείς από την «απόρριψη» της κωμωδίας του (έλαβε, φαίνεται, το τρίτο βραβείο) το 423 π.Χ., ανταποκρίθηκε εν βρασμώ επανεισάγοντας την άμεση διασκευή της κωμωδίας τον επόμενο χρόνο. Προσέθεσε στην Παράβαση του δράματος την «καταμομφή» κατά του θεάτρου (του θεατρικού κοινού) για την οποία ομιλεί η αρχαία υπόθεση Ι του έργου. Θα ήταν στο εντονότερο ύφος μιας Αριστοφάνειας φιλικής μεν και οικειώνουσας, αλλά μηδέν ήττον σκληρής μομφής προς τους Αθηναίους θεατές. Όμως το κοινό και η κριτική επιτροπή δεν αντέδρασαν ευμενώς ούτε τότε. Μάλλον, όπως θα επιχειρηματολογήσω παρακάτω δεν πήρε ούτε το τρίτο βραβείο ο Αριστοφάνης αυτή τη φορά. Δούλεψε το έργο του κατόπιν περισσότερο σε διάφορες μάλλον περιόδους, αλλά ο χρόνος κύλισε και δεν το ξαναδίδαξε. Η αποστροφή προς τους θεατές που έχουμε (vv. 518-562) είναι πιο επεξεργασμένη καταδρομή κατά της λανθασμένης αρχικής κρίσης των θεατών, εστιαζόμενη στην ανωτερότητα της τέχνης του Αριστοφάνη. Σε μεταγενέστερη διασκευή οφείλεται και η μνεία του «Μαρικά».

Η αρχαία Υπόθεσις Ι (Dover) δεν αντικρούει αυτή την ερμηνεία. Ομιλεί για το κείμενο που έχουμε ως διασκευή που δεν εδιδάχθη, και ασφαλώς αυτό είναι ορθό. Η διασκευή έγινε όχι στη σύλληψη και εκτέλεση της ιδέας, όχι στη συνολική δομή και στον χαρακτήρα των τμημάτων της, αλλά στα «επί μέρους». Όμως ήταν εκτεταμένη: διορθώσεις έγιναν σχεδόν σε κάθε μέρος. Τρία σημεία ήταν τα μείζονα, εκεί που ο Αριστοφάνης άλλαξε ριζικά την επί μέρους μορφή με «ολοσχερή διασκευή»: 1) Στην παράβαση, την αποστροφή προς το θέατρο. 2) Στη σκηνή με τον αγώνα μεταξύ Δικαίου και Αδίκου Λόγου. Και 3) στην τελική σκηνή όπου πυρπολείται το «φροντιστήριο» του Σωκράτη κατά τη Διασκευή, ενώ τέτοια ακρότητα δεν συνέβαινε στην αρχική πλοκή του μύθου. (V. Σχόλια v. 543. Ο Αριστοφάνης δεν «μαλάκωσε» τη δύναμη των πρώτων Νεφελών, αντιθέτως την σκλήρυνε, τουλάχιστον στο σημείο αυτό):

«τοῦτο [δηλ. το κείμενο των «Νεφελών» που έχουμε] ταῦτόν ἐστι τῷ προτέρῳ [δηλ. με τις πρωτοπαρουσιασθείσες «Νεφέλες»], διεσκεύασται δὲ ἐπὶ μέρους, ὥς ἂν δὴ ἀναδιδάξαι μὲν αὐτὸ τοῦ ποιητοῦ προθυμηθέντος, οὐκέτι δὲ τοῦτο δι' ἥνποτε αἰτίαν ποιήσαντος. καθόλου μὲν οὖν σχεδὸν παρὰ πᾶν μέρος

γεγεννημένη <ή> διόρθωσις <έν πᾶσι καταφαίνεται>. τὰ μὲν γὰρ περιήρηται, τὰ δὲ παραπέπλεκται καὶ ἐν τῇ τάξει καὶ ἐν τῇ τῶν προσώπων διαλλαγῇ μετεσχημάτισται, ἃ δὲ ὀλοσχεροῦς τῆς διασκευῆς τοιαῦτα ὄντα τετύχηκεν. αὐτίκα ἢ παράβασις τοῦ χοροῦ ἡμειπται, καὶ ὅπου ὁ δίκαιος λόγος πρὸς τὸν ἄδικον λαλεῖ, καὶ τελευταῖον ὅπου καίεται ἢ διατριβὴ Σωκράτους».

[<ή> προσέθεσε ο Bücheler. <έν πᾶσι καταφαίνεται> πρόσθεσα *exempli gratia*, για τη ροή του λόγου. Ο Dodds είχε προτείνει την ύπαρξη χάσματος εκεί, *lacunam statuendam* <...>, p. 1 της έκδοσής του. «ὀλοσχεροῦς» διόρθωσε ο Dindorf σωστά ἀντὶ τοῦ χειρογραφικοῦ «ὀλοσχερῆ»].

Προφανῶς ὁ ἀρχαῖος Σχολιαστὴς εἶχε μπροστὰ τοῦ καὶ τὰ δύο κείμενα, τις ἀρχικὲς «Νεφέλες» ποὺ ἐδιδάχθησαν τὸ 423 π.Χ. καὶ τὸ κείμενο ποὺ ἔχουμε, προϊόν πολλὰπλῶν ἐπεμβάσεων ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη. Ἐτσι διακρίνει ὅτι μερικὰ σημεῖα εἶχαν ἀφαιρεθεῖ (περιήρηται), ἄλλα συμπλέκονται ἀλλιῶς μετασχηματιζόμενα εἴτε κατὰ τὴν ἀκολουθία τῶν στίχων εἴτε κατὰ τὴν διανομή τῶν ρόλων (τὰ δὲ παραπλέκεται ... μετεσχημάτισται), καὶ τέλος μερικὰ μέρη υπέστησαν ὀλοσχερὴ διασκευή (α δὲ ὀλοσχεροῦς τῆς διασκευῆς ... τετύχηκεν). Τὰ τελευταῖα εἶναι τὰ τρία προαναφερθέντα.

Στον ἐναρμονισμό ποὺ κάνω τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν γιὰ τις δυο «Νεφέλες», πρόσκομμα εἶναι ἡ διαβεβαίωση τοῦ Ἐρατοσθένη (κατὰ τὴν κριτικὴ ποὺ κάνει στὸν Καλλίμαχο) ὅτι στὶς Δραματικὲς Διδασκαλίες (τοῦ καταλόγου τῶν θυμελικῶν παραστάσεων καὶ τῶν νικητῶν κωμωδιογράφων) δὲν μνημονευόταν δευτέρη παράσταση τῶν «Νεφελῶν» (Καλλίμαχος Fr. 454 Pfeiffer, ἀπὸ τὰ Σχόλια στὶς «Νεφέλες» ν. 552. Cf. ἐπίσης Σχόλια στὸ ν. 549: «ἐπεὶ οὐ φέρονται αἱ διδασκαλῖαι τῶν δευτέρων Νεφελῶν»). Δὲν «φέρονται» (δὲν ἀναφέρονται) στὶς Διδασκαλίες δευτέραι «Νεφέλαι».

Πρέπει λοιπὸν νὰ υποθέσουμε ὅτι δευτέρη διδασκαλία ἐγίνε μεν ἐπὶ Ἀμεινίου ἀρχοντος (νωρὶς τὸ 422 π.Χ.), δὲν κατεγράφη δὲ γιὰτὶ τὸ ἔργο δὲν ἔτυχε καμίας διάκρισης, οὔτε καν τοῦ τρίτου βραβείου. Δυνατὸν αὐτὴ νὰ εἶναι ἡ ἐννοία τοῦ λεγομένου στὴν προαναφερθεῖσα Ὑπόθεση II: «ἀτυχῶν δὲ πολὺ μᾶλλον καὶ ἐν τοῖς ἔπειτα». Ἀν καὶ ἀπολύτως λαμβανόμενο, τὸ κείμενο θὰ μπορούσε νὰ υποδηλώνει ἐλλειψὴ δημοφιλίας τοῦ Ἀριστοφάνη στὰ μετέπειτα ἔργα τοῦ,

αμέσως μετά το 423 π.Χ., «ἐν τοῖς ἔπειτα» sc. δράμασιν. Αλλά τότε η αμέσως ακολουθούσα μνεία «αἱ δὲ δεύτεραι Νεφέλαι ἐπὶ Ἀμεινίου ἄρχοντος» θα ήταν τελείως ασυνάρτητη προς τα προηγούμενα. [Δεν είναι πιθανό η απουσία του «ἐδιδάχθη» εδώ να είναι σημαντική, αφού υπονοείται. Ούτε είναι λογικό να υποδηλώνεται με αυτήν την έκφραση απλώς εδώ ο χρόνος συγγραφής, και όχι διδασκαλίας, δεύτερων «Νεφελών»].

Εξάλλου, τη διδασκαλία (δεύτερων) «Νεφελών» το 422 π.Χ. ἐπὶ Ἀμεινία ἄρχοντος μαρτυρούν και τα Σχόλια στις «Νεφέλες» ν. 31, παρόλο που ο λόγος για τον οποίο μνημονεύουν το γεγονός είναι εσφαλμένος (ότι ο Αριστοφάνης ήθελε να σατυρίσει τον επώνυμο ἄρχοντα του έτους εκείνου Ἀμεινία). Ἀλλωστε αμέσως μετά την αποτυχία των «Νεφελών», ο Αριστοφάνης ήλθε πρώτος στα Λήναια του επομένου έτους 422 π.Χ. με τις «Σφήκες». [V. Υπόθεσις I *ad fin.* (Blaydes). Το κείμενο διορθωτέο ως εξής (Clinton, Böckh): «ἐδιδάχθη ἐπὶ ἄρχοντος Ἀμεινίου [423/2 π.Χ.] διὰ Φιλωνίδου ἐν τῇ πθ' Ὀλυμπιάδι ἔτει δευτέρῳ [ἔτει δευτέρῳ Böckh, ἀντὶ τοῦ χειρογραφικοῦ «καὶ δευτερος ἦν»] εἰς Λήναια. καὶ ἐνίκα πρῶτος. <δευτερος> [προσέθεσε ο Clinton] Φιλωνίδης Προαγώνι· Λεύκων Πρέσβεσι τρίτος». (Ο Φιλωνίδης ἐδίδαξε και τη δική του κωμωδία και τις «Σφήκες» του Αριστοφάνη)]. Στη νέα κωμωδία ο Αριστοφάνης βεβαίως και μέμφεται πάλι τους Αθηναίους για την περυσινή του αποτυχία, νν. 1043 sqq.

Φαίνεται ότι μετά την επιτυχία του στα Λήναια (Φεβρουάριος) του 422 π.Χ., ο Αριστοφάνης επανεισήγαγε τις «Νεφέλες» σε δεύτερη διδασκαλία κατά τα Μεγάλα Διονύσια ένα μήνα αργότερα. Και έπραξε κακώς! Συνεπώς η δυσκολία με το «ἐν τοῖς ἔπειτα» της Υποθέσεως II των Νεφελών πρέπει να επιλυθεί με την έννοια ἐν τοῖς ἔπειτα χρόνοις = μετά, και όχι εν τοις ἔπειτα ἔργοις.

Σε μερικούς καταλόγους δραματικῶν αγώνων κατ' έτος στα Διονύσια κατ' ἄσκει και στα Λήναια που σώζονται σε επιγραφές, αναγράφεται ο (κυρίως) νικητής, δηλαδή ο πρώτος. Π.χ. IG II² 2318 και επόμενες. Τις πληροφορίες για τους θυμελικούς αγώνες στην Αθήνα πρώτος συνέλεξε και κατέγραψε συστηματικά σε ένα corpus ο Αριστοτέλης, στο έργο του «Διδασκαλῖαι» (Συλλογή αποσπασμάτων V. Rose, *Aristoteles Pseudepigraphus*, LVI, pp. 550-561. Δείτε

πρόχειρα εκεί μαζεμένες και τις πληροφορίες από χειρογραφικές πηγές για τους νικητές των δραματικών αγώνων στην Αθήνα από το 472 μέχρι το 388 π.Χ. *Reliquiae didascalicae*, pp. 559 - 561). Αναφέρει, στις περισσότερες σωζόμενες πληροφορήσεις, τους τρεις πρώτους νικητές, και είναι φανερό ότι σε αυτό αποσκοπούσε. Στην περίοδο της διδασκαλίας του δεύτερου Πλούτου το 388 π.Χ. γνωρίζουμε πέντε ανταγωνιζόμενους κωμικούς ποιητές (*op. cit.*, *Reliquiae Didascalicae*, No. 23 p. 561 από την Υπόθεση IV (Blaydes) στον «Πλούτο» του Αριστοφάνη).

[Την αναγκαία υπόθεση της ανάλυσής μου για δεύτερη διδασκαλία των Νεφελών στα Μεγάλα Διονύσια το επόμενο έτος από την ήττα τους, ότι δηλαδή δεν αναγράφεται στις Διδασκαλίες αυτή η δεύτερη διδασκαλία διότι απέτυχε παντελώς και έμεινε εκτός τριάδος πρώτου, δεύτερου και τρίτου νικητού, είδα εκ των υστέρων ότι έκανε ήδη ο H.F. Clinton το 1834 στο μνημειακό του και παγχρήσιμο έργο *Fasti Hellenici*, vol. II ad 422 B.C. column 4, p. 71. Και έχαρηκα, γιατί το έργο του είναι στο παλαιό, προυπερκριτικό ύφος!].

Στη συνέχεια και εν μέσω συνταρακτικών εξελίξεων για την Αθήνα, με τη Μεγάλη Αρμάδα στη Σικελία να μην έχει βρει το δρόμο προς την προειλημμένη στόχευσή της, με θρησκευτική και πολιτική αναταραχή στο εσωτερικό και φοβερή συνωμοσία ολιγαρχικών ομάδων εν εξελίξει, ο Αριστοφάνης με τους «Όρνιθες» φαίνεται σαν να επιλέγει τον δρόμο της αποστασιοποίησης, αν όχι της υπεκφυγής. Αλλά δεν είναι έτσι.

Δεν σώζονται οι άλλες δυο κωμωδίες που μαζί με τους «Όρνιθες» απέσπασαν τα τρία βραβεία στα Μεγάλα Διονύσια του 414 π.Χ. για να έχουμε σαφή γνώση του περιεχομένου τους, αλλά ο «Μονότροπος» του Φρύνιχου περιστρέφετο γύρω από τον μονόχνωτο, μισανθρωπικό, αποτραβηγμένο χαρακτήρα (Frgs. 19 και 20, PCGr, Vol. VII p. 404).

Υπόκειται η απογοήτευση από την πολιτική κατάσταση στην Αθήνα. Στιγματίζει δημόσιους άνδρες που ήσαν στόχος των κωμικών ποιητών ως «πιθήκους», Fr. 21 PCGr vol. VII p. 405:

μεγάλους πιθήκους οἶδ' ἑτέρους τινὰς λέγειν,
 Λυκέαν, Τελέαν, Πείσανδρον, Ἐξηκεστίδην.
 (B.) ἀνωμάτων εἵπας πιθήκους <νὴ Δία>,
 ὁ μὲν γε δειλός, ὁ δὲ κόλαξ, ὁ δ' αὖ νόθος,
 <ξένος δ' ὁ τέταρτος>, ...
 [υιοθετών τις διορθώσεις και προσθήκες του
 Meineke].

Ο Πείσανδρος (ηγετική φυσιognωμία της μετ' ου πολύ ολιγαρχικής επανάστασης) είναι ο «δειλός», ο ταπεινός και αν-άριστος και ανανδρος (cf. Εύπολις, *Αστράτευτοι ή Ανδρόγυνοι*, Fr. 35 PCGr vol. V pp. 314-5). Ο Τελέας, Γραμματεὺς των Ταμιών της Αθήνας το 415/4 π.Χ., και άρα πεντηκοσιομέδιμνος, από τους πλουσιότερους Αθηναίους (v. την έκδοση των Ορνίθων του Dunbar, p. 189), διακωμωδούμενος για λαιμαργία (Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, 1008-9), νοσφιστής δημόσιου χρήματος (Σχόλια στους «Ορνιθες» του Αριστοφάνη, v. 167), άνθρωπος της απάτης (Πλάτων κωμικός, *Σύρφαξ*, Fr. 176, PCGr vol. VIII p. 503: «νοεῖ μὲν ἕτερα, ἕτερα δὲ τῇ γλώττῃ λέγει», για τον Τελέα – ή όπως τον εξευτελίζει ο Αριστοφάνης, *Ορνιθες*, 169-70:

ἄνθρωπος ὄρνις ἀστάθμητος, πετόμενος,
 ἀτέκμαρτος, οὐδὲν οὐδέποτ' ἐν ταῦτῳ μένων).

Επιγραμματικά πληροφορούν τα Σχόλια στους «Ορνιθες» 167: «οὗτος δὲ διεβάλλετο ὡς εὐμετάβλητος τοὺς τρόπους· πρὸς γὰρ τῇ κιναιδίᾳ καὶ δειλίᾳ καὶ ὀψοφαγίᾳ καὶ νοσφισμῷ καὶ πονηρίᾳ ὀνειδίζουσι τόδε Τελέα».

Αυτό το πρόσωπο, Γραμματεὺς των Ταμιών της Αθηνάς, είναι ο κόλαξ του Φρύνιχου.

Νόθος θα λοιδορείται ο Λυκέας, επίσημο και αυτός πρόσωπο, τριήραρχος, άρα πάμπλουτος (v. PCGr. VII p. 405).

Για τον περιβόητο Εξηκεστίδη προσέθεσε ο Meineke το <ξένος δ' ό τέταρτος>, γιατί τον περιγελά ο Αριστοφάνης ως ξενικής καταγωγής «δούλο και βάρβαρο» («εἰ δὲ δοῦλός ἐστι καὶ Κὰρ ὥσπερ Ἐξηκεστίδης», *Ορνιθες* v. 764· cf. 1526-7· 11). Ήταν κιθαρωδός, αλλά ο Αριστοφάνης τον στηλιτεύει ως απλοϊκό και απαλό μουσικό, που καρπούται τα αλλότρια, Fr. 692 PCGr III, 2 pp. 355-6:

*ἔχων λύραν,
ἔργον Εὐδόξου, τιταίνει ψίθυρον εὐήθη νόμον.*

Εκτός από τη βίαιη καταφορά κατά επιφανών Αθηναίων, δημόσιων προσώπων της ολιγαρχικής νοοτροπίας, ο «Μονότροπος» επιτίθεται και κατά των μηνυτών στην υπόθεση των Ερμοκοπιδών, όπου και εκδηλώθηκε το πρώτο η Ολιγαρχική συνωμοσία. Είδαμε ότι ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει ονόματα και επιμένει στο γεγονός ότι τίποτε δεν αποδείχτηκε τελικά, σχολιάζοντας επίσης αρνητικά το ποιόν των μηνυτών. Ο Πλούταρχος, στον Βίο του Αλκιβιάδη, επισημαίνει την «παράλειψη» του Θουκυδίδα να ονομάσει τους μηνυτές, και αναφέρει δυο κύριους από αυτούς, επικαλούμενος και τη μαρτυρία ακριβώς του «Μονότροπου» (Πλούταρχος, *Αλκιβιάδης*, 20, 6):

«τοὺς δὲ μηνύσαντας ό μὲν Θουκυδίδης ὀνομάσαι παρήκεν, ἄλλοι δ' ὀνομάζουσι Διοκλείδαν καὶ Τεῦκρον, ὧν καὶ Φρύνιχος ἐστὶν ό κωμικὸς ταὐτὶ πεποιηκώς»

και ακολουθούν οι επόμενοι στίχοι του Φρύνιχου, κατά πάσα πιθανότητα από τον σύγχρονο των γεγονότων «Μονότροπο» (Fr. 61 PCGr, Vol. VII p. 420):

*ὦ φίλταθ' Ερμῆ, καὶ φυλάσσου, μὴ πεσὼν
αὐτὸν περικρούσῃ καὶ παράσχῃς διαβολὴν
ἑτέρῳ Διοκλείδῃ βουλομένῳ κακὸν τι δρᾶν.*

(Ερμής) φυλάξομαι· Τεύκρω γὰρ οὐχὶ βούλομαι
μήνυτρα δοῦναι τῷ παλαμιαίῳ ξένῳ.

Η στιχομυθία είναι προς τον Ερμή, να προσέξει μην πέσει και αυτοακρωτηριασθεί, παρέχοντας αφορμή για διαβολή και συνωμοσία όπως στη διαβόητη υπόθεση. (Έτερο Διοκλείδη γιατί πιθανόν ο Διοκλείδης έχει ήδη καταδικασθεί, δείτε παρακάτω).

Ο Φρύνιχος θεωρεί το όλο θέμα όπως εξελίχθηκε ως διαβολή (ο όρος που χρησιμοποιεί emphaticά ο Θουκυδίδης για το θέμα της ολιγαρχικής συνωμοσίας και των μεθόδων που εφαρμόστηκαν) από ανθρώπους που είχαν κακό στο νου τους και χρησιμοποίησαν ως όργανα τον Διοκλείδη και τον Τεύκρο. Ο Τεύκρος μάλιστα χαρακτηρίζεται ως τρισκατάρατος ξένος που πήρε «μήνυτρα» για το ανόσιο έργο του. «Μεγάλους μηνύτρους» διεξήχθη η βεβιασμένη έρευνα, με τέτοιο δέλεαρ, πληροφορεί ο Θουκυδίδης VI, 27, 2.

Και για τους δυο έχουμε ανεξάρτητη επαλήθευση από τον ρήτορα Ανδοκίδη, ένα αινιγματικό πρόσωπο άμεσα και καίρια αναμεμιγμένο στο όλο κύκλωμα των δραματικών εκείνων γεγονότων. Γόνος παλαιάς και πλούσιας οικογένειας με ισχυρές σχέσεις, ήταν αναμεμιγμένος κατά δική του ομολογία σε ολιγαρχική «εταιρεία» το 415 π.Χ. («Περὶ τῶν μυστηρίων» §§61 sqq.) η οποία διέπραξε εν αγνοία του (υποστηρίζει) τον ακρωτηριασμό των Ερμών. Την υπόθεση κατήγγειλε ο ίδιος στη Βουλή, ενώ είχε συλληφθεί και προφυλακιστεί με πολλούς άλλους κατηγορούμενος γι' αυτό το γεγονός μετά από μια απίθανη μαρτυρία ενός δούλου εργαζόμενου στα μεταλλεία του Λαυρίου (§§37 sqq.). Ο κύριος του δούλου αυτού Διοκλείδης (ο στηλιτευόμενος στο απόσπασμα του Φρυνίχου που προανέφερα) προέβη στην καταγγελία και προκάλεσε πανικό και υστερία στην Αθήνα ως δήθεν επικείμενου μεγάλου ολιγαρχικού πραξικοπήματος σε συνεννόηση με τις Θήβες (§§43-45).

Είναι τα γεγονότα στα οποία αναφέρεται ιστορικώτερα και φιλοσοφικώτερα ο Θουκυδίδης (VI, 60-61), όπως τα έχω εκθέσει παραπάνω. Ο Ανδοκίδης είναι φαίνεται το πρόσωπο που εννοεί ο Θουκυδίδης, χωρίς να κατονομάζει, ότι προέβη σε ομολογία για την δική του ενοχή και την καταγγελία ορισμένων ως ενόχων για να σώσει τον εαυτό του και τους περισσότερους, σταματήσει δε την ταραχή της πόλης. Αυτό ακριβώς παραδέχεται και ο Ανδοκίδης ότι έκανε, στον λόγο του «Περί των Μυστηρίων» (§§48-68), προτρεπόμενος σ' αυτή την πράξη του από έναν συνδεσμώτη και συγγενή του, τον Χαρμίδα. Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι κάποιος έπεισε τον φυλακισμένο καταδότη να καταθέσει, αλλά πάλι δεν αναφέρει ούτε αυτού το όνομα (VI, 60, 2). Ο Πλούταρχος (Αλκιβιάδης, 21, 4-6) παρέχει την πληροφορία ότι αυτός που έπεισε τον Ανδοκίδα ήταν ένας Τίμαιος που ο Ανδοκίδης γνώρισε στο Δεσμωτήριο. Αυτό θα προέρχεται από κάποια ιστορική πηγή.

Φαίνεται συνεπώς ότι τις δηλώσεις και ομολογίες του Ανδοκίδα (όπως εδώ σχετικά με το ποιος τον προέτρεψε να γίνει καταδότης) δεν λάμβαναν στην αρχαιότητα πολλοί σοβαρά υπόψη, αρχίζοντας από τον μέγιστο Θουκυδίδη, ο οποίος επισταμένως αναφέρει ότι δεν διαλευκάνθηκε αν ο υποτιθέμενος αυτοκαταδότης είπε την αλήθεια των γεγονότων ή όχι (*ibid.*). Και διαβάζοντας κανείς τους λόγους του Ανδοκίδα δικαιώνει τις αρχαίες επιφυλάξεις για την αξιοπιστία του. Αλλά σε αυτά που τεκμηριώνονται και από άλλες πηγές ή είναι κατά τη λογική των πραγμάτων, είναι χρήσιμες οι μαρτυρίες του προερχόμενες από άτομο άμεσα αναμειγμένο στις υποθέσεις.

Η ομολογία του Ανδοκίδα οδήγησε σε σχετική ηρεμία την κατάσταση μιας πόλης που είχε αχθεί σε ομαδική παράκρουση από την ολιγαρχική συνωμοσία. Και αυτό το αναγνωρίζει ο Θουκυδίδης (VI, 60, 5): «κὰν τούτῳ [όταν δηλαδή έγινε η ομολογία και καταγγελία, ελευθερώθηκε ο καταγγέλων και οι πολλοί τῶν υπόπτων, εκτός των

καταγγελθέντων από τον ομολογήσαντα καταδότη] οί μὲν παθόντες [καταδικάστηκαν σε θάνατο όσοι έμειναν, οί δὲ φυγόντες έπεκηρύχθησαν] άδηλον ήν ει άδίκως έτετιμώρηντο [οι καταδίκες τους βασίζονταν στην ομολογία του Ανδοκίδη, που ο Θουκυδίδης θεωρεί αφερέγγυα], ή μέντοι άλλη πόλις [δηλαδή πλην των καταδικασθέντων] περιφανώς ώφέλητο».

Ο Διοκλείδης, συνεπεία αυτού του ιδιότυπου «ξεκαθαρίσματος» της υπόθεσης, συνελήφθη και καταδικάσθηκε σε θάνατο («Περί των Μυστηρίων», §§65-66). Ο Ανδοκίδης αναφέρει ότι ομολόγησε τη σκευωρία του, κατονομάζοντας δυο ηθικούς αιτίους και υποκινητές της πράξης του: ο ένας ήταν ο Αλκιβιάδης ο Φηγούσιος, εξαδελφος του μεγάλου Αλκιβιάδη. Όποιο νήμα και να πιάσεις οδηγεί στην ολιγαρχική συνωμοσία κατά του Αλκιβιάδη. Άλλοι ήσαν συνειδητοί συμμετέτοχοι σ' αυτήν και άλλοι ακούσια όργανά της – όπως πάντα σε κάθε συνωμοσία υπάρχουν οι προδότες και οι μωροί. Ο Διοκλείδης ανήκει στους δεύτερους.

Όταν η προκληθείσα από τη συνωμοσία ταραχή του δήμου έφθασε στο κατακόρυφο και μεταμορφώθηκε σε πανικό και υστερία και «κυνήγι μαγισσών», τότε άρχισε ανεξέλεγκτα να στρέφεται και εκεί που οι καθοδηγούντες τη συνωμοσία δεν ήθελαν να κατευθυνθεί, σε ολιγαρχικές «εταιρείες» όπως αυτή του Ανδοκίδη. Χρειάστηκε τότε να ανακοπεί η πορεία της υπόθεσης, γιατί έτσι σε λίγο θα έφθανε στην πραγματική συνωμοσία. Ο Θουκυδίδης προσδιορίζει για τον ακατανόμαστο «ομολογητή» και καταδότη «όσπερ έδόκει αίτιώτατος είναι» (VI, 60, 2), ότι αυτός νομιζόταν ο κυριότατος υπαίτιος των Ερμοκοπών, δηλαδή ο Ανδοκίδης. Και τον ρόλο της ανάσχεσης της περαιτέρω πορείας των γεγονότων ανέλαβε να κάνει και διεκπεραίωσε ο Ανδοκίδης με την «ομολογία» του, όπως ακριβώς φαίνεται ο ίδιος είχε οργανώσει προηγουμένως την επιχείρηση ακρωτηριασμού των Ερμών το βράδυ εκείνο όπου εξεδηλώθη δημόσια η συνωμοσία.

Τα υποστηριζόμενα 15 χρόνια μετά στον λόγο του «Περί των Μυστηρίων» ότι αυτός διεφώνησε με την πράξη και ήταν κατάκοιτος κατά την εκτέλεσή της, αλλά ο εταίρος του Ευφίλητος είπε ψέματα στα άλλα μέλη της ολιγαρχικής ομάδας ότι ο Ανδοκίδης συμφωνεί, και ότι θα περικόψει τον Ερμή που είναι κοντά στην πατρώα οικία του, αλλά αυτός ο Ερμής έμεινε ακέραιος γιατί ο Ανδοκίδης πραγματικά δεν είχε συμφωνήσει, αλλά μετά τον έθεσαν προ τετελεσμένου γεγονότος και αναγκάστηκε να μην προδώσει τους φίλους του, και, όταν πια συνελήφθη από καταγγελία του Διοκλείδη και αποφάσισε να ομολογήσει, έδωσε τον δούλο του να βασανισθεί για να μαρτυρήσει ότι όντως ήταν στο κρεβάτι όταν οι Ερμοκοπίδες διέπραξαν το συνωμοτικό έργο τους («οὐδ' ἀνιστάμην ἐκ τῆς κλίνης») – όλα αυτά (§§61-64) όζουν περιφανούς αναξιοπιστίας.

Το κάτω-κάτω, ο Διοκλείδης κατήγγειλε, όπως φαίνεται, αληθινά γεγονότα (κατά την ομολογία του Ανδοκίδη), απλώς εποχούμενος επί της λαϊκής οργής και του διεγερθέντος πανικού του Δήμου (και παρακινούμενος από το κέντρο της ολιγαρχικής συνωμοσίας) υπερεξέτεινε το θέμα σε εξωτερικούς εχθρούς και πρόωρες ολιγαρχικές επιδιώξεις. Και μάλιστα αν μελετήσουμε προσεκτικά το ζήτημα δεν υφίσταται μεγάλη διαφορά μεταξύ της καταγγελίας του Διοκλείδη και των εξομολογήσεων του Ανδοκίδη. Η «εταιρεία» του Ανδοκίδη ακρωτηρίασε τις Ερμές και κατά τους δυο. Τα άλλα του Ανδοκίδη είναι δικανικά και έωλα.

Για το «κυνήγι των μαγισσών» που εξαπολύθηκε τότε, ο ίδιος ο Ανδοκίδης δίνει την επιβεβαίωση. Προεξάρχων της τρομοκρατίας ήταν ο Πείσανδρος, ο εκτελεστικός αρχηγός του ολιγαρχικού πραξικοπήματος του 411 π.Χ. και ο Χαρικλής, συμμετοχος στο πραξικόπημα τότε και αργότερα ένας εκ των 30 τυράννων και στενός συνεργάτης του Κριτία (cf.

D.M. MacDowell (ed.), *Andocides on the Mysteries*, Commentary *ad loc.* p. 37).

«Περὶ τῶν Μυστηρίων», §36:

«ἐπειδὴ δὲ ταῦτα ἐγένετο [*sc.* πρότερη καταγγελία περὶ τῶν Ερμοκοπιδῶν ἀπὸ τοῦ Τεύκρου τοῦ Μεγαρέα], Πείσανδρος καὶ Χαρικλῆς, ὄντες μὲν τῶν Ζητητῶν [*Ζητητές*, εἰδική ἀρχή που δημιουργήθηκε γιὰ τὴν περίστασις εἰς ἀναζήτησιν τῶν υπαιτίων], δοκοῦντες δ' ἐν ἐκείνῳ τῷ χρόνῳ εὐνούστατοι εἶναι τῷ δήμῳ [*ἐψαχναν* γιὰ συνωμοσίαν κατὰ τοῦ δήμου, τὴν ὁποία ἐκτελοῦσαν οἱ ἴδιοι ἐκ μέρους τῆς ὀλιγαρχικῆς παράταξης ἐναντίον τοῦ Ἀλκιβιάδου], ἔλεγον ὥς εἴη τὰ ἔργα τὰ γεγενημένα οὐκ ὀλίγων ἀνδρῶν ἀλλ' ἐπὶ τῇ τοῦ Δήμου καταλύσει, καὶ χρῆναι ἔτι ζητεῖν καὶ μὴ παύσασθαι. καὶ ἡ πόλις οὕτως διέκειτο, ὥστ' ἐπειδὴ τὴν βουλὴν εἰς τὸ βουλευτήριον ὁ κῆρυξ ἀνείποι ἵνα καὶ τὸ σημεῖον καθέλοι, τῷ αὐτῷ σημείῳ ἢ μὲν βουλὴ εἰς τὸ βουλευτήριον ἦι, οἱ δ' ἐκ τῆς ἀγορᾶς ἔφευγον, δεδιότες εἰς ἕκαστος μὴ συλληφθεῖν».

Ἡ Βουλὴ συνεδρίαζε ἐν ἀπορρήτῳ γιὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐξελίξεων αὐτῶν. Μόλις συνερχόταν ἀδείαζε ἡ ἀγορὰ γιὰτί κάθε πολίτης φοβόταν μὴ συλληφθεῖ ἐπὶ τόπου ὡς ὑποπτος κατόπιν καταγγελίας στὴ Βουλὴ καὶ ἀμεσῆς ἀπόφασις, ἐκδόσις καὶ ἐκτέλεσις ἐντάλματος σύλληψης, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ Δημοκρατία κινδύνευε. Καὶ οἱ πραγματικοὶ ἐχθροὶ τῆς ἦταν ἀκριβῶς οἱ ὑποκινητὲς τῆς ὑστερίας αὐτῆς καὶ τρομοκρατίας.

Ἡ μεστή καὶ σοβαρὴ καὶ μεγαλόπνοη ἀνάλυσις τοῦ Θουκυδίδου δείχνει τὴν οὐσίαν τῆς ὑπόθεσις, τὴν ὁποία τεκμηριώνει ὁ Ἀνδοκίδης, ὅπου λέει, ἢ τὴν ἀφήνει νὰ διαφανεῖ, τὴν ἀλήθειαν τῶν γεγονότων. Ἡ μερική φιλαλήθεια τοῦ ἐνόχου Ἀνδοκίδου οφείλεται στὸ ὅτι ὁ λόγος «Περὶ τῶν Μυστηρίων» ἐκφωνεῖται πάλι σὲ Ἀθηναϊκὸ Δικαστήριον, ὅπου πάλι εἶναι κατηγορούμενος, τὸ 400 ἢ 399 π.Χ., αὐτὴ τὴν φορὰ γιὰ παράβασις τοῦ Ψηφίσματος τοῦ Ἰσοτιμήδου, τὸ ὁποῖο ἐπέβαλε εἰδική ἀτιμία σὲ ὅσους ἦσαν ἐνόχοι ὁμολογημένης ἀσέβειας, νὰ μὴν εἰσέρχονται σὲ ἱερὰ καὶ στὴν ἀγορὰ τῶν Ἀθηναίων. Τὸ ψήφισμα εἶχε στόχον ἀκριβῶς κυρίως τὸν

Ανδοκίδη και προκάλεσε την αυτοεξορία του μετά τα γεγονότα του 415 π.Χ. Επέστρεψε οριστικά στην Αθήνα μετά την πτώση της Τυραννίας των Τριάκοντα, το 403 ή 402 π.Χ. Λίγο μετά, πιθανότατα το 400 π.Χ., κατηγορήθηκε ότι παραβίασε το ψήφισμα του Ισοτιμήδη, λαμβάνοντας μέρος στις εορτές για τα Ελευσίνια Μυστήρια. Έχει λόγους λοιπόν να μη δείχνει τον ολιγαρχικό του προσανατολισμό και τις συνωμοτικές αναμίξεις του στα δραματικά γεγονότα δεκαπέντε χρόνια πριν. Και για θέμα ελάχιστης αξιοπιστίας πρέπει να καταγράφει προφανείς πια αλήθειες περί των εξελίξεων εκείνων. Γι' αυτό είναι επικουρικά χρήσιμος.

Ο συναναφερόμενος με τον Διοκλείδη Τεύκρος στο προμνημονευθέν απόσπασμα του Φρυνίχου, είναι ο Μεγαρεύς («παλαμναῖος ξένος», καταραμένος ξένος), τις καταγγελίες του οποίου περιγράφει ο Ανδοκίδης. Ο Τεύκρος ήταν μέτοικος. Μόλις άρχισαν να εκτυλίσσονται τα Ερμοκοπιδικά και Μυστηριακά στην Αθήνα έφυγε στα Μέγαρα και από εκεί διεμήνυσε στη Βουλή, ότι αν του δοθεί άδεια (ατιμωρησίας) θα καταγγείλει όσα ξέρει για τη διαπόμπευση των Μυστηρίων, στην οποία είχε ο ίδιος συμμετάσχει, και για τους Ερμοκοπίδες. Του δόθηκε η ειδική άδεια και κατήγγειλε 12 (συμπεριλαμβανομένου εαυτού) ως ενεχόμενους στα Μυστηριακά («*Περὶ των Μυστηρίων*», §15) και 22 στα Ερμοκοπιδικά (§§34-35). Φαίνεται ότι οι καταγγελίες του Τεύκρου είχαν βάση. Μεταξύ των Ερμοκοπιδών ανέφερε τον Ευφίλητο, ακριβώς τον ιθύνοντα πράκτορα του ανόσιου συνωμοτικού έργου κατ' αυτήν την ομολογία του Ανδοκίδη (§51, §§61 sqq.). Μάλιστα ο Ανδοκίδης προχωρεί περισσότερο και δηλώνει ότι όλοι όσοι καταγγέλλθηκαν από τον Τεύκρο ήσαν ένοχοι και μόνο τέσσερις άλλοι ενέχονταν, τους οποίους κατέδωσε ο ίδιος. §52:

«ἔτι δὲ ἐπὶ τούτοις καὶ τόδε ἐνεθυμήθην, ὦ ἄνδρες, καὶ ἐλογιζόμην πρὸς ἑμαυτὸν τοὺς ἐξημαρτηκότης καὶ τὸ ἔργον εἰργασμένους [*sc. το Ερμοκοπιδικόν*], ὅτι οἱ μὲν αὐτῶν ἤδη ἐτεθνήκεσαν ὑπὸ Τεύκρου μηνυθέντες,

οἱ δὲ φεύγοντες ᾤχοντο καὶ αὐτῶν θάνατος κατέγνωστο, τέτταρες δὲ ἦσαν ὑπόλοιποι οἱ οὐκ ἐμηνύθησαν ὑπὸ Τεύκρου τῶν πεποιηκότων, Παναίτιος, Χαιρέδημος, Διάκριτος, Λυσίστρατος».

Δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί θετικά η πληροφορία αυτή του Ανδοκίδη. Ο άνθρωπος είναι γενικά αναξιόπιστος. Το πιθανότερο είναι ότι επιθυμούσε τότε το 414 να περιορίσει την εξάπλωση της αναζήτησης ενόχων που είχε ξεφύγει από τα όρια και τις επιδιώξεις της ολιγαρχικής συνωμοσίας που την ξεκίνησε. Και τώρα που εκφωνεί τον λόγο σε Δικαστήριο το 400 π.Χ. δεν έχει λόγο να θέσει εν αμφιβόλω τα καλώς ή κακώς πεπραγμένα υπό του Δήμου τότε. Παραδέχεται λοιπόν ως ενόχους αυτούς που είχε κατονομάσει ο Τεύκρος για την υπόθεση, προσθέτοντας τον εαυτό του και 4 άλλους, οι οποίοι όπως εξηγεί στη συνέχεια (§53), ἦσαν οι πιο ύποπτοι από όσους είχε μηνύσει ο Διοκλείδης, όντες φίλοι και εταίροι των πρότερον καταδικασθέντων ή φυγόντων συνεπεία της καταγγελίας του Τεύκρου. Και ήθελε μας λέει να σώσει τους υπόλοιπους συνδεδεσώτες, μεταξύ των οποίων και πάμπολλοι συγγενείς του (cf. §47), από βέβαια καταδίκη σε θάνατο. Κατήγγειλε λοιπόν τους 4, οι οποίοι φαίνεται διέφυγαν τότε, αφού το 400 π.Χ. ζουν και απολαμβάνουν την παρουσία τους στην Αθήνα (§53).

Ο Φρύνιχος στο απόσπασμα από τον «Μονότροπο» ομιλεί για «μήνυτρα», αμοιβή που δόθηκε στους καταδότες από το Δημόσιο Ταμείο. Και όντως ο πρώτος μηνυτής για τα Μυστηριακά, ο υπηρέτης Ανδρόμυχος, έλαβε το τεράστιο ποσό των 10.000 δραχμών (είχε εμπλέξει ευθέως τον Αλκιβιάδη), ο δε Τεύκρος έλαβε 1.000 δραχμές, εξαιρετικά μεγάλο κεφάλαιο και αυτό, κατόπιν απόφασης του Δικαστηρίου των Θεσμοθετών («Περὶ των Μυστηρίων», §28). Τον καθορισμό μάλιστα του κολοσσιαίου ποσού των 10.000 δραχμών για μήνυτρα είχε θεσπίσει ψήφισμα του Πείσανδρου (§27), πάλι το ίδιο ολέθριο πρόσωπο. Για καταγγελία σχετικά με τους Ερμοκοπίδες τα μήνυτρα είχαν ορισθεί σε 100

μναις = 10.000 δραχμές (§§40-41). Ο Ανδοκίδης καταγράφει εκβιασμό που έγινε σε σχέση με αυτό το μήνυτρο: προσφέρθηκαν 2 τάλαντα (= 12.000 δραχμές) για να μη γίνει η καταγγελία (§41). Το κλίμα ήταν νοσηρό και τα πάντα ήσαν πιστευτά. Άρα και απίστευτα. Σε αυτό κυρίως αποσκοπούσε η ολιγαρχική συνωμοσία ως μέσο για την επιτυχία της. Την παντελή πάντων αναξιοπιστία και ανυποληψία. Όπως τώρα.

*

Στον «Μονότροπο» του Φρύνιχου, εκτός της καταδίκης των υποκινητών της ταραχής του Δήμου, (επι)κρίνεται και ο Νικίας. Υπάρχει αναφορά στην πολυδιαφημισμένη «ευρηματικότητα» του – πράγμα που ηχεί σαν δικαιολογία για τη στρατιωτική υστέρησή του και την τακτική μειονεκτικότητά του στις μάχες. Θα το δούμε αναλυτικότερα το θέμα με αφορμή την αποτίμηση της αξίας του από τον Θουκυδίδη. Μνημονεύεται λοιπόν η υπεροχή του στα «στρατηγήματα», ότι είναι «κανών» τεχνασμάτων και στρατηγημάτων, «μηχανών» Fr. 23 PCGr vol. VII p. 406:

*<μὰ Δι> ἀλλ' ὑπερβέβληκε πολὺ τὸν Νικίαν
στρατηγίας πλήθει <τε> κάξευρήμασι*

[<μὰ Δι> πρόσθεσε για το μέτρο ο Meineke. Για τον ίδιο λόγο διόρθωσε σε <τε> κάξευρήμασι ο Τουρ το χειρογραφικό καὶ εὐρήμασιν].

Αναφέρεται ειδικά η πολιορκία, ο αποκλεισμός και ο εξαναγκασμός σε παράδοση από λιμό των Μηλίων (Σούδα s.v. υπερακοντίζεις· Σχόλια στους «Όρνιθες», v. 363). Και στις Συρακούσες η ιδέα του Νικία ήταν η πολιορκία και ο αποκλεισμός. Είχε κατά νου να εξαναγκάσει τους Συρακούσιους να παραδοθούν από έλλειψη τροφών και νερού, όπως θα περιγράψω κατωτέρω.

Μαζί με αυτόν τον αμφίσημο έπαινο (ειρωνικό μάλιστα εν προκειμένω) τεχνασματουργίας, ο Φρύνιχος κατακρίνει ευθέως τον Νικία στην ίδια κωμωδία ως δειλό (οὐκ ἀγαθό, οὐκ ἐσθλό), άτολμο και

καταπεπληγμένο. Fr. 62 PCGr vol. VII pp. 420-1 (το απόσπασμα ανήκει στον «Μονότροπο» όπως κατάλαβε ο Bergk):

ἦν γὰρ πολίτης ἀγαθός, ὡς εὖ οἶδ' ἐγώ,
 κοῦχ ὑποταγῆς ἐβάδιζεν, ὥσπερ Νικίας

[«ὑποταγῆς» διόρθωσε επί τα βελτίω ο Κοραῆς από το χειρογραφικό αλλά υφολογικά ασθενέστερο «ὑποταγείς»].

Το χωρίο αντιπαραθέτει την ατολμία και υποτακτικότητα του Νικία στην «αγαθότητα» κάποιου άλλου, αγαθός με την αρχαϊκή έννοια, ο αριστεύς και ως εκ τούτου χρήσιμος, επωφελής. Ποιος «ήταν» αυτός που επορεύετο, με όλες τις έννοιες του όρου, υπερήφανα και θαρραλέα; Ίσως, προτείνω, ο Αλκιβιάδης. Ήταν γιατί τώρα πια δεν είναι για τους Αθηναίους, - αλλά για τους Σπαρτιάτες.

Ο Πλούταρχος που παραθέτει το απόσπασμα (Νικίας, 4, 8) σχολιάζει: «ὑποδηλοῖ δὲ καὶ Φρύνιχος τὸ ἀθαρσὲς αὐτοῦ καὶ καταπλεπληγμένον», του Νικία.

Ίσως υπήρχε και άλλη αμεσώτερη μνεία στον «Μονότροπο» του Αλκιβιάδη. Θα ανέφερα σε αυτόν τον «ὀλιγόσιτο Ἡρακλῆ», Fr. 24 PCGr vol. VII, p. 406:

ὁ δ' ὀλιγόσιτος Ἡρακλῆς ἐκεῖ τί δρᾷ;

Ο Ηρακλής στους κωμικούς παριστανόταν λαίμαργος και πολυφάγος και πολυδάπανος και βίαιος. Το «ὀλιγόσιτος» φαντάζει συνεπώς ειρωνικό. Ο Αλκιβιάδης ήταν παροιμιώδους και αρχετυπικού σωματικού κάλλους (cf. e.g. Πλούταρχος, Αλκιβιάδης, 1, 4-5· 4 sqq.), αλλά και ευπαγής και ισχυρός, ανδρείος και ορμητικός μέχρι την τελευταία του (op.cit. 39). Ταυτόχρονα ήταν επιρρεπής σε όλες τις ηδονές, πασών των αισθήσεων. Σε αυτό αναφέρεται η εκπληκτική αποστροφή του Θουκυδίδη όταν αναφέρεται στη μοναδικότητά του συμπαρενείρων σε αυτήν «τὸ μέγεθος τῆς τε κατὰ τὸ ἑαυτοῦ σῶμα παρανομίας ἐς τὴν δίκαιαν» (VI, 15, 4), πράγμα που ακριβώς κατά το αυτό πνεύμα που λέω σχολιάζει ο

Πλούταρχος (*op.cit.*, 6, 2-3): «Αλκιβιάδης δ' ἦν μὲν ἀμέλει καὶ πρὸς ἡδονὰς ἀγώγιμος· ἡ γὰρ ὑπὸ Θουκυδίδου λεγομένη παρανομία κατὰ τὸ σῶμα τῆς διαίτης ὑποψίαν τοιαύτην <ἐν>δίδωσιν».

Ο συνδυασμός αυτός σωματικού κάλλους, μυώδους ευσθενείας, φιλήδονης ικανοποίησης, ορμητικής θυμοειδούς δράσης και τολμητιώσης ακατάσχετης ανδρείας, ουκ άνευ βιαιότητας προκλητικής, συνταιριάζει όλως ιδιαίτερα χαρακτηριολογικά και συμπεριφορικά τον Αλκιβιάδη προς τον ήρωα Ηρακλή. Ωστε ο Φρύνιχος μπορεί να εννοεί στο σωζόμενο στίχο του: «Τι κάνει εκεί (στη Σπάρτη) ο ολιγαρκής (ειρωνικά λεχθέν) Αλκιβιάδης;». Αυτός ο πληθωρικός Αθηναίος, Ίων κατά την τερπωλή και Δωριεύς κατά την ρώμη, στην πενιχρή Λακεδαίμονα του μέλανος ζωμού και των συσσιτίων και της απολυτελούς διαίτης και Σπαρτιατικής αγωγής του βίου. Αλλά πάλι ο όμοιος Ηρακλής ήταν ιδιαίτερα Δωρικός και Λακωνικός ήρωας, παρότι Αργεΐος και Αχαιός. Έξοχα συνυφαίνονται πολυδυναμικές διαστάσεις νοημάτων στον στίχο του μεγάλου κωμικού.

Ωστε στον «Μονότροπο» του Φρύνιχου γελοιοποιούνταν οι ενορχηστρωτές της αναστάτωσης του Δήμου, εμειώνετο ο Νικίας και υψούτο ο Αλκιβιάδης – δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πόσο σαφώς, δεδομένου ότι ο Αλκιβιάδης είχε ήδη καταδικασθεί ερήμην.

[Θα συνεχίσω την ανάλυση στο επόμενο κείμενο]

V

Στον «Μονότροπο», όπως ανέπτυξα, ο Φρύνιχος (Μεγάλα Διονύσια, Μάρτιος του 414 π.Χ.) α) στηλιτεύει διακωμωδώντας επιφανή δημόσια και πολιτικά πρόσωπα των ημερών και ιδίως πρωταίτιους του καλλιεργηθέντος θρησκευτικοπολιτικού πανικού του προηγούμενου χειμώνα στην Αθήνα (μέλη της ολιγαρχικής συνωμοσίας κατά του Αλκιβιάδη), β) επικρίνει τον Νικία ενόψει και των χειρισμών του ως *de facto* στρατάρχη της Μεγάλης Σικελικής Εκστρατείας μετά την αποχώρηση και ερήμην καταδίκη του Αλκιβιάδη και γ) πιθανώτατα αναφέρεται θετικά στον Αλκιβιάδη (μάλλον όμως υπαινικτικά) στον τόνο «τι κάνει ο Αθηναίος αυτός λέων στη Σπάρτη».

Δεν γνωρίζουμε την ανάπτυξη και την έκταση αυτών των αναφορών, αφού δεν σώζεται η κωμωδία εκτός λίγων αποσπασμάτων σαν τα προαναφερθέντα. Έχουμε πάντως το δεδομένο, ότι εν μέσω δραματικών εξελίξεων πολιτικών, στρατιωτικών και διπλωματικών, ο Αριστοφάνης επιλέγει να παρουσιάσει την ίδια χρονική στιγμή τους φαινομενικά ουδέτερους «Όρνιθες». Πιθανώς το ίδιο να συνέβαινε και με τον «Μονότροπο» ως προς τη βασική πλοκή του, έστω και δεδομένου ότι, όπως φαίνεται και από τα τρία επισημανθέντα χωρία, οι αναφορές του Φρύνιχου στην τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα είναι σαφέστερες και οξύτερες. (Είναι δε έξι τα αποσπάσματα που σχολιάζουν ηγετικά

πρόσωπα της πολιτικής σκηνής, από συνολικά 15 διασωζόμενα του δράματος).

Η εξήγηση για μια ακατανόητη επιφύλαξη ή αποτυχία των (ή ορισμένων) κωμωδιογράφων να σχολιάσουν συστηματικά και ονομαστικά τους εμπλεκόμενους πολιτικούς και άλλα επιφανή στελέχη που διαδραμάτιζαν ρόλο στις εξαιρετικά σημαντικές και αυτόχρημα δραματικές εξελίξεις του διαστήματος από τον Αύγουστο του 415 μέχρι τους πρώτους μήνες του 414 π.Χ., πρέπει ίσως να αναζητηθεί κατά πρώτιστο λόγο στην πληροφορία που μας δίνει ένα αρχαίο σχόλιο στους «Ορνιθες» του Αριστοφάνη με επίκληση ενός αποσπάσματος από τον «Μονότροπο» ακριβώς του Φρύνιχου. Σχολιάζοντας την παρομοίωση του Συρακούσιου (Αθηναίου πολιτικού, «τῶν περὶ τὸ βῆμα»!) από τον Αριστοφάνη με κίσσα (Ορνιθες, ν. 1297), ο σχολιαστής παρατηρεί:

Συρακοσίῳ δὲ κίττα: οὗτος γὰρ τῶν περὶ τὸ βῆμα, καὶ Εὐπολὶς λάλων ἐν 'Πόλεσι' διασύρει·

*«Συρακόσιος δ' ἔοικεν, ἡνίκ' ἂν λέγῃ,
τοῖς κυνιδίοισι τοῖσιν ἐπὶ τῶν τειχιῶν·
ἀναβὰς γὰρ ἐπὶ τὸ βῆμ' ὕλακτεῖ περιτρέχων.»*

δοκεῖ δὲ καὶ ψήφισμα τεθεικέναι μὴ κωμωδεῖσθαι ὀνομαστί τινα, ὡς Φρύνιχος ἐν Μονοτρόπῳ φησί·

*«ψῶζ' ἔχοι Συρακόσιον.
ἐπιφανὲς γὰρ αὐτῷ καὶ μέγα τύχοι·
ἀφείλετο γὰρ κωμωδεῖν οὖς ἐπεθύμουν.»*

διὸ πικρότερον αὐτῷ προσφέρονται, ὡς λάλῳ δὲ τὴν «κίτταν» παρέθηκεν.

Στον περίφημο κώδικα Ravennatus, προστίθεται:

τοῦτον καὶ Εὐπολὶς ὡς λάλων διασύρει, Συρακούσιον δέ, ἢ ὡς ξένον ἢ ὡς πονηρόν.

Το τελευταίο Σχόλιο υποδηλώνει ότι το όνομα «Συρακόσιος» ήταν παρατσούκλι. Ήταν δημοφιλής στα κωμικά δράματα η απόδοση ξενικής

καταγωγής σε σατυριζόμενα πρόσωπα, συνήθως αντιπαθή. Εναλλακτικά (ή και συνδυασμένα) το παρόνομα μπορούσε να σημαίνει μια χαρακτηριστική ιδιότητα κοινή μεταξύ του προσώπου και των καταγομένων από τη χώρα με το όνομα της οποίας κωμωδεύεται ο σημαινόμενος. Για «πονηρία» (κακεντρέχεια, ροπή επί τα χείρω) κάνει λόγο ο Σχολιαστής σχετικά με το «Συρακόσιος». Αν είναι όντως παρόνομα η ονομασία του «Συρακοσίου», θα σχετίζεται με την Αθηναϊκή αντιπάθεια και σύγκρουση συμφερόντων προς τις Συρακούσες ευθύς με την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου. Το απόσπασμα από τις «Πόλεις» του Εύπολι (Fr. 220 PCGr vol. V p. 426) που αναφέρουν στο παραπάνω χωρίο τα Σχόλια ταιριάζει με την προσηγορία «κίσσα» που του αποδίδει ο Αριστοφάνης. Είναι σαν το σκυλάκι που γαυγίζει ασταμάτητα τρέχοντας πέρα-δώθε πάνω σε ένα αγροτικό λίθινο φράχτη, περίβολο (v. Ησύχιος s.v. τειχίον). Περί του «γαυγίσματος», των υλαγμών, ρητόρων και πολιτικών cf. Cicero, *De oratore*, III 138 ad clepsydrum *latrare* και *Brutus*, 58 *latrant enim quidem oratores, non loquuntur*.

Ο Εύπολις εδίδαξε τις «Πόλεις» του μάλλον στα Διονύσια του 422 π.Χ. (PCGr. V p. 424) ή του 420 π.Χ. (Cassio, *ibid.*). Αλλά είχε στο στόχαστρο τον Συρακόσιο ήδη από το 429 π.Χ., επί άρχοντος Απολλοδώρου, με την αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου, αναφερόμενος σε αυτόν στην πρώτη κωμωδία που δίδαξε, σε ηλικία μόλις 17 χρονών, τους «Προσπάλτιους» (δήμος Αττικής). V. Fr. 259.3 sqq., PCGr, V p. 442 και Testimonia 1 (= Σούδα s.v. Εύπολις Σωσιπόλιδος) PCGr, V p. 294, Test. 206 (= Anonymus, de comoedia, 9) PCGr, V p. 294.

Το απόσπασμα Fr. 259 των «Προσπαλτίων» είναι από πάπυρο (Pap. Ox. 2813) και συνίσταται από σπαράγματα μιας διήγησης και σχολιασμού του έργου. Ο Σχολιαστής εξηγεί την αρχή της κωμωδίας και ευθύς φαίνεται να αναφέρεται στο γεγονός ότι ο ξένος που είναι μέτοικος στην Αθήνα έχει ανάγκη ενός πολίτη «προστάτη» των συμφερόντων του, v.v.

62-66 (cf. I. Bekker, *Lexica* p. 201, 13· Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι*, 576, 602· *Εκκλησιάζουσαι*, 176). Αμέσως στη συνέχεια ο Εύπολις μάλλον έπαιζε για κάποιον ή κάποιους που ήταν βάρος μεν της γης («τῆς γῆς μ(έν) ἄχθο[ς, v. 68) αλλά ελαφρόμυαλοι («κουῖφοι» τον χαρακτήρα, «κουφότης», vv. 70-1), και εκεί ακριβώς εμφανίζεται το όνομα του Συρακόσιου (v. 72). Μαζί με αυτόν μνημονεύεται και ο Εξήκεστος (= Εξηκεστίδης του Αριστοφάνη που ανέφερα παραπάνω «εἰ δὲ δοῦλός ἐστι καὶ Κὰρ ὥσπερ Ἐξηστεκίδης», *Ορνιθες*, 764. Ο Εύπολις μάλλον αλλάζει υβριστικά το όνομα του Εξηστεκίδη για να μοιάζει με το ανήκεστος). Πιθανότατα λοιπόν ο Εύπολις διακωμωδούσε και τους δυο ως ξένους βαρβάρους κατά την καταγωγή ή τη διαγωγή, τον χαρακτήρα και τον νου, που θέλουν να παίζουν ρόλο στα πολιτικά και δημόσια πράγματα της Αθήνας. Το κείμενο του Παπύρου συνέχιζε με στιγματισμό της φλυαρίας (μηδ' ὕθλει· μὴ φ[λυάρει], v. 78, cf. Σχόλια στις «Νεφέλες» του Αριστοφάνη, 783a: ὕθλεις ἀντὶ τοῦ φλυαρεῖς. ὕθλος γὰρ ὁ φλύαρος) και του «κλωγμοῦ» (v. 79). Κατά τον Ευστάθιο, Σχόλια στην Οδύσσεια, p. 1504.29 «κλωγμὸς δὲ κατὰ τοὺς παλαιοὺς ὁ ἐν θεάτρῳ διὰ στόματος πρὸς τὸν οὐρανίσκον ἀποτελούμενός φασι ψόφος», το ηχηρό πλατάγισμα με τη γλώσσα που ακούγεται σαν «κλα» ή «τλα». Φαίνεται ότι δήλωνε επιδοκιμασία στις θεατρικές παραστάσεις, χειροκρότημα δια γλώσσης, cf. Κρατίνος, *Πλούτοι*, Fr. 171.15 PCGr vol. IV p. 206 (αν και η ακριβής έννοια εκεί δεν είναι προφανής, αλλά πρέπει να υποδηλώνει την επιδοκιμασία των θεατών στο θέατρο).

Ωστε έχουμε για τον Συρακούσιο συγκλίνουσες πληροφορίες για ξενική καταγωγή ή νοοτροπία, ειδικότερα Συρακουσιανή πονηριά, φλυαρία και κρωγμούς ρητορικούς από βήματος (μίλαγε σαν κίσσα, σαν συνεχές γαύγισμα από σκυλάκι, σαν πλαταγισμός, με κλωγμούς και κρωγμούς), άχρηστο υποκείμενο, άχθος αρούρης.

Και επιστέγασμα της μοχθηρίας του. Φαίνεται («δοκεῖ δὲ») ότι εισήγαγε ψήφισμα, που κυρώθηκε με απόφαση της Εκκλησίας του Δήμου, περιορίζοντας την ελευθερία της σάτιρας και διακωμώδησης δημόσιων προσώπων της πολιτικής σκηνής από τους κωμικούς ποιητές στο θέατρο. Ο ακριβής περιορισμός της ελευθερίας δεν μπορεί να είναι η απαγόρευση της ονομαστικής διακωμώδησης («μὴ κωμωδεῖσθαι ὀνομαστί») που αναφέρουν τα Σχόλια στους «Ὀρνιθες», γιατί αυτό αντιβαίνει προς το περιεχόμενο του αποσπάσματος από τον «Μονότροπο», το οποίο τα Σχόλια επικαλούνται ως απόδειξη του ισχυρισμού τους. Στο απόσπασμα ο Συρακόσιος είναι ο ονομαστικά ονομαζόμενος στόχος στον οποίο πέφτει η κατάρα να βγάζει ψώρα («ψῶζ' ἔχου») καθώς και η αμφίσημη ευχή «ἐπιφανὲς γὰρ αὐτῷ καὶ μέγα τύχου» - με άσεμνο υπονοούμενο φαλλού μεγάλου και στύοντος.

[Οι στίχοι όπως παραδίδονται στα χειρόγραφα (ν. παραπάνω) δεν «μετρώνται» εύκολα, και έγιναν πολλές φιλολογικές απόπειρες «διόρθωσής» τους ώστε να εμπίπτουν σε αναγνωρίσιμα κωμικά μέτρα. (Μια σύνοψη των σημαντικότερων προσπαθειών κάνει ο White στο πολυσήμαντο έργο του J.W. White, *The Scholia on the Aves of Aristophanes*, p. 236 notes). Αλλά μάλλον θάπρεπε να φορμαριστούν σε περίπλοκα λυρικά μέτρα όπως σωστά παρατηρεί ο White (*op.cit.*, p. 234 notes). Ούτως ή άλλως η τελευταία πρόταση των στίχων της παραπομπής («ἀφείλετο γὰρ κωμωδεῖν οὖς ἐπεθύμουν») ανήκει όντως στον «Μονότροπο» (και δεν είναι απλή παρατήρηση του Σχολιαστή, όπως πολλοί νεωτερικοί φιλόλογοι υπέθεσαν), γιατί έτσι μόνο δικαιολογείται ο ισχυρισμός του Σχολιαστή πριν την αναφορά του παραθέματος, ότι, ως φαίνεται (από το απόσπασμα), ο Συρακόσιος επέτυχε την έγκριση ψηφίσματος που περιόριζε τη διακωμώδηση προσώπων: «ὥς Φρύνιχος ἐν Μονοτρόπῳ φησί».]

Το γεγονός της συμπερίληψης της τελευταίας πρότασης στη ρήση του Φρυνίχου μας οδηγεί στο να εξιχνιάσουμε τον χαρακτήρα του περιορισμού που θέσπιζε το ψήφισμα του Συρακοσίου.

Πρώτον, αρνητικά, δεν μπορεί να ήταν γενικά μια απαγόρευση «μὴ ὀνομαστὶ κωμωδιῶν», γιατί στην ίδια αυτή δήλωση διακωμωδεῖται ο Συρακόσιος ως εισηγητής του ψηφίσματος.

Δεύτερον, μπορούμε να εξηγήσουμε το λάθος του Σχολιαστή στην προκειμένη περίπτωση, και έτσι ταυτοχρόνως να οδηγηθούμε στον αληθή προσδιορισμό του περιορισμού σατυρικής «αδείας» που εθέσπιζε το ψήφισμα του Συρακοσίου. Χρειάζεται πρώτα όμως να κάνουμε μια αναφορά στην ιστορία τέτοιων περιορισμών και τον χαρακτήρα τους στην Αθήνα του Χρυσού Αιώνα.

Στα έτη που ακολούθησαν τη συντριπτική πολιτική νίκη του Περικλή και της πολιτικής του επί της ολιγαρχικής παράταξης και της ιδεολογίας της (νίκη που σφραγίστηκε το 444 π.Χ. με τον εξοστρακισμό του Θουκυδίδη, αρχηγού της ολιγαρχικής παράταξης), η βιαιότητα της κριτικής από τους κωμωδιογράφους, στρεφόμενη συχνά κατά του Περικλέους προσωπικά και των φίλων του (περιλαμβανομένης και της Ασπασίας) επί της εποχής της μονοκρατορίας του («ένος ἀνδρὸς ἀρχή»), προκάλεσε σε ορισμένους κύκλους τη διάθεση περιορισμού της δεδομένης απόλυτης ελευθερίας σκωπτικής και σατυρικής διακωμώδησης των πάντων (των θεῶν αυτών συμπεριλαμβανομένων) που αποτελούσε ουσιαστικό γνώρισμα της μεγάλης Αθηναϊκής Δημοκρατίας στην εποχή του Χρυσού Αιώνα.

Αν πιστεύσουμε στην κυριολεξία τον Κικέρωνα, υπήρχε νόμος που επέτρεπε την ονομαστική διακωμώδηση του οιαδήποτε. *De republica*, IV 10: *apud quos (sc. Graecos) fuit etiam lege concessum, ut quod vellet comoedia de quo vellet nominatim dicere*. Πράγμα που συγκεκριμενοποιείται από τον Θεμίστιο, VIII (Πενταετηρικός), 110B vol. I p. 166.12-13 Downey: καίτοι τῆς τέχνης αὐτῷ (sc. τῷ Εὐπόλιδι) διδούσης τοῦ σκώπτειν τὴν ἄδειαν ἐκ τῶν νόμων. Ὡστε ο νόμος φαίνεται να ἔκειτο ὅτι στις εορτές του Διονύσου βωμολοχίες και σκώμματα εκ μέρους των μυστῶν = κωμωδιογράφων ἦσαν συστατικά μέρη και ουσιώδη γνωρίσματα του Διονυσιακού οργιαστικού πνεύματος. Και εἰάν δεν ἔκειτο ρητός και γραπτός νόμος, ἄγραφος και ἀπόλυτος πάντως ἰσχυε θεμελιούμενος ἐπ’ αὐτῆς τῆς καταγωγῆς των θυμελικῶν αγώνων και τῆς γνωστῆς πορείας των σχετικῶν ἐξελίξεων ἀπὸ το τελετουργικό στο ιεροτεχνικό (των ιερῶν τεχνῶν).

Λίγα χρόνια μετὰ το 444 π.Χ. (εξοστρακισμός του Θουκυδίδη, ἀρχηγού τῆς ολιγαρχικῆς παράταξης) ἔχουμε για πρώτη φορά μνεία πολιτικῆς παρέμβαςης στη θρησκευτικὰ κατοχυρωμένη και πολιτικὰ ἀδιαπραγμάτευτη μέχρι τότε ελευθερία διακωμώδησης. Ὑπὸ τις περιστάσεις που ἀνέφερα [πολιτικὴ ἡγεμονία του Περικλή και συντριβὴ τῆς ολιγαρχικῆς παράταξης ως συνέπεια τῆς υφάρπαγῆς και ἐνσωμάτωσης ὅλων των κύριων πολιτικῶν θέσεών τῆς στην πολιτικὴ πλατφόρμα τῆς Δημοκρατικῆς Παράταξης ὑπὸ τον Περικλή (ἡ «ἐξυπνη» πολιτικὴ), – συνολικὴ γενικὴ εἰρήνη και ἰδιαίτερα ΑθηναϊοΣπαρτιατικὴ Συνεννόηση, αυστηρὴ διακρίβωση ἰθαγένειας για τα πολιτικὰ δικαιώματα, ἐσωτερικὴ τάξη και ευημερία, ἀξιοκρατία στα δημόσια, τονισμός του ρόλου τῆς Βουλῆς και των Διοικητικῶν Επιτροπῶν στη χάραξη και διεκπεραίωση τῆς Αθηναϊκῆς πολιτικῆς –], και πιθανῶς ὑπὸ το κράτος τῆς ἀποστασίας ἀπὸ την Αθηναϊκὴ Συμμαχία (= Ἡγεμονία) ἐνός των ἰσχυροτέρων μελῶν-συμμάχων, τῆς Σάμου (440 π.Χ.) ὅπως

πιστεύει π.χ. ο Starkie (στην έκδοσή του των «Αχαρνέων» ad v. 67 και Excursus II), ή υπό το πρόσχημα αυτής της αποστασίας όπως η φύση των πραγμάτων υπαγορεύει, – σε αυτό τέλος πάντων το πλαίσιο, το 440 π.Χ. επί άρχοντος Μαρυχίδου κυρώνεται ψήφισμα περιορισμού της κωμωδικής ελευθερίας. Σχόλια εις Αχαρνείς, v. 67:

ἐπ' Εὐθυμένους. οὗτός ἐστιν ὁ ἄρχων ἐφ' οὗ κατελύθη τὸ ψήφισμα τὸ περὶ τοῦ μὴ κωμῳδεῖν <τὸν δῆμον>, γραφὲν ἐπὶ Μορυχίδου (440/39 π.Χ.) – ἴσχυσε δὲ <ἐκείνόν τε τὸν ἐνιαυτὸν καὶ δύο τοὺς ἐξῆς> ἐπὶ Γλαυκίνου (439/8 π.Χ.) τε καὶ Θεοδώρου (438/7), μεθ' οὗς ἐπὶ Εὐθυμένους (437/6) κατελύθη.

Το κύρος του σχολίου και του φιλόλογου σχολιαστού είναι αδιαμφισβήτητο. Αλλά το περιεχόμενο του ψηφίσματος όπως υποδηλώνεται στην κυριολεξία του (χωρίς την προσθήκη μου <τὸν δῆμον>) είναι προφανώς λανθασμένο: γνωρίζουμε και από επιγραφικές μνείες ότι κωμωδίες εδιδάχθηκαν τα χρόνια της υποτιθέμενης ολοσχερούς απαγόρευσης.

Γι' αυτό θεωρώ ότι κάτι έχει εκπέσει μετά το «τοῦ μὴ κωμῳδεῖν», το οποίο θα όριζε το ακριβές περιεχόμενο της απαγόρευσης. Θα συμπλήρωνα το κενό με το <τὸν δῆμον>, βασιζόμενος στο σχετικό χωρίο του εξαιρετικά σημαντικού ψευδοΞενοφόντειου ολιγαρχικού μανιφέστου «Αθηναίων Πολιτεία». Αυτό το μοναδικό ντοκουμέντο γράφτηκε τη δεκαετία 440-430 π.Χ. και πριν την έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, όπως υποστηρίζω για άλλους λόγους. [Τη χρονολόγηση του κειμένου πριν το 432 π.Χ. υποστηρίζει στην αναλυτική μελέτη του και ο Hartvig Frisch, *The Constitution of the Athenians*, 1942, για λόγους διαφόρου βάρους και αλήθειας (pp. 47-62). Κάθε σχεδόν δυνατότητα έχει εξαντληθεί σε υποθέσεις για τον πραγματικό συγγραφέα (cf. *op.cit.* pp. 88-105)]. Συγγραφέας του είναι ένας Αθηναίος αριστοκρατικής ιδεολογίας και σκληρός ολιγαρχικός, βαθύς γνώστης της νέας (σοφιστικής) σκέψης και

(υποχρεωτικά ή εθελούσια) εξόριστος. Προφανώς πρόκειται για κάποιον στοχαστή, αριστοκρατικό που έχει μεταμορφωθεί, προφανώς λόγω των εσωτερικών Αθηναϊκών εξελίξεων, σε σκληροπυρηνικό ολιγαρχικό, από τον κύκλο του εξοστρακισμένου Θουκυδίδη – θα μπορούσε να έχει συνταχθεί από τον ίδιο τον Θουκυδίδη ή τουλάχιστον καθ' υπόδειξή του.

Η πραγματεία κάνει ιδιαίτερη αναφορά στα ισχύοντα περί της διακωμώδησης στην πόλη του φωτός, ως εξής (II, 18):

«Κωμωδεῖν δ' αὖ καὶ κακῶς λέγειν τὸν μὲν δῆμον οὐκ ἔωσιν, ἵνα μὴ αὐτοὶ ἀκούωσι κακῶς, ἰδίᾳ δὲ κελεύουσιν, εἴ τίς τινα βούλεται, εὖ εἰδότες ὅτι οὐχὶ τοῦ δήμου ἐστὶν οὐδὲ τοῦ πλήθους ὁ κωμωδούμενος ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἀλλ' ἢ πλούσιος ἢ γενναῖος ἢ δυνάμενος, ὀλίγοι δέ τινες τῶν πενήτων καὶ τῶν δημοτικῶν κωμωδοῦνται, καὶ οὐδ' οὗτοι ἐὰν μὴ διὰ πολυπραγμοσύνην καὶ διὰ τὸ ζητεῖν πλέον τι ἔχειν τοῦ δήμου· ὥστε οὐδὲ τοὺς τοιούτους ἄχθονται κωμωδουμένους».

Το χωρίο φαίνεται καθαρά να αναφέρεται στο Ψήφισμα ἐπὶ Μορυχίδου. Δεν επιτρέπουν οι Αθηναῖοι να κωμωδεῖται ο Δήμος, αλλά υπάρχει απόλυτη ελευθερία να σατυρίζονται πρόσωπα, γιατί αυτά θα είναι περιφανή και άρα άριστοι ή δυνάμενοι ή πλούσιοι, δηλαδή εκ των Ολίγων, ή αν είναι εκ του Δήμου θα πρόκειται για αυτούς που θα έχουν καταστεί φανεροί ότι ανήκουν στην ηγετική ομάδα, την ομάδα των «γνωρίμων», οπότε δεν στενοχωριέται ο Δήμος με τη διακωμώδησή τους. Αυτό είναι το νόημα του συγγραφέα.

Με την τελευταία του επισήμανση δείχνει το βάθος της σκέψης του: γιατί δέχεται ο Δήμος τη σάτυρα ακόμη και εξεχόντων προσωπικοτήτων της Δημοκρατικής Παράταξης, ή του αρχηγού της του Περικλή. Δεν νομίζω ότι του διαφεύγει το γεγονός ότι με το Ψήφισμα ἐπὶ Μορυχίδου ο σκοπός ήταν να προστατευθούν ο Περικλής, οι συνεργάτες του όσο και η πολιτική του από τις εξουθενωτικές επιθέσεις μιας τόσο σκληρής σάτυρας όσο η αρχαία κωμωδία. Αλλά το ψήφισμα δεν θα μπορούσε να ήταν

ψήφισμα πολιτικής προστασίας στην Αθηναϊκή Δημοκρατία. Ήταν λοιπόν ψήφισμα προστασίας της Αθηναϊκής πολιτικής, ειδικά σε σχέση με τις εξωτερικές υποθέσεις της ηγεμονικής πόλης. Στα Μεγάλα Διονύσια συνέρρεαν θεατές από όλη την Ελλάδα, πλείστοι από τις Σύμμαχες πόλεις. Το Ψήφισμα πέρασε από την Εκκλησία του Δήμου προφανώς γιατί έγινε έκκληση στον πατριωτισμό των Αθηναίων πολιτών. Αλλά προφανώς δεν λειτούργησε επιτυχώς στον απώτερο σκοπό του, την προστασία των πολιτικών. Ούτε θα μπορούσε να λειτουργήσει στην Αθήνα του Χρυσού Αιώνα. Και καταργήθηκε τρία χρόνια αργότερα.

[Ο H. Ullrich, *Die Abfassungszeit der Schrift von Staate der Athener* (Dissertation, Freiburg i. B. Freiburg i.Sa., 1933), p. 26, θεωρεί ότι η χρονολογία της «Αθηναίων Πολιτείας» καθορίζεται από την αναφορά στο Ψήφισμα – ότι πρέπει να συνετάγη μέσα στο διάστημα 440-437 π.Χ. Δεν χρειάζεται τέτοια Γερμανική πειθαρχία. Το νόημα είναι σαφές και ισχυρό και εάν ακόμη το έργο συνεγράφη μερικά χρόνια αργότερα από την ακύρωση του ψηφίσματος. Έμενε το γεγονός τι ήταν αποφασισμένος ο Δήμος να προστατέψει με ρητή διάταξη ή άγραφη φυλακή].

Μια δεύτερη επιχείρηση χειραγώγησης του δικαιώματος ελεύθερης και απεριορίστης διακωμώδησης φαίνεται να έγινε τα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ο Αριστοφάνης στους «Αχαρνείς» (Λήναια του 425 π.Χ.) επιτίθεται ειδικά, ξαφνικά, υβριστικά και βίαια σε κάποιον Αντίμαχο – προσωπικά, εκ μέρους του χορού, δηλαδή του ίδιου του κωμωδιογράφου, στο Γ' Στάσιμο, πριν την Έξοδο. VV. 1151-6:

Ἀντίμαχον τὸν ψακαδᾶν συγγραφέα, τὸν μελέων ποητὴν,
ὥς μὲν ἀπλῶ λόγῳ κακῶς ἐξολέσειεν ὁ Ζεὺς·

ὅς γ' ἐμὲ τὸν τλήμονα Λήναια χορηγῶν ἀπέλυσ'
ἄδειπνον.

Ψακάδες είναι τα σταγονίδια. (Ψακάς οι Αττικοί ό,τι ψεκάς οι υπόλοιποι λένε αρχαίοι Αττικιστές). Ψακάς ο Αντίμαχος επειδή μιλώντας «έβρεχε», σε έραινε με σιελוריπές, ψιχάλιζε. Συγγραφεύς είναι ο συντάκτης πεζών λόγων, ιδίως ιστοριών, (σε αντίθεση με τον ποιητή) αλλά και ο συγγραφέων, εισάγων και προτείνων ψηφίσματα, συντάκτης ψηφισμάτων λοιπόν, ένας και αυτός «τῶν περὶ τὸ βῆμα», πολιτικός. Cf. e.g. Θεσμοφοριάζουσai, 432: τὰ δ' ἄλλα μετὰ τοῦ γραμματέως συγγράψομαι. Ίσως «τὸν ψακαδᾶν ξυγγραφέα» να παίζει σε δυο ταμπλώ, τον συγγραφέα που είναι ψακαδάς (σε περιορραίνει, v. Starkie στην έκδοσή του του έργου *ad.loc.*), αλλά και τον συγγραφέα ψακάδων, «ψιλόβροχου», ραντίσματος, αν όντως αυτός εισήγαγε ψήφισμα περί περιορισμού της χορηγικής δαπάνης στους κωμικούς αγώνες, όπως θα εξηγήσω αμέσως. Ο Αντίμαχος ήταν και λυρικομελικός ποιητής (εξ ου και ο Δωρικός τύπος ψακαδᾶν = ψακάδων), ποιητής μελών. [Ή, «τὸν μέλεον ποιητήν», τον δυστυχισμένο, βαρυδαίμονα ποιητή. Με την κατάλληλη προφορά από τον υποκριτή παιζότανε και αυτό, «μελέων ποιητήν» - «μέλεον ποιητήν»].

Τι ακριβώς έκανε ο Αντίμαχος ώστε ο Αριστοφάνης να εκδικείται ευχόμενος δυο διασκεδαστικά κακά συναπαντήματά του στους επόμενους στίχους σε *crescendo*; Ο Αριστοφάνης εδώ μας λέει ότι το εν λόγω πρόσωπο ήταν χορηγός στη διδασκαλία μιας κωμωδίας του σε προηγούμενα Λήναια, αλλά διέπρεψε με την τσιγγουνιά του: δεν παρέσχε το επιβεβλημένο εορταστικό δείπνο στους συντελεστές της διδασκαλίας μετά την παράσταση, ή το προσέφερε ασυγχώρητα φειδωλό και πενιχρό.

Προφανώς κάτι παραπάνω από αυτό που λέγεται εννοείται. Η ειδική αντιμετώπιση που έχει η καταφορά κατά του Αντίμαχου μέσα στο έργο και η βιαιότητα της καταφοράς υποδηλώνει κάτι συγκεκριμένο που υπερέβαινε την επίδειξη ανεπίτρεπτης μικρότητας ή πνεύματος

οικονομίας εκ μέρους ενός χορηγού και που φυσικά δεν διέφευγε της γνώσης του θεατρικού κοινού. Το κάτω-κάτω δεν μας λέει ο Αριστοφάνης αν νίκησε με πρώτο βραβείο η κωμωδία που κακόπαθε έτσι στα συνηθισμένα επινίκια. Βέβαια είναι δυνατόν (αλλά λιγότερο πιθανό) η αναφερόμενη κωμωδία να μην ήταν του Αριστοφάνη. Αλλά ήταν συγκεκριμένο περιστατικό γιατί ο Αντίμαχος παρουσιάζεται ως χορηγός της. Και οπωσδήποτε ο Αριστοφάνης μιλάει ο ίδιος δια του χορού: ο χορός εκφέρεται **εκ μέρους του, εκ προσώπου του Αριστοφάνη**.

Ποιος ήταν ο Αντίμαχος αυτός; Δημόσιο πρόσωπο και πλούσιος, αφού ήταν χορηγός. Ήταν και ιππεύς και επεδίδετο σε ιππασίες (ν. 1165), άρα από τους «ολίγους», ανήκε στις δυο ανώτερες εισοδηματικές τάξεις της Αθήνας. Ο Αριστοφάνης τον στιγματίζει ως διαβόητο «καταπύγωνα» δυο χρόνια αργότερα στις «Νεφέλες» (Διονύσια 423 π.Χ.) ν. 1022, όπου αναφέρεται υβριστικά ως παράδειγμα προς αποφυγή, αρχέτυπο καταπυγοσύνης, πρόστυχου και ασελγούς χαρακτήρα, «μαλακίας» εξηγούν τα αρχαία Σχόλια του όρου εδώ. Τα αρχαία Σχόλια *ad loc.* εξηγούν συγκεχυμένα λόγω της υπερκριτικής τους διάκρισης:

«οὗτος (1) εἰς θηλύτητα κωμωδεῖται καὶ εὐμορφίαν. (2) ἔστι δὲ καὶ ἕτερος ἐπὶ πονηρίᾳ κωμωδούμενος. (3) τρίτος ὁ Ψακάδος λεγόμενος. (4) τέταρτος ὁ τραπεζίτης, οὗ μέμνηται Εὐπόλις ἐν Δήμοις. (5) πέμπτος ἱστοριογράφος. τάχα δὲ ὁ αὐτός ἐστι τῷ εὐμόρφῳ. – οὗτος λίαν πόρνος ἦν».

Προφανώς ο (1), (2) και ο πόρνος είναι το ίδιο πρόσωπο. Η αναφορά είναι ειδικά στον Αντίμαχο των *Νεφελών* (ασφαλώς υπήρχε η μνεία και στις πρώτες *Νεφέλες*). Ο (3) είναι ο Αντίμαχος των «*Αχαρνέων*», και μάλιστα διαβάζεται εκεί «*Ἀντίμαχον τοῦ Ψακάδος*» σαν να είναι πατρωνυμικό το *Σιελοβρέχων*, Αντίμαχος του Ραντιστή. Ο (5) είναι ο ίδιος Αντίμαχος των «*Αχαρνέων*», τα σχόλια απλά παίρνουν τον «συγγραφέα» με την έννοια του συντάκτη πεζού λόγου και μάλιστα ιστοριών. (Είδαμε ότι ο Αριστοφάνης παίζει με την ειδική, Αττική έννοια, του συντάκτη

ψηφισμάτων). Ο (3) και (5) είναι λοιπόν το ίδιο πρόσωπο και αυτό ταυτίζεται με το (1) και (2) όπως υποψιάζονται τα σχόλια: «τάχα δὲ ὁ αὐτὸς κ.τ.λ.». Μένει ο (4) [= Eurpolis Fr. 134 PCGr vol. V p. 373]. Που είναι ο ίδιος πάλι, πλούσιος, τραπεζίτης.

Έχουμε λοιπόν μια αρκετά καλή και ευκρινή εικόνα του Αντίμαχου. Ο οποίος δραστηριοποιείτο στα κοινά κατά τις υπάρχουσες μαρτυρίες από τις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου (Αριστοφάνης, *Αχαρνείς*) μέχρι μετά τα Σικελικά: οι «Δῆμοι» του Εύπολι παρουσιάστηκαν μετά τη Μάχη της Μαντινείας, 418 π.Χ. (στην οποία αναφερόταν ο Εύπολις στο έργο αυτό, Fr. 99.30 PCGr vol. V p. 346). Δεν είναι ανάγκη όμως να διδάχτηκαν και μετά τα γεγονότα του χειμώνα 415-414, αν η καταφορά κατά του Διόγνητου (Fr. 99.114 sqq. PCGr vol. V p. 351) είναι σε έναν από τους Ζητητές των ερευνών (πραγματικό κυνήγι μαγισσών για τα Ερμοκοπιδικά και εν συνεχεία τα Μυστηριακά) όπως εύλογα σκέπτεται ο Körte (Ανδοκίδης, *Περὶ τῶν Μυστηρίων*, §14). Ο Διόγνητος ήταν γνωστός και πριν, αδελφός του Νικία. Από ζητητής έγινε κατηγορούμενος μετά την κατάδοση του Τεύκρου (*op.cit.* §15 και D.M. MacDowell, *Commentary*, p. 74). Ο Αλκιβιάδης είναι ακόμη στρατηγός τον καιρό της διδασκαλίας των «Δῆμων», διακωμωδούμενος ως νεαρός, ασελγής και κατωφερής («μειράκια κινούμενα», διαμνηριζόμενα, καταπρωκτευόμενα), με επιτηδευμένο βηματισμό, γυμνιζόμενος με συρόμενα τα ιμάτια (Εύπολις, *Δῆμοι*, Fr. 104 PCGr Vol. V p. 356):

*καὶ μηκέτ' ὦναξ Μιλτιάδῃ καὶ Περικλέεσ,
ἔασατ' ἄρχειν μειράκια κινούμενα,
ἐν τοῖς σφυροῖν ἔλκοντα τὴν στρατηγίαν.*

Για την περπατησιά του Αλκιβιάδη και τον τρόπο ενδυμασίας του ομιλεί το απόσπασμα από τον Αρχιππο όπου διακωμωδεύεται ο γιος του Αλκιβιάδη ότι προσπαθεί να μιμηθεί τον ένδοξο πατέρα του (Αρχιππος Fr. 48 PCGr vol. II p. 555):

βαδίζει

διακεχλιδώς, θοϊμάτιον ἔλκων, ὅπως
προσεμφερῆς μάλιστα δόξει τῷ πατρί,
κλασαυχενεύεται τε καὶ τραυλίζεται.

[«προσεμφερῆς... πατρί» είναι η διόρθωση του Cobet από το χειρογραφικό άμετρο «ἐμφερῆς μάλιστα τῷ πατρί δόξειεν εἶναι»].

Το «διακεχλιδώς» το ερμηνεύει ἔξοχα ο Ησύχιος s.v. διακεχλοιδώς· διαρέων ὑπὸ τρυφῆς (cf. s.v. διακεχλοιδέναι· θρύπτεσθαι). Σημαίνει το να είσαι υγρός υπό τρυφής, να χύνεσαι, να ρέεις και κυματίζεις από φιληδονία. «Θοϊμάτιον ἔλκων», ἔλκοντας, σύροντας χαμηλά το ἱμάτιο, ακριβώς ὅπως λέει με πανούργο διασυρμό ο Εὐπολις «στα σφυρά κάτω χαμηλά, ἔλκοντα» - περιμένεις να ακούσεις «τὸ ἱμάτιον» (cf. Ἐφιππος «χλανίδ' ἔλκων» Fr. 19 PCGr vol. V p. 147), το ρούχο που φοράει, και ακούς «τὴν στρατηγίαν»! Ὅπως σύρει φιλήδονα ὑπὸ τρυφῆς διαρέων ο Αλκιβιάδης το ἱμάτιό του, ἔτσι τραβάει τη στρατηγία.

Η ἴδια ἀφηση του κάλλους στην ηδονή της αυτευαρέσκειάς του εκδηλωνόταν και στην επισευρμένη κάμψη του αυχένα που χαρακτήριζε τον Αλκιβιάδη – κλασαυχενεύεται, σπάει τον αυχένα, διακωμωδεῖ τον γιο του ο Ἀρχιππος. Τέλος υπήρχε και ο περιβόητος ελαφρός τραυλισμός του Αλκιβιάδη, τον οποίο δεόντως μιμείται ο γιος προς τέλεια απεικόνιση του πατρός. Cf. Αριστοφάνης, Σφήκες, 44 sqq.

Ο Εὐπολις είχε την εντυπωσιακή σύλληψη στους «Δήμους» να κατακρίνει το πολιτικό σύστημα στις μέρες του, κάνοντας να αναστηθούν στην κωμωδία του τέσσερα μεγάλα πολιτικά μεγέθη του ἑνδοξου παρελθόντος της Αθήνας, οι Σόλων, Μιλτιάδης, Αριστείδης και Περικλής για να δώσουν συμβουλές κατεύθυνσης του χειμαζόμενου σκάφους της πολιτείας. (Ο Θεμιστοκλής δεν είναι από τους ευνοούμενους αστέρες του Εὐπολι. Λογικά, γιατί αλλιώς θα επεκρότει και τον Αλκιβιάδη!). Και συντάσσει χορό εκ των Δήμων της Κλεισθενικής πολιτικής και διοικητικής

διαίρεσης της Αττικής, για να τους αντιπαραβάλλει προς τον Δήμο, τους πολυπράγμονες κατοίκους της Αθήνας που de facto αποτελούν την αποφασιστική πηγή πολιτικής νομιμοποίησης μέσω της Εκκλησίας του Δήμου, στην οποία εκάστοτε πολύ μικρό μέρος των πολιτών μετέχει, και ακριβώς εκείνοι που αποτελούν το «θητικό» μέρος του αστικού πληθυσμού. Το πνεύμα του Εύπολι είναι σαφές, αν και ανεξιχνίαστο για τη Γερμανική μέθοδο: ο Wilamowitz ομολογούσε ότι η κωμωδία αυτή του είναι αίνιγμα που δεν μπορεί να λύσει! (*Kleine Schriften*, IV p. 308).

Συνάγω λοιπόν. Οι «Δήμοι» διδάχτηκαν μετά τη Μάχη της Μαντινείας (418 π.Χ.) και πριν τα Ερμοκοπικά και Μυστηριακά (415 π.Χ.). Πιθανότατα μετά τον οστρακισμό του Υπέροβου (417 π.Χ.), οπότε ο Αλκιβιάδης αναδεικνυόταν ως ο de facto αρχηγός της Δημοκρατικής Παράταξης επικεφαλής της σκληρής φιλοπολεμικής ομάδας, απέναντι στη φιλειρηνική πολιτική του Νικία και της ολιγαρχικής παράταξης.

Σκιαγραφείται επί τέλους επαρκώς ο Αντίμαχος. Διαβεβοημένος πλούσιος τραπεζίτης, χορηγός, συγγραφέας ψηφισμάτων, «τῶν περὶ τὸ βῆμα», στιχοπλόκος λυρικός. Τι ακριβώς όμως έκανε για να ερεθίσει τόσο τη μὴνι του Αριστοφάνη; Γράφουν τα αρχαία Σχόλια στους «Αχαρνείς» ad v. 1150.

Ο primarius κώδιξ R (Ravennatus, τέλος του 10^{ου} ή αρχές 11^{ου} αιώνα), τα Σχόλια είναι γραμμένα από το ίδιο χέρι που έγραψε το κείμενο):

Αντίμαχον: [1] φασι γὰρ αὐτὸν γράψαι ψήφισμα ὥστε τοὺς χοροὺς μηδὲν ἐκ τῶν χορηγῶν λαμβάνειν. καὶ Ψακάδος ἔφη, οἱ μὲν ὅτι οὕτως ἐπεκαλεῖτο διὰ τὸ συνεχῶς πτύνειν, ἢ διὰ τὸ μηδὲν ἀναλῶσαι.

Ο κώδιξ V (Venetus 474, του 11^{ου} αιώνα, ο άλλος σημαντικός κώδιξ με πλουσιότατα σχόλια) και διάφορα άλλα χειρόγραφα:

τὸν συγγραφέα Ψακὰς δὲ οὗτος ἐκαλεῖτο, ἐπειδὴ προσέρραινεν τοὺς συνομιλοῦντας διαλεγόμενος. ἦν δὲ τις καὶ Ὀλυμπιακὸς καλούμενος Ψακὰς διὰ τοῦτο. ἐδόκει δὲ ὁ Αντίμαχος οὗτος ψήφισμα [2] πεποιηκέναι,

μὴ δεῖν κωμῳδεῖν ἐξ ὀνόματος. καὶ ἐπὶ τοῦτο πολλοὶ τῶν ποιητῶν οὐ προσήλθον ληψόμενοι τὸν χορὸν, καὶ δῆλον ὅτι πολλοὶ τῶν χορευτῶν ἐπείνων. ἐχορήγει δὲ ὁ Αντίμαχος τότε, ὅτε εἰσήνεγκε τὸ ψήφισμα. [3] οἱ δὲ λέγουσι ὅτι ποιητὴς ὢν καλὸς χορηγῶν ποτε μικρολόγως τοῖς χορευταῖς ἐχρήσατο.

Τα Σχόλια συνεπῶς παρουσιάζουν τρεῖς εκδοχές του τι ακριβῶς ἔκανε ὁ Αντίμαχος γιὰ νὰ τὸν διασύρει ὁ Αριστοφάνης, τὶς ὁποῖες ἔχω σημειώσῃ με τὸ (1), (2), (3).

Ἡ (3) εἶναι ἀπλὴ μεταφορὰ τοῦ τι ρητὰ λέει ὁ Αριστοφάνης στὸ ἔργο. Προφανῶς δὲν εἶναι ἐξήγηση ἀλλὰ ἀμηχανία.

Οἱ εκδοχές (1) καὶ (2) ἀντιθέτως εἰσάγουν τὸ θέμα ἐνὸς ψηφίσματος τοῦ Αντίμαχου, ἀλλὰ δίστανται ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τοῦ ψηφίσματος.

Καὶ πρῶτα ἡ δεύτερη. Ἡ (2) λοιπὸν ἐντάσσει τὸ θέμα στὴ σειρά τῶν πληροφοριῶν ποὺ ἔχουμε γιὰ νομοθεσία ἀποσκοπούσα στὸν περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας τῆς προσωπικῆς σκωπτικῆς σάτυρας ἐκ μέρους τῶν κωμωδιογράφων: «μὴ δεῖν κωμῳδεῖν ἐξ ὀνόματος», νὰ μὴ διασύρεις ὀνομαστικά (? Θα δούμε ὅτι ἄλλη ἦταν ἡ σημασία τοῦ ὅρου). Θα πῶ παρακάτω γιὰ τὴν ἀληθὴ ἐννοία τοῦ «ἐξ ὀνόματος». Ἀλλὰ ἡ ἀντίρρηση σὲ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία (2) ἐδῶ εἶναι ριζικὴ: τί σχέση θα εἶχε τέτοια ἀπαγόρευση με τὰ λεγόμενα ἀπὸ τὸν Αριστοφάνη; Ὁ Σχολιαστὴς ἀναγκάζεται νὰ κάνει μιὰ τεχνητὴ καὶ βεβιασμένη σύνδεση: τὸ ψήφισμα ἀπαγόρευε τὸ κωμῳδεῖν ἐξ ὀνόματος, πολλοὶ κωμωδιογράφοι ἀπὸ ἀντίδραση δὲν προσήλθον νὰ λάβουν τὸν χορὸ γιὰ διδασκαλία δράματος (ὁ Σχολιαστὴς εἶναι ὄντως λόγιος, ἀφοῦ ἀναφέρεται ἐπακριβῶς στὴ διαδικασία διδασκαλίας δράματος στους θυμελικοὺς ἀγῶνες), ἔτσι ἔμειναν οἱ χοροὶ χωρὶς κωμικὰ ἔργα νὰ ἐρμηνεύσουν, καὶ ἔτσι οἱ χορευτὲς ἔμειναν χωρὶς ἀμοιβή καὶ πεινούσαν. Γι' αὐτὸ ὁ Αριστοφάνης βάζει τὸν χορὸ καὶ κατηγορεῖ τὸν Αντίμαχο ὅτι τὸν ἀφήσε πεινασμένο σὲ κάποια

Λήναια, «δεν τους προσέφερε δείπνο το βράδυ της παράστασης». Πολύ έμμεση και περιστροφική «εξήγηση»!

Αλλά και πάλι δεν φθάνει για πλήρη κατανόηση του θέματος: πρέπει να καταλάβουμε τι σχέση έχει όλο αυτό το κατασκευάσμα με την Αριστοφανική κατηγορία ότι ο Αντίμαχος άφησε το βράδυ πεινασμένο τον χορό. Αφού έγινε η παράσταση, σε αυτήν τουλάχιστον την περίπτωση βρέθηκε ποιητής και συνέθεσε κωμωδία η οποία όντως εδιδάχθη. Το Σχόλιο προσθέτει λοιπόν ότι ο Αντίμαχος έτυχε να είναι πραγματικός χορηγός όταν ψηφίστηκε ο νόμος του. Δηλαδή ο Αριστοφανικός χορός του επιτίθεται ότι δεν τάισε τους χορευτές του ευπρεπώς και ότι (άσχετο) πολλοί χορευτές πείνασαν λόγω του Ψηφίσματός του και της αντίδρασης των ποιητών να το δεχθούν. Δεν δένει σοβαρά, δεν εναρμονίζεται Ελληνικώ τω τρόπω.

Και επιπλέον δεν καταγράφεται καμία ύφεση κωμικών παραστάσεων τα χρόνια πριν το 425. Από τα γνωστά γεγονότα, ο ίδιος ο Αριστοφάνης παρουσίασε τους *Δαιταλείς* το 427 π.Χ. και τους «Βαβυλωνίους» στα Μεγάλα Διονύσια του 426 π.Χ. Ο Εύπολις και ο Φρύνιχος δίδαξαν το 429 π.Χ. Για πρώτη φορά παρουσίασε έργο του ο Πλάτων ο κωμικός μάλλον το 428 π.Χ. Πιθανότατα το 426 ο Έρμιππος δίδαξε τους «Φορμοφόρους» του.

Επιπλέον και ακόμη περισσότερο. Με τους «Βαβυλωνίους» (ο χορός δούλοι βάρβαροι δεμένοι να δουλεύουν σε Αθηναϊκό μύλο, αντιπροσώπευαν τους Συμμάχους της Αθηναϊκής Ηγεμονίας) ο Αριστοφάνης προκλητικά εξαπέλυσε μια καταιγιστική επίθεση εναντίον όλων όσων αντιπροσώπευε η Αθήνα του Χρυσού Αιώνα. Και αυτό, τη στιγμή που όλη η Ελλάδα παρευρίσκεται (νοερά ή πραγματικά) στο μέγα διδασκαλείο της Ελλάδας, στην Αθήνα και μάλιστα κατά τα Μεγάλα Διονύσια, όπου τέχνη, ποίηση, σκέψη, δύναμη, πλούτος όλα συμπυκνώνονται στην «Αρχή», στην Αθηναϊκή Ηγεμονία, τον καιρό που

θεατές συρρέουν από παντού για να θαυμάσουν τα μέγιστα πολιτιστικά επιτεύγματα, την δόξα και λάμψη και δύναμη της Αθήνας, και που οι πόλεις κομίζουν τους φόρους για να είναι μέλη της Μεγάλης Αθηναϊκής Συμμαχίας, ήγουν Ηγεμονίας.

Σε αυτήν την πραγματική συγκυρία, και με αυτούς τους συμβολισμούς, ο Αριστοφάνης διέσυρε συλλήβδην το πολιτειακό σύστημα των Αθηνών και αυτόν τον Κλέωνα, ηγέτη της Δημοκρατικής Παράταξης μετά τον θάνατο του Περικλή. Σχόλια στους «Αχαρνείς», ν. 378 (που τα έχει ο R):

«διὰ τὴν πέρυσι κωμωδίαν»: τοὺς Βαβυλωνίους λέγει. τούτους γὰρ πρὸ τῶν Ἀχαρνέων Αἰριστοφάνης ἐδίδαξεν, ἐν οἷς πολλοὺς κακῶς εἶπεν. ἐκωμώδησε γὰρ τὰς τε κληρωτὰς καὶ χειροτονητὰς ἀρχὰς καὶ Κλέωνα παρόντων τῶν ξένων».

Πρόσθετο σχόλιο σε κώδικες (V και άλλους) εκτός του R:

«καθῆκε γὰρ δρᾶμα τοὺς Βαβυλωνίους <ἐν> τῇ τῶν Διονυσίων ἑορτῇ, ἥτις ἐν τῷ ἔαρι ἐπιτελεῖται, ἐν ᾧ ἔφερον τοὺς φόρους οἱ Σύμμαχοι».

Μαζί με το πολιτειακό σύστημα και τον ηγέτη της μιας παράταξης, ο Αριστοφάνης συμπεριέλαβε στους στόχους του διακωμώδησης και την εξωτερική πολιτική της Αθήνας. Είναι υπέρ της ειρήνης και της συνεννόησης με τη Σπάρτη. Κατακρίνει την «εκμετάλλευση» των Συμμάχων, ταυτιζόμενος έτσι με την ξεπερασμένη γραμμή του Θουκυδίδη του Μελησίου (του οστρακισθέντος πρώην αρχηγού της Ολιγαρχικής Παράταξης) ότι είναι άδικο η Αθήνα να κερδίζει εις βάρος Ελληνικών πόλεων.

Είναι προφανές ότι δεν ισχύει καμία απαγόρευση κανενός είδους, ούτε όριο στη διακωμώδηση. Και μάλιστα όταν ο Κλέων αποφάσισε να κινηθεί εναντίον του Αριστοφάνη για την τόσο προκλητική (και νεανική) ορμητικότητά του, κυρίως διότι την άφησε ελεύθερη παρόντων των ξένων και των βεβαρημένων από τις συμμαχικές εισφορές Συμμαχικών πόλεων,

δεν επικαλέστηκε κανένα ψήφισμα οιοδήποτε περιορισμού της κωμικής ελευθερίας, όχι κανέναν ειδικό νόμο περί ιδιωνύμων αδικημάτων, αλλά συντεταγμένες διαδικασίες από το κοινό δίκαιο των Αθηνών. Συνεχίζουν τα αρχαία Σχόλια στο προμνημονευθέν χωρίο των «Αχαρνέων» (η συνέχεια υπάρχει και στον R):

καὶ διὰ τοῦτο ὀργισθεὶς ὁ Κλέων ἐγράψατο αὐτὸν ἀδικίας εἰς τοὺς πολίτας, ὥς εἰς ὕβριν τοῦ δήμου καὶ τῆς βουλῆς ταῦτα πεποιηκότα. καὶ ξενίας δὲ αὐτὸν ἐγράψατο καὶ εἰς ἀγῶνα ἐνέβαλεν».

Είναι χαρακτηριστική η δυσκολία να στοιχειοθετηθεί αδίκημα, όπως προκύπτει από τις δυο διαδικασίες που χρειάστηκε να εγείρει ο Κλέων για να περιλάβει τον Αριστοφάνη στα δόκανα του νόμου. Γραφή (κατηγορία) αδικίας ή ύβρεως κατά του Δήμου και της Βουλής ή των πολιτών, και επίσης γραφή ξενίας. Ο ίδιος ο Αριστοφάνης γράφει για την περιπέτειά του αυτή τον επόμενο χρόνο στους Αχαρνείς, νν. 377-382:

*αὐτὸς τ' ἐμαυτὸν ὑπὸ Κλέωνος ἄπαθον
ἐπίσταμαι διὰ τὴν πέρυσι κωμωδίαν.
εἰσελκύσας γάρ μ' εἰς τὸ βουλευτήριον
διέβαλλε καὶ ψευδῇ κατεγλώττιζέ μου
κάκυκλοβόρει κάπλυνεν, ὥστ' ὀλίγον πάνυ
ἀπωλόμην μολυνοπραγμονούμενος.
νῦν ἄρα πρῶτον πρὶν λέγειν ἐάσατε
ἐνσκευάσασθαί μ' οἷον ἀθλιώτατον.*

Και για τον λόγο που ο Κλέων κινήθηκε εναντίον του:

*ἐγὼ δὲ λέξω δεινὰ μὲν, δίκαια δέ.
οὐ γάρ με νῦν γε διαβαλεῖ Κλέων ὅτι
ξένων παρόντων τὴν πόλιν κακῶς λέγω.
αὐτοὶ γάρ ἐσμεν οὐπὶ Ληναίῳ τ' ἀγών,
κοῦπω ξένοι πάρεισιν· οὔτε γὰρ φόροι
ἤκουσιν οὔτ' ἐκ τῶν πόλεων οἱ ξύμμαχοι·*

ἀλλ' ἔσμεν αὐτοὶ νῦν γε περιεπτισμένοι·

τοὺς γὰρ μετοίκους ἄχυρα τῶν ἀστῶν λέγω.

Και μάλιστα ο Κλέων εστράφη κατά του υποκριτού Καλλίστρατου που χρησιμοποίησε ο Αριστοφάνης για τη διδασκαλία των «Βαβυλωνίων». Σχόλια εις Σφήκες, 1284: *...τῆς Καλλιστράτου εἰς τὴν βουλὴν εἰσαγωγῆς καὶ νῦν μιμνήσκεται...*

Τα σχόλια στον Αίλιο Αριστείδη συνειδητοποιούν την αδυναμία της υπόθεση μιας απαγόρευσης πριν τους «Βαβυλωνίους», αντιστρέφουν την υποτιθέμενη σειρά γεγονότων. Επειδή ο Αριστοφάνης προκάλεσε και ο Κλέων τον κυνήγησε, γι' αυτό μετά ετέθη νόμος περιορισμού της σατυρικής ελευθερίας (III p. 444.22 Dindorf):

κατηγορήσαντος δὲ τοῦ Κλέωνος Ἀριστοφάνους ὕβρεως, ἐτέθη νόμος μηκέτι ἐξεῖναι κωμωδεῖν ὀνομαστί.

Αλλά ούτε αυτό είναι ορθό. Και οι «Αχαρνείς» είναι η πρόχειρη απόδειξη: ονομαστί διασύρεται εκεί ο Αντίμαχος, ο οποίος είναι ο ίδιος ο συντάκτης υποτίθεται του ψηφίσματος περί του μη ονομαστί κωμωδεῖν. Και τέλος πάντων, παρόμοιο (αλλά μόνο παρόμοιο) ψήφισμα περιορισμού ετέθη πράγματι εν ισχύι αλλά μετά δεκαετία, από τον Συρακόσιο, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Ωστε λοιπόν η ερμηνεία (2) του Αριστοφανικού χωρίου στους *Αχαρνείς* περί του Αντιμάχου ελέγχεται πολλαπλά εσφαλμένη.

Μένει η (1). Ότι ο Αντίμαχος πέρασε ψήφισμα που απαγόρευε χορηγίες για χορούς κωμωδιών. Όπως έχει η ιδέα είναι προφανώς εψευσμένη. Τα χορικά στις κωμωδίες συνέχισαν, όπως φαίνεται, αν χρεια έχουμε μαρτύρων, από τους ίδιους τους «Αχαρνείς». Το σχόλιο αναφέρεται σε μια πολύ μεταγενέστερη πραγματικότητα, όταν τα χορικά περιορίστηκαν δραστικά και εν συνεχεία εξαφανίστηκαν από τις κωμωδίες. Στον Αριστοφανικό β' *Πλούτο* παρατηρούμε τις εξελίξεις αυτές. Αλλά αυτά είναι δεκαετίες μετά την περίοδο των αρχών του

Πελοποννησιακού Πολέμου την οποία μελετάμε τώρα. Αρα στην κυριολεξία η διατύπωση του Σχολιαστή «*τοὺς χοροὺς μηδὲν ἐκ τῶν χορηγῶν λαμβάνειν*» είναι τουλάχιστον αναχρονιστική, και εν πάση περιπτώσει δεν μπορεί να ισχύει στην προκείμενη περίοδο. Νομίζω όμως ότι δείχνει στη σωστή κατεύθυνση.

Το 428 π.Χ. ο πόλεμος, ο αποδεκατισμός από τον λοιμό (ίσως το τέταρτο της οπλιτικής δύναμης της Αθήνας αφαιρέθηκε), και η αποστασία της ισχυρής Συμμάχου Λέσβου, οι ραγδαία αυξανόμενες δαπάνες για τις επιχειρήσεις, η καταστροφή της Αττικής από τις εισβολές των Λακεδαιμονίων, έχουν δημιουργήσει πραγματικά και επικοινωνιακά προβλήματα στην φιλοπόλεμη σκληρή ηγεσία της Αθήνας. Το 428 ή 427 επιβάλλεται ειδική εισφορά περιουσίας στους Αθηναίους για να συγκεντρωθούν εκτάκτως 200 τάλαντα. (Cf. G. Busolt, *Griechische Geschichte*, vol. II, p.265 n.4; vol. III, 2, p. 1017 n. 2. Πιθανώτατα ο ίδιος ο Κλέων ήταν ο ενεργός προωθητής του έκτακτου μέτρου της εισφοράς, η οποία εβάρυνε φυσικά κυρίως τις πλουσιώτερες οικογένειες). Δημιουργείται κλίμα δυσφορίας για τις συνέπειες του πολέμου.

Ενδεχομένως σε αυτό το κλίμα να πέρασε ψήφισμα του Αντιμάχου που περιόριζε τις χορηγίες για τις κωμικές διδασκαλίες. Από την ολιγαρχική παράταξη θα φάνηκε έξυπνη κίνηση. Φάνταζε λογικό εν μέσω των οικονομικών δυσχερειών της πόλης να επικεντρωθεί η βοήθεια από τους πλουσιότερους πολίτες προς την πόλη στην πολεμική της προσπάθεια, μειουμένης της διαθέσεως κεφαλαίων για εορτές και διασκεδάσεις. Από το άλλο μέρος, το αντιδημοτικό μέτρο θα έκανε να φουντώσει η αντίθεση του Δήμου σε έναν πόλεμο που είχε πλέον αναγκαστικά συνέπειες σε όλο το φάσμα της συνηθισμένης Αθηναϊκής ζωής για την οποία υπερηφανευόταν η πόλη, και προς χάριν της οποίας διεξήγετο ο πόλεμος. Και τέλος, τρίτον, το μέτρο περιόριζε τους επικριτικούς κωμικούς για τον χειρισμό των δημόσιων υποθέσεων, ενώ

έδινε τροφή στους φιλειργηνιστές μεταξύ αυτών, όπως στον Αριστοφάνη, να ξεσπαθώσουν προβάλλοντας στόχους που οι πολιτικοί της Ολιγαρχικής Παράταξης δεν μπορούσαν να αρθρώσουν δημόσια. Επρόκειτο για μια λελογισμένη ολιγαρχική επιχείρηση εκμετάλλευσης του κοινού αισθήματος ώστε να κλίνει ο Δήμος προς την ειρηνική πλευρά.

Περιορισμός συνεπώς της χορηγικής δαπάνης για τις κωμικές διδασκαλίες, προσωρινού χαρακτήρα, ίσως μόνον για το έτος που εισπράχτηκε η έκτακτη εισφορά, ήταν το περιεχόμενο του ψηφίσματος του Αντίμαχου. Και αυτό εναρμονίζεται με την πείνα των χορευτών το βράδυ της παράστασης.

[Θα το συνεχίσω στο επόμενο Κείμενο Σκέψης]

VI

Ο τρόπος με τον οποίο ο Κλέων χειρίστηκε την δίωξη του Αριστοφάνη και του συνεργάτη του στην αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου αποδεικνύει ότι όντως δεν υπήρχε τότε, εν μέσω Πολέμου, ιδιώνυμο αδίκημα που ανεφέρετο στην διακωμώδηση και διασυρμό πολιτικών και πολιτών στις παραστάσεις των δραματικών αγώνων στην Αθήνα. Το αντίθετο ήταν δεδομένη η απόλυτη ελευθερία του ποιητή στην σάτυρά του.

Η καταγγελία του Κλέωνα για την υπόθεση των «Βαβυλωνίων» ήταν για αδίκημα που αφορά στο κρατικό συμφέρον και εισήχθη με εισαγγελία ή προβολή. Για τέτοια δημόσια θέματα επιλαμβανόταν η Εκκλησία του Δήμου και, κυρίως, η Βουλή των 500, υπό τη δικαστική τους δικαιοδοσία. (Cf. J.H. Lipsius, *Das Attische Recht und Rechtsverfahren*, 1905, pp. 176 sqq.; 211 sqq.). Γι' αυτό ο Αριστοφάνης διεκτραγωδεί το τι υπέστη («ἄπαθον», ο ίδιος ή ο υποκριτής ο διδάξας τους «Βαβυλωνίους» Καλλίστρατος ή και οι δύο, v. *supra*) κατά τη διάρκεια της διαδικασίας στη Βουλή (*Αχαρνείς*, νν. 378-382). Για το περιεχόμενο και τον νομικό τύπο της καταγγελίας τα Σχόλια (όπως τα ανέφερα παραπάνω) ομιλούν για

(1) «ἀδικία εἰς τοὺς πολίτας» («ἐγγράψατο αὐτὸν ἀδικίας εἰς τοὺς πολίτας», Σχόλια στους *Αχαρνείς*, v. 378),

(2) «ξενία» («καὶ ξενίας δὲ αὐτὸν ἐγράψατο», Σχόλια στους *Αχαρνείς*, v. 378, «ξενίας κατ' αὐτοῦ γραφὴν ἔθετο» *Vita Aristophanis*, Testimonium I.19 PCGr vol. III, 2 p. 2),

και (3) «ὔβριν» («κατηγορήσαντος δὲ τοῦ Κλέωνος Ἀριστοφάνους ὔβρεως», Σχόλια στον Αἴλιο Αριστείδη, III p. 444.22 Dindorf. Το «ὥς εἰς ὔβριν τοῦ δήμου καὶ τῆς βουλῆς ταῦτα [sc. την καταδρομή κατά των Αθηνῶν στους «Βαβυλωνίους»] πεποιηκότα» (Σχόλια στους *Αχαρνείς* v. 378) εξηγεί απλῶς σε τι συνίσταται ἡ «ἀδικία εἰς τοὺς πολίτας» και δεν εἶναι ακριβῶς νομική ορολογία).

Το (1) εἶναι βαρύτατο ἀδίκημα στρεφόμενο κατά της πόλεως και τοποθετεῖται σε σοβαρότητα αμέσως μετά την ανατροπή της Δημοκρατίας και την προδοσία. Ο τύπος του ἦταν: «ἐάν τις τὸν τῶν Ἀθηναίων δῆμον ἀδικῇ» (Cf. J.H. Lipsius, *op.cit.* p. 38 (ὡς γραφή ἀδικεῖν τὸν δῆμον. Cf. *op.cit.* p. 380). Σε τέτοια κατηγορία ἐπιλαμβάνετο ἡ Ἐκκλησία του Δήμου δια ἢ με την Βουλὴ των 500. Την νομική βάση, μετά τις τελευταίες μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη, παρείχε το Ψήφισμα του Κανωνοῦ που πρέπει να ἀνάγεται τουλάχιστον στα χρόνια αμέσως πριν τα μισὰ του 5ου αἰῶνα. (Cf. J.H. Lipsius, *op.cit.*, pp. 42-4). Το περιεχόμενο του ψηφίσματος μας διασώζει ο Ξενοφών, *Ελληνικά*, I, 7, 20:

«ἴστε δέ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πάντες ὅτι τὸ Κανωνοῦ ψήφισμά ἐστιν ἰσχυρότατον, ὃ κελεύει, ἐάν τις τὸν τῶν Ἀθηναίων δῆμον ἀδικῇ, δεδεμένον ἀποδικεῖν ἐν τῷ δήμῳ, καὶ ἐὰν καταγνωσθῇ ἀδικεῖν, ἀποθανεῖν εἰς τὸ βάραθρον ἐμβληθέντα, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημευθῆναι καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον εἶναι».

[Ἀντὶ «δεδεμένον» καλύτερα να διαβάσουμε «διαλελημμένον» με τον Bamberg κατά το του Αριστοφάνη στις «Ἐκκλησιαζούσες» vv. 1089 sq., ἢ «διειλημμένον» με τον Rose].

Ἡ προβλεπόμενη τιμωρία για τους ἐνόχους εἶναι τρομερή: ρίπτονται στο Βάραθρο και δημεύεται ἡ περιουσία τους.

Το (2) ἀφορὰ σε κατηγορία κατά της Αθηναϊκῆς ἰθαγένειας ενός φερομένου Αθηναίου πολίτη. Ὄταν αὐτός ἔχει δράσει δημόσια ὡς πολίτης, χωρὶς να εἶναι, σε θέματα ἀπτόμενα του κρατικοῦ συμφέροντος, τότε ἡ

καταγγελία για γραφή ξενίας μπορεί να γίνει με εισαγγελία ή προβολή, οπότε πάλι επιλαμβάνεται η Εκκλησία του Δήμου και πρωτίστως η Βουλή (v. J.H. Lipsius, *op.cit.*, pp. 416-7).

Το ζήτημα εν προκειμένω είναι πώς μπορούσε να προσβληθεί η Αθηναϊκή ιθαγένεια του Αριστοφάνη. Η Vita Aristophanis αναφέρει, νν. 21-24: *ὥς ξένον δὲ αὐτὸν [sc. τον Αριστοφάνη] ἔλεγε [sc. ο Κλέων], παρόσον οἱ μὲν αὐτόν φασιν εἶναι Ρόδιον ἀπὸ Λίνδου (!), οἱ δὲ Αἰγινήτην, στοχαζόμενοι ἐκ τοῦ πλεῖστον χρόνον τὰς διατριβάς αὐτόθι ποιεῖσθαι, ἥ καὶ ὅτι ἐκέκτητο ἐκεῖ τι [Blaydes ἀντὶ του χειρογραφικοῦ «ἐκεῖσε»]: κατὰ τινας δέ, ὥς ὅτι ὁ πατήρ αὐτοῦ Φίλιππος Αἰγινίτης <ἦν> [Blaydes]. Για την απίστευτη Ροδιακή καταγωγή του επιπλέον μιλάει μια άλλη Vita Aristophanis Cod. Barb. (test 11, PCGr vol. III, 2 p. 8). Ακόμη και σαν Αιγύπτιος, από την Ναύκρατη, θεωρήθηκε και από Αθηναίο μάλιστα, τον Ηλιόδωρο στο «περὶ ἀκροπόλεως» (FGrH 373 F4 Jacobi = test. 12 PCGr vol. III, 2). Για την Αίγινα λαβή έδωσε ο ίδιος ο Αριστοφάνης στους *Αχαρνείς*, 652-4:*

*διὰ ταῦθ' ὑμᾶς Λακεδαιμόνιοι τὴν εἰρήνην προκαλοῦνται,
καὶ τὴν Αἶγιναν ἀπαιτοῦσιν· καὶ τῆς νήσου μὲν ἐκείνης
οὐ φροντίζουσ', ἀλλ' ἵνα τοῦτον τὸν ποιητὴν ἀφέλωνται.*

Μεγαλοποιεί την υποτιθέμενη σημασία του στις εξωτερικές υποθέσεις σε απάντηση των κατηγοριών του Κλέωνος τον προηγούμενο χρόνο περί των «Βαβυλωνίων» ότι ζημιώνει την Αθήνα με αυτά που λέει γιατί τον ακούνε οι ξένοι και τον λαμβάνουν εξόχως υπ' όψιν. Σ' αυτό το πλαίσιο προσθέτει ότι γι' αυτό οι Λακεδαιμόνιοι ζητούν την Αίγινα (η Αίγινα ήταν σημείο τριβής ήδη στις αφορμές για την έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου όπως έχω ιστορήσει), όχι για την ίδια τη νήσο αλλά για τον Αριστοφάνη που συχνάζει εκεί.

Τα Σχόλια εδώ αναφέρουν κτήματα του Αριστοφάνη στην Αίγινα. Και ότι ήταν κληρούχος εκεί όταν οι Αθηναίοι διένειμαν γαίες μετά την τελειωτική νίκη τους επί της νήσου. Test 3, 16-7 PCGr vol. III, 2:

«κατεκλήρωσε δὲ καὶ τὴν Αἰγίναν ὡς Θεογένης φησὶν ἐν τῷ περὶ Αἰγίνης (FGrH 300 F2 Jacobi)». Πάντως ἓνας Σχολιαστὴς διαψεύδει τὸ γεγονὸς καὶ ἀποδίδει κατοχὴ κτημάτων στὴν Αἰγίνα ἀπὸ τὸν Καλλίστρατο (ἡ εὐκόλη οδὸς διαφυγῆς πάλι καὶ πάλι, ὄχι ὁ Ἀριστοφάνης ἀλλὰ ὁ Καλλίστρατος δια τοῦ οὐοίου εἰσήγαγε διδασκαλίες, Test. 10.6-8 (= Σχόλια στοὺς *Αχαρνεῖς* 654 [ὄχι ὁμῶς στὸν cod. R.]: οὐδεὶς ἰστόρηκε ὡς ἐν Αἰγίνῃ κέκτηται τι Ἀριστοφάνης [λάθος: ἓνας τουλάχιστον το ἰστόρησε, ὁ Θεογένης. Καὶ το υπονοεῖ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοφάνης], ἀλλ' ἔοικε ταῦτα περὶ Καλλιστράτου λέγεσθαι, ὃς κεκληρούχησεν ἐν Αἰγίνῃ μετὰ τὴν ἀνάστασιν Αἰγινητῶν ὑπὸ Ἀθηναίων. Σωστό τὸ ἱστορικὸ γεγονὸς, ἀλλὰ τίποτε δὲν ἀποκλείει νὰ εἶχαν καὶ οἱ δύο κληρουχήσει γαῖες τῶν νικημένων καὶ ἀπαλλοτριωμένων Αἰγινητῶν.

Αὐτὸ που υποδηλώνεται ἀπὸ ὅλα αὐτά, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν Ἀριστοφανικὴ ἀναφορὰ, εἶναι ὅτι μάλλον ὁ Κλέων ἐπιχείρησε νὰ ἐμπλέξει τὸν Ἀριστοφάνη (ἢ τὸν Καλλίστρατο) καὶ σὲ αὐτὴ τὴ δικαστικὴ περιπέτεια. Καταδίκη στὸ θέμα τῆς «ξενίας» δὲν σήμαινε μόνον ὅτι ὁ κριθεὶς ἐστερεῖτο τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων του, ἀλλὰ καὶ μετέπιπτε σὲ καθεστῶς δουλείας πρὸς τὴν πόλιν (v. Lipsius, *op.cit.*, p. 416, n. 153).

Τὸ (3) «γραφὴ ὕβρεως» (cf. Lipsius, *op.cit.*, pp. 420-429), εἶναι ἰδιωτικὸ ἀδίκημα με ἐμμεση ἐμπλοκὴ δημόσιου συμφέροντος. Πρόκειται γιὰ βαριά ὑπερβασία πρὸς κάποιον, γιὰ βλάβη του καὶ προσβολὴ τῆς προσωπικότητος ἐνὸς ἀτόμου. Ὁ Ἀθηναϊκὸς Νόμος (ὡς συνήθως) δὲν καθόριζε ἀκριβῶς τι συνιστᾷ ὑβριστικὴ συμπεριφορὰ πρὸς τὸν ἄλλο: "Wie für andere Delikte, hatte auch für den Begriff der ὕβρις das Gesetz eine genauere Bestimmung nicht gegeben, sondern dem Ermessen der Richter einen weiten Spielraum gelassen" (Lipsius, *op.cit.*, p. 421).

Τὸ καίριο γιὰ τὴν περίπτωσή μας ζήτημα εἶναι ἀν ἡ ὕβρις περιελάμβανε τὸ «κακῶς λέγειν». Γενικῶς, ὄχι. Ἡ κακολογία καθ' ἑαυτὴ ἦταν καθαρὰ ἰδιωτικὸ ἀδίκημα, ἡ πολιτεία δὲν ὑπεισέρχετο θιγόμενη σὲ

αυτό. Η διαδικασία συνεπακόλουθα ήταν «δίκη κακηγορίας», όχι «γραφή ύβρεως» (Lipsius, *op.cit.*, p. 423). Αλλά από το άλλο μέρος, ο επακριβής καθορισμός των κατηγοριών των πράξεων που συνιστούν «ύβρι» δεν είχε συντελεστεί. Μπορούσε να περιλαμβάνει «πληγή» κατά του άλλου, αλλά και να μην περιλαμβάνει (cf. Πολυδεύκης, VIII, 76). Σωματική βλάβη του άλλου δυνατόν να ήταν μόνο «δίκη αικείας» ή «δίκη βλάβης» και όχι «γραφή ύβρεως» (Lipsius, *op.cit.* p. 428). Κονδυλίζειν (π.χ. η περίφημη υπόθεση του Μειδία ο οποίος σκαμπίλισε τον Δημοσθένη χορηγόν όντα και στο Θέατρο του Διονύσου εν αυτή τη εορτή) και προσπτύειν προς το πρόσωπο μπορεί να είναι ύβρεις, αλλά και παράνομη *diminutio capitis* του άλλου έστω και χωρίς σωματική βία επίσης είναι, όπως και ιδιωτικές πράξεις που έχουν αποτελέσματα υποτιμητικά για κάποιον (παραδείγματα στον Lipsius, *op.cit.*, p. 424).

Νομικά έκκληση γινόταν στο κοινό περί δικαίου αίσθημα του Αθηναίου πολίτη υπό τις δεδομένες πολιτισμικές συνθήκες. Ο φιλόσοφος όμως διετύπωσε την ουσία του ζητήματος. Ύβρις συνίσταται όχι απλώς με κάποια πράξη ανήκουσα σε μια σαφώς ωρισμένη ομάδα ή είδος πράξεων (π.χ. να κτυπήσεις τον άλλο), αλλά με τον ιδιαίτερο σκοπό και το τέλος για τον οποίο γίνεται η πράξη. «οὐ γὰρ εἰ ἐπάταξεν πάντως ὕβρισην, ἀλλ' εἰ ἔνεκά του, οἷον τοῦ ἀτιμάσαι ἐκεῖνον ἢ αὐτὸς ἡσθῆναι», Αριστοτέλης, *Ρητορικά*, 1374a13-15. Η ύβρις ανήκει στα αδικήματα που συνίστανται στην προαίρεση, σε μια ειδική πρόθεση. Η πρόθεση υποτίμησης του άλλου προσώπου είναι συστατικό στοιχείο της ύβρεως, κατά τον Αριστοτέλη (cf. Lipsius, *op.cit.*, p. 425). Σωστότερα το διατυπώνει στο ίδιο έργο 1378b23-25: ἔστι γὰρ ὕβρις τὸ πράττειν καὶ λέγειν ἐφ' οἷς αἰσχύνῃ ἔστι τῷ πάσχοντι, μὴ ἵνα τι γίγνηται αὐτῷ ἄλλο ἢ ὅτι ἐγένετο ἀλλ' ὅπως ἡσθῇ (και εξής). Ύβρις συνίσταται με πράξεις και λόγους από τα οποία απορρέει αισχύνη για τον πάσχοντα αυτήν την δράση, όταν ο δράων το κάνει όχι για άλλο λόγο εκτός από αυτό που κάνει, αλλά για να το ευχαριστηθεί. Ο Αριστοτέλης δηλαδή

απαιτεί αντικειμενική και υποκειμενική στοιχείωση του αδικήματος. Να απορρέει αντικειμενικά από την πράξη (έργω ή λόγω) αισχύνη για τον πάσχοντα, και να δρα ο δρων ακριβώς γι' αυτήν την ατίμωση του άλλου προσώπου και όχι για άλλο σκοπό. (Να μην περιμένει ή υπολογίζει σε κάτι άλλο αλλά απλώς να το ευχαριστείται, να απολαμβάνει αυτό καθ' εαυτό το γεγονός της ατίμωσης ή ταπείνωσης του άλλου).

Η πρακτική της Αθηναϊκής νομολογίας φαίνεται να ήταν αυτή. Η ατίμωση του προσώπου του παθόντος και η πρόθεση ατίμωσής του εκ μέρους του δρώντος συνιστούσαν τον λόγο τέλεσης του αδικήματος της ύβρεως.

Συνεπώς ο Κλέων θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι με τους «Βαβυλωνίους» ο Αριστοφάνης τον ύβρισε, χωρίς να απαιτείται σωματική βάση για τη στοιχειοθέτηση του αδικήματος.

Φαίνεται λοιπόν ότι όντως ο Κλέων εξαπέλυσε πολλαπλή αντεπίθεση κατά του Αριστοφάνη (και του Καλλίστρατου). Βαρύτατη εισαγγελία (ή «πρόφαση») περί του αδικείν τον Δήμον. Γραφή ξενίας ότι τα πολιτικά του δικαιώματα είναι εν αμφιβόλω. Και γραφή ύβρεως, ότι προσέβλεπε στην προσωπική του ταπείνωση. Και τα τρία βαρύτατα αδικήματα.

[Το ότι το παπυρικό απόκομμα από Σχολιασμό των «Αχαρνέων» που σώζεται [Pap. Ox. 856 = Βαβυλώνιοι test. iii PCGr vol. III, 2 p. 62) αναφέρει τον Αριστοφάνη ως κατηγορούμενο από τον Κλέωνα με διαδικασία (ιδιωτικής) «δίκης» και όχι (δημόσιας) «γραφής», ...ὕ]πὸ Κλέωνος δίκην ἔφυ[γε..., δεν παρουσιάζει πρόβλημα: η «δίκη» εδώ χρησιμοποιείται με τη γενικότερη σημασία δικαστικής διαδικασίας, όχι με τη στενότερη που αντιπαράτίθεται στη γραφή: ἐκαλοῦντο αἱ γραφαὶ δίκαι, οὐ μέντοι αἱ δίκαι καὶ γραφαί, Πολυδεύκης VIII, 41].

Φυσικά σε όλα αυτά δεν υπάρχει καμία επίκληση κάποιου ειδικού ψηφίσματος περί οιοδήποτε περιορισμού της διακωμωδητικής

ελευθερίας, καμμία μνεία ή υπόνοια για κάτι παρόμοιο. Στις εορτές του Διονύσου η σατυρική ελευθερία ήταν αχαλίνωτη. Και αυτό έκανε ώστε να αποτύχουν όλες οι κατηγορίες του Κλέωνα κατά του Αριστοφάνη. Η υπεράσπιση του τελευταίου αρκούσε να επισημάνει ότι ό,τι ειπώθηκε ήταν σε κωμωδία εις τιμήν του Διονύσου. Οι ίδιοι οι θεοί κακολογούνταν ασυδώς και ασυστόλως στις Διονυσιακές εορτές. Ήταν αδύνατο να στοιχειοθετηθεί αδίκημα χωρίς την ύπαρξη ιδιώνυμου εγκλήματος συνεπεία συγκεκριμένου ψηφίσματος περιορισμού της ελευθερογλωσσίας στους θεμελικούς αγώνες. Και τέτοιο δεν υπήρχε.

Το θρησκευτικό πλαίσιο εξασφάλιζε την ελευθεροστομία. Η ιερότητα καθαγίαζε την άνετη παραβίαση του κοινού πλαισίου νομικών ορίων δικαίου. Μέσα στον πολύ συρφετό της βωμολοχίας ο καθαγιασμός αυτός δικαίωνε και σημαντικά μηνύματα που δεν μπορούσαν να εκφραστούν ή δεν θα είχαν ικανή ισχύ αν εκφράζονταν κόσμια.

Η σύγκριση σε αντιπαράθεση με το αίσχος της σιωπώσης σήμερα επονείδιστης Εκκλησίας και διαβεβλημένης αντιπνευματικής Ακαδημαϊκότητας εν μέσω προδοσίας και καταστροφής της χώρας και της κοινωνίας της Ελλάδας είναι συγκλονιστική.

VII

Το 428 π.Χ. οι Αθηναίοι εισέφεραν για τις πιεστικές ανάγκες του πολέμου έκτακτο φόρο (εισφορά) 200 ταλάντων. Θουκυδίδης III, 19, 1: προσδεόμενοι δὲ οἱ Ἀθηναῖοι χρημάτων ἐς τὴν πολιορκίαν [για την καταστολή της αποστασίας των Μυτιληναίων] καὶ αὐτοὶ εἰσενεγκόντες τότε πρῶτον ἐσφορὰν διακόσια τάλαντα, ἐξέπεμψαν καὶ ἐπὶ τοὺς συμμαχοὺς ἀργυρολόγους ναῦς δώδεκα καὶ Λυσικλέα πέμπτον αὐτὸν στρατηγόν *etc.* Ο Κλέων ἦταν βουλευτής εκείνο το Αθηναϊκό έτος (428-7 π.Χ.) και έχοντας καταλάβει ηγετική θέση στην πολιτεία μετά τον θάνατο του Περικλέους ως αρχηγός της σκληρής Δημοκρατικής παράταξης, είχε την πρωτοβουλία της ιδέας και την εκτέλεσή της, όπως φέρεται να κομπάζει τους *Ιππείς* (425 π.Χ.) του Αριστοφάνη, νν. 773-6:

καὶ πῶς ἂν ἐμοῦ μᾶλλον σε φιλῶν ὦ Δῆμε γένοιτο πολίτης;

ὃς πρῶτα μὲν ἤνικ' ἐβούλευον σοὶ χρήματα πλείστ'

ἀπέδειξα

ἐν τῷ κοινῷ, τοὺς μὲν στρεβλῶν τοὺς δ' ἄγχων τοὺς δὲ

μεταιτῶν,

οὐ φροντίζων τῶν ιδιωτῶν οὐδενός, εἰ σοὶ χαριοίμην.

Επέβλεψε στη σκληρή εφαρμογή του έκτακτου φορολογικού μέτρου, φυσικά κατά των πλουσιότερων πολιτών. Και φυσικά ο αντίπαλος του Αριστοφάνη σαρκάζει έξοχα με την διατύπωσή του.

Ο ίδιος Κλέων, διακωμωδούμενος από τον Αριστοφάνη ως Παφλαγών, απειλεί τον εχθρό του ότι θα τον εγγράψει στους πλουσίους,

δηλαδή στον κατάλογο ενός από τα ανώτερα «τιμήματα» των πολιτών, για να πληρώνει μεγαλύτερη εισφορά, νν. 923-6:

δώσεις ἔμοι καλὴν δίκην
 ἱπούμενος ταῖς ἐσφοραῖς.
 ἐγὼ γὰρ ἐς τοὺς πλουσίους
 σπεύσω σ' ὅπως ἂν ἐγγραφῇς.

«Καταβαρυνόμενος με τις εισφορές», δηλαδή ότι έχει στο νου του ο Κλέων και μελλοντικές εισφορές. Μέχρι τότε (425 π.Χ.) υπήρξε μόνο η εισφορά του 428 π.Χ. Το 425 π.Χ. ο Κλέων εισηγήθηκε την αναπροσαρμογή του Συμμαχικού Φόρου με σημαντική αύξηση των συνεισφορών των Συμμάχων. Δεν έχουμε στοιχεία και ο Θουκυδίδης σιωπά, αν η πρακτική των εκτάκτων εισφορών επαναλήφθηκε ή συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου μετά την αναπροσαρμογή εκείνη. Για μια εισφορά ομιλεί ο Εύπολις, άγνωστο σε ποια κωμωδία του, ποιο χρόνο και με ποια ακριβώς έννοια, Fr. 300 PCGr vol. V p. 473:

ἔπειθ' ὁ κουρεὺς τὰς μαχαιρίδας λαβὼν
 ὑπὸ τῆς ὑπῆνης κατακερεῖ τὴν εἰσφορὰν.

Ίσως «ἀπὸ» ἀντὶ «ὑπὸ», ὥστε το νόημα να είναι θα κατακόψει την «εισφορά», το πλεονάζον, ἀπὸ τη γενειάδα. Ἡ, χωρὶς διόρθωση, «ὑπὸ τῆς ὑπῆνης», με τοπική (αν και σπάνια) έννοια, ὑπό, κάτω ἀπὸ τη γενειάδα, cf. Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις*, VI, 4, 25: λαβὼν βούν ὑπὸ ἀμάξης. Ίσως η εισφορά του 428 π.Χ. είναι πρόσφατη, ὥστε να γίνεται αστείο πολλαπλῶν εφαρμογῶν, αποδεκάτιση του πλούτου κ.λπ.

Ο αρχαίος Έλληνας πολίτης απεχθανόταν τους άμεσους φόρους στο εισόδημα και ακόμη περισσότερο τους (έκτακτους) άμεσους φόρους στην περιουσία (την Αθηναϊκή «εισφορά»). Τέτοια φορολογία εθεωρείτο ότι αρμόζει μόνο σε υποτελείς, αν όχι δουλοπάροικους, και όχι σε ελεύθερους πολίτες. Το κράτος δεν ήταν θεσμικά και ιδεολογικά διογκωμένο ὥστε να του ανήκουν οι πολίτες – το αντίθετο, η πολιτεία

ανήκε στους πολίτες. Οι έμμεσοι φόροι και ειδικές καταστάσεις (Αθηναϊκή Συμμαχία, φόροι μετοίκων), αλλά κυρίως οι διάφορες «λειτουργίες» των δυναμένων οι οποίοι και εβούλοντο, για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων αναγκών του κοινωνικού συνόλου (πολεμικός εξοπλισμός, πολιτισμός και θρησκεία) υπεραρκούσαν για τις πραγματικές και ουσιώδεις ανάγκες της κοινωνίας χωρίς πάρεργη και συνεπακόλουθη μεγέθυνση του ρόλου του κράτους.

Την απέχθεια της κοινωνίας των πολιτών προς την άμεση φορολογία, έστω και έκτακτη, ακόμη και για υπέρτατη πολεμική ανάγκη, ιδίως κεφαλαίου και περιουσίας, εκφράζει έντονα ο Περικλής στον τελευταίο λόγο του πριν την έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, πείθοντας τους Αθηναίους να εμμένουν στην πορεία σύγκρουσης με τη Σπάρτη. Επιχειρηματολογεί εκθέτοντας τη λογική της αντιπαράθεσης Αθηναϊκής Ηγεμονίας και Πελοποννησίων και τους λόγους για τους οποίους η Αθήνα κανονικά θα υπερισχύσει στην επερχόμενη σύρραξη.

Οι Πελοποννήσιοι είναι ως επί το πλείστον αυτεπάγγελτοι, αυτοαπασχολούμενοι αγρότες, δεν έχουν ιδιωτικό πλούτο και οι πόλεις τους δεν έχουν στιβαρά δημόσια οικονομικά, δεν έχουν μάθει τη στρατηγική χρονικά μικρών και τοπικά υπερπόντιων πολέμων γιατί λόγω της πενίας τους αυτό που κάνουν όταν είναι απαραίτητο είναι να διεξαγάγουν βραχύτατες αναμετρήσεις στην οικεία γειτονιά τους. Δεν δύνανται να έχουν ναυτικό, δεν δύνανται να οργανώνουν συστηματικές, μεγάλες εκστρατείες, δεν έχουν πρόσβαση στη θάλασσα για ανεφοδιασμό και επιχειρήσεις και είναι υποχρεωμένοι να δαπανούν από τα ίδια εισοδήματά τους για να καλύπτουν τα πολεμικά έξοδα (I, 141, 2-4). Και επιφέρει: «αἱ δὲ περιουσίαι τοὺς πολέμους μᾶλλον ἢ αἱ βίαιοι εἰσφοραὶ ἀνέχουσιν» (I, 141, 5). Αυτό που στηρίζει τις πολεμικές προσπάθειες είναι η μεγάλη κεφαλαϊκή επιφάνεια, ο μέγας πλούτος, και όχι η εξαντλητική

και απεχθής φορολογία του κεφαλαίου, που είναι βίαη, πάντα αποκρουστική και ανεπιθύμητη.

Για την περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου έχουμε μια σαφή περίπτωση λήψεως του απεχθούς, αλλά κριθέντος αναγκαίου μέτρου της εισφοράς για το συνολικό ποσό των 200 ταλάντων το 428 π.Χ. Φαίνεται πως ίσως άλλες δυο φορές εφαρμόστηκε η έκτακτη εισφορά στην τελευταία περίοδο του Πολέμου, κατά τη Δεκελεική λεγόμενη φάση του (411 π.Χ. - 404 π.Χ.). Αυτό φαίνεται να υποδηλώνει ο Λόγος του Λυσία *Απολογία Δωροδοκίας*, 3: «καὶ τοσαύτας δαπάνας δαπανώμενος [μνημονεύει πλειάδα λειτουργιών που χρηματοδότησε, τριηραρχίες, χορηγίες σε θυμελικούς και αθλητικούς αγώνες], καὶ καθ' ἡμέραν ὑπὲρ ὕμῶν κινδυνεύων [λάμβανε μέρος στον πόλεμο, επρόκειτο για νέο, πλούσιο Αθηναίο γεννηθέντα το 429 π.Χ.], ὅμως εἰσφορὰν [έτσι οι κώδικες, ακολουθώντας τον Markland οι εκδότες συνήθως διορθώνουν αχρείαστα εις «εἰσφορὰς»] τὴν μὲν τριάκοντα μνᾶς τὴν δὲ τετρακισχιλίας δραχμὰς εἰσενήνοχα».

Πρόκειται για σημαντικές εισφορές από έναν ιδιώτη: μισό τάλαντο και 2/3 ταλάντου αντιστοίχως. Αναφέρει τα ποσά των χορηγιών του από τον χρόνο που ενεγράφη στα ληξιαρχικά αρχεία των πολιτών (18 ετών) το 411/10 π.Χ. Συνολικά για δραματικούς αγώνες διέθεσε 5.000 δρχ. ευθύς αμέσως εκείνο το έτος, 5.800 δρχ. το 410/409 π.Χ. και 300 δρχ. το 409/408 π.Χ. Από το 411/10 μέχρι την καταστροφή στους Αιγός Ποταμούς ετρηράρχει συνεχώς διατηρώντας πολεμικό πλοίο με δικά του έξοδα και δαπανήσας προς τούτο 6 τάλαντα. Ήταν φαίνεται συνεχώς σε στρατιωτική υπηρεσία από το 409/8 μέχρι το 405/4 όταν «κατέπλευσε» πίσω στην πόλη, και συνέχισε τις χορηγίες του σε αγώνες και άλλες θρησκευτικές εορτές, περισσότερα από 27 μναις (2.700 δρχ.) το 405/4 π.Χ. και 68 μναις το 404/3 π.Χ. Το ποσό που αθροίζεται για 7 έτη είναι κολοσσιαίο, 56.600 δρχ., δηλαδή πάνω από 9 τάλαντα (+2.600 δρχ.).

Προστιθεμένων και των δυο εισφορών, φθάνουμε τα 10 τάλαντα και 3.600 δρχ.

Βέβαια ο ίδιος μας δίνει το κλειδί για να καταλάβουμε τις διεργασίες της Αθηναϊκής πολιτείας στη σχέση της προς τους πολίτες. Γράφει (§5): «καὶ τούτων ὧν κατέλεξα, εἰ ἐβουλόμην κατὰ τὰ γεγραμμένα ἐν τῷ νόμῳ λητουργεῖν, οὐδ' ἂν τὸ τέταρτον μέρος ἀνήλωσα». Το τέταρτο μέρος των δαπανών του για τις λειτουργίες (θεωρώ μάλλον το συνολικό ποσό πλην των εισφορών) είναι 14.150 δρχ. για 6 χρόνια (411/10 π.Χ. – 403/2 π.Χ., πλην των τριών ετών που δεν παρείχε λειτουργίες ως στρατευόμενος μονίμως, 408/7 έως 406/5 π.Χ.). Αν πάρουμε τον μέσο όρο καταλήγουμε σε δαπάνες λειτουργίας 2.358 1/3 δρχ. ανά έτος. Πλησιάζει το 1/2 τάλαντο τον χρόνο (3.000 δρχ.). Είναι πολύ μεγάλο ποσό. Προφανώς ο νεαρός ανήκε στην υψηλότερη περιουσιακή κλίμακα των Αθηνών, στο τίμημα των 500 μεδίωνων, και μάλιστα προς τα ανώτερα κλιμάκια της τάξης αυτής.

Στις δυο εισφορές που φαίνεται να διενεργήθηκαν τα 7 τελευταία χρόνια του Πολέμου, όταν η Αθήνα ευρίσκετο στη μέγιστη ανάγκη, ο άγνωστος νέος πλήρωσε τη μια φορά 1/2 και την άλλη 2/3 του ταλάντου. Η εισφορά οριζόταν σε ένα συγκεκριμένο ποσό που αντιστοιχούσε στην έκτακτη συγκεκριμένη πολεμική χρεία την οποία αποσκοπούσε να καλύψει, και εν συνεχεία κατανεμόταν με έναν ορισμένο τρόπο μεταξύ των 3 ανώτερων τάξεων (η τέταρτη, πτωχότερη τάξη, το Θητικόν τίμημα, έμενε αφορολόγητο) και μεταξύ των μελών των τάξεων.

Δεν γνωρίζουμε τη μέθοδο κατανομής. Η παλαιά θεωρία του Böckh, ιδιοφυής αλλά εξεζητημένη, αντιπροσωπεύει τυπική Γερμανική μεθοδική τεχνητότητα οικοδομημένη αυθαιρέτως επί στέρεης βάσης.

Μπορούμε όμως να προσεγγίσουμε την πραγματικότητα της κλασσικής Αθήνας. Οι πληροφορίες που έχουμε για τον αριθμό των Αθηναίων πολιτών από αρχαίες πηγές υποδεικνύουν μια σταθερότητα

πόλωσης περί τους 20.000 ή περί τους 30.000 άνδρες από 18 ετών και άνω. Μια μυθική προβολή του πρώτου αριθμού αντιπροσωπεύει η ιδιότυπη απογραφή δια λίθων που υποτίθεται έγινε για πρώτη φορά επί Κέκροπος, όπως την αναφέρει ο Ατθιδογράφος Φιλόχορος (~340-260 π.Χ.):

«*Ἐπίχαρμος (F 122 Kaibel) ἀπὸ τῶν λάων τῶν λίθων ὠνομάσθαι λαούς φησιν· ὁ δὲ Φιλόχορος ἀπὸ Κέκροπος. οὗτος γὰρ βουλόμενος τὸ τῶν Ἀθηναίων γένος πληθυνθῆναι, ἐκέλευσεν αὐτοὺς λίθους λαβεῖν καὶ ἐνεγκεῖν εἰς τὸ μέσον, ἐξ ὧν ἔγνω δισμυρίους αὐτοὺς ὄντας. ἀπὸ Κέκροπος οὖν φησι τοὺς ὄχλους <λαοὺς> ὠνομάσθαι*».

Φιλόχορος Fr. 95 FrGrHist. Jacoby

(Έτσι προέκυψε και η ονομασία «λαός» από των λάων, των λίθων, cf. λάϊνος οὐδός, το πέτρινο βημόθυρο). Εδώ τίθεται ο ένας τυπικός αριθμός, δυο μυριάδες.

Μια εξαιρετική πληροφορία από τους ιστορικούς χρόνους και ακριβώς χρονολογήσιμη (445/4 π.Χ.) έρχεται από ένα ιδιαίτερο γεγονός. Ο Φαραώ Ψαμμήτιχος έστειλε δωρεά σίτου στους Αθηναίους, αλλά έγινε η διανομή πρόβλημα. Προέκυψε θέμα με το δικαίωμα των κατοίκων να λάβουν μέρος στη διανομή, αν δηλαδή ήσαν γνήσιοι πολίτες Αθηναίοι και όχι «παρέγγραφοι». Και μάλιστα επειδή μερικά χρόνια πριν ο Περικλής είχε προκαλέσει την ψήφιση διάταξης κατά την οποία γνήσιοι Αθηναίοι πολίτες είναι οι εξ αμφοτέρων γνησίων γονέων γεννηθέντες.

Ο σκοπός του Περικλή ήταν να οικειοποιηθεί μια πολιτική αρχή της Ολιγαρχικής Παράταξης για το ξεκαθάρισμα των καταλόγων πολιτών, οι οποίοι είχαν διογκωθεί τις τελευταίες δεκαετίες από τη μετεωρική άνοδο της Αθηναϊκής Αρχής στην κλίμακα συνολικής ισχύος (γεωπολιτικής, οικονομικής, πολιτισμικής) μετά τους Περσικούς Πολέμους σύμφωνα με τη Στρατηγική συνεχούς Ενδυνάμωσης του Θεμιστοκλή. Ο Περικλείος νόμος ψηφίστηκε το 451 π.Χ., προφανώς εφαρμόστηκε αμέσως για να ικανοποιηθεί το λαϊκό αίσθημα, αλλά μάλλον όχι με απόλυτη

αυστηρότητα, όμως ο Περικλής περίμενε την κατάλληλη ευκαιρία να τον εφαρμόσει αποφασιστικότερα προς μείωση του αριθμού των πολιτών και συνεπακόλουθη αύξηση των δικαιωμάτων, μερισμάτων και απολαβών εκάστου, αφαιρώντας έτσι και το τελευταίο λαϊκό έρεισμα από την Ολιγαρχική Παράταξη.

Αυτό ακριβώς έγινε με την ευκαιρία της Αιγυπτιακής δωρεάς σιτηρών το 445/4 π.Χ. Δεν είναι τυχαίο ότι τότε ακριβώς έγινε και ο οστρακισμός του (πολιτικού) Θουκυδίδη, ηγέτη της Ολιγαρχικής Παράταξης, σε έναν πολιτικό αγώνα μεταξύ αυτού και του Περικλή που κρίθηκε με μικρή διαφορά ψήφων. Την ιστορία που μας αφορά περιγράφει λεπτομερώς ο Φιλόχορος πάλι:

«φησὶν οὖν ὁ Φιλόχορος αὖθις ποτὲ τετρακισχιλίους ἑπτακοσίους ξ ὀφθῆναι παρεγγράφους, καθάπερ ἐν τῇ προκειμένη λέξει δεδήλωται. τὰ περὶ τὴν Εὐβοίαν δύναται καὶ αὐτὰ συνάδειν ταῖς διδασκαλίαις· πέρυσι γὰρ ἐπὶ ἄρχοντος Ἰσάρχου (424/3) ἐστράτευσαν ἐπ’ αὐτήν, ὡς Φιλόχορος (F 130). μήποτε δὲ περὶ τῆς ἐξ Αἰγύπτου δωρεᾶς λέγει, ἣν Φιλόχορός φησι Ψαμμήτιχον πέμψαι τῷ δήμῳ ἐπὶ Λυσιμαχίδου (445/4) μυριάδας τρεῖς [[πλήν τὰ τοῦ ἀριθμοῦ οὐδαμῶς συμφωνεῖ]], πέντε ἐκάστω δὲ Ἀθηναίων μεδίμνους· τοὺς γὰρ λαβόντας γενέσθαι μυρίους τετρακισχιλίους διακοσίους μ».

Φιλόχορος Fr. 119 Fr.Gr.Hist. Jacoby

Το ίδιο μαρτυρεί και ο Πλούταρχος, Περικλής, 37, 3:

«ἀκμάζων ὁ Περικλῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ πρὸ πάντων χρόνων καὶ παῖδας ἔχων ὥσπερ εἴρηται γνησίους νόμον ἔγραψε (451/0 B.C.) μόνους Ἀθηναίους εἶναι τοὺς ἐκ δυεῖν Ἀθηναίων γεγονότας. (4) ἐπεὶ δὲ τοῦ βασιλέως τῶν Αἰγυπτίων δωρεᾶς τῷ δήμῳ πέμψαντος ἑπτακισμυρίους [διορθώνω ἀντὶ τοῦ χειρογραφικοῦ “τετρακισμυρίους”] πυρῶν μεδίμνους ἔδει διανέμεσθαι τοὺς πολίτας, πολλοὶ μὲν ἀνεφύοντο δίκαι τοῖς νόθοις ἐκ τοῦ γράμματος ἐκείνου τέως διαλανθάνουσι καὶ παρορωμένοις, πολλοὶ δὲ καὶ συκοφαντήμασι περιέπιπτον. ἐπράθησαν οὖν (Υ ἐπράχθησαν δ’ οὖν S)

άλόντες ὀλίγω πεντακισχιλίων ἐλάττους, οἱ δὲ μέιναντες ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ κριθέντες Ἀθηναῖοι μύριοι καὶ τετρακισχίλιοι καὶ τεσσαράκοντα τὸ πλῆθος ἐξητάσθησαν».

Υπάρχει μια μικρή διαφορά στους αριθμούς μεταξύ των δυο πηγών. Κρίθηκαν παρέγγραφοι και μη γνήσιοι Αθηναῖοι πολίτες (προφανώς μεταξύ των πενεστέρων που θα έσπευσαν να προσποριστούν την δωρεά) λίγο λιγότεροι από 5.000 (Πλούταρχος), 4.760 (Φιλόχορος). Οι κριθέντες γνήσιοι Αθηναῖοι ήσαν 14.040 κατά Πλούταρχο ή 14.240 κατά Φιλόχορο, αν δεν έχει (όπερ πιθανότερο) εκπέσει το διακόσια από το κείμενο του Πλουτάρχου. Αυτά στην ουσία συμφωνούν. Σημειώστε ότι το άθροισμα των γνησίων και των «παρεγγράφων» είναι 19.000. Άρα πιθανώτατα η πρώτη εφαρμογή του Περικλείου Νόμου περί ιθαγένειας είχε οδηγήσει ήδη σε μείωση των γνησίων Αθηναίων πολιτών από περίπου 30.000 σε γύρο στους 20.000.

Σφάλμα υπάρχει όμως στο ποσό των πυρών που στάλθηκε από τον Ψαμμήτιχο. Από 5 μεδίμνους σταριού ανά πολίτη, χρειάζονται $14.240 \times 5 = 71.200$ μέδιμνοι, άρα χρειάζεται διόρθωση στο κείμενο του Πλουτάρχου «επτακισμυρίους» (όπως έχω γράψει) και «μυριάδας επτά χιλίας διακοσίας» αντί του «μυριάδας τρεις», που κάποιος αντιγραφέας έχει ήδη σημειώσει ως προφανώς εσφαλμένο: «πλὴν τὰ του ἀριθμοῦ οὐδαμῶς συμφωνεῖ».

Παρά τον πολιτικό ελιγμό του Περικλή προς εξασφάλιση της μονοκρατορίας του στην πολιτική σκηνή των Αθηνών, ο πληθυσμός θα συνέχισε να αυξάνεται δεδομένης της ισχύος της Αθηναϊκής Αρχής. Και η αύξηση θα συνέβαινε τόσο στον αριθμό των μετοίκων (οικονομικά ενεργών ξένων) όσο και των Αθηναίων (παρεγγράφων ή και γνησίων, αυξανόμενου με τη συνολική ακμή και του δείκτη γονιμότητας).

Έτσι, το 431 π.Χ., ενώ επίκειται η εισβολή της Σπαρτιατικής Συμμαχίας στην Αττική κατά την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου,

ο Περικλής για να εμψυχώσει τους Αθηναίους αναλύει την οικονομική και στρατιωτική ισχύ της Αθηναϊκής Αρχής. Σε αυτό το πλαίσιο παρέχει κατάλογο του στρατού και ναυτικού που μπορεί να παρατάξει η Αθήνα.

οπλίτες πλήρως μάχιμοι	13.000
οπλίτες πρεσβύτατοι και νεώτατοι και μέτοικοι στην αμυντική φύλαξη της πόλης	16.000
ιππείς και ιπποτοξότες	1.200
τοξότες	1.600
πλώιμοι, ετοιμοπόλεμοι τριήρεις	300

Θουκυδίδης, ΙΙ, 13, 6-8.

Οι μέτοικοι ήσαν σημαντικό μέρος των κατοίκων της Αθήνας και οικονομικά ενεργοί, συχνά με επιφάνεια που μπορούσε να τους κατατάξει στην αντιστοιχία των οπλιτών (βαρέος πεζικού με πλήρη πολεμική εξάρτυση). Αν υπολογίσουμε 10.000 μέτοικους οπλίτες μεταξύ της δεύτερης κατηγορίας του καταλόγου, έχουμε συνολικά 21.800 στρατιώτες. Ηλικιακά, εκτός των άνω των 60 ετών, αυτοί είναι και οι πολίτες. Θα πρέπει να προσθέσουμε και έναν αριθμό Θητών (η πτωχότερη τάξη των πολιτών που δεν μπορούσαν να κατέχουν και συντηρούν πλήρη οπλιτικό εξοπλισμό) ο οποίος επάνδρωνε μαζί με μετοίκους και ξένους, εν ανάγκη δε και δούλους, τα πολεμικά πλοία, ως κωπηλάτες και ναυτικοί. Δεν χρειάζεται να υπολογίσουμε όλες τις τριήρεις ταυτόχρονα εν δράσει – ένας μεγάλος αριθμός παρέμενε στα νεώρια και γιατί δεν απαιτείτο η παρουσία και δράση τόσο μεγάλου αριθμού πολεμικών πλοίων συγχρόνως, και διότι η σωστή συντήρηση ήταν σημαντικό κομμάτι του αξιόμαχου του στόλου, ιδιαίτερα στα ξύλινα σκάφη της εποχής. Επιπλέον η πόλη έδινε οπλισμό στους ικανούς από φυσική κατασκευή και γυμναστική άσκηση πολίτες που δεν είχαν τα μέσα να αυτοοπλίζονται με τον πλήρη εξοπλισμό του βαρέος οπλίτου. Αυτό το μέρος

συνυπολογίζεται στους οπλίτες. Χοντρικά λοιπόν μπορούμε πιθανολογώντας ευστόχως να θέσουμε τον επιπλέον αριθμό ερετών και ναυτικών από Αθηναίους πολίτες σε 7.500. Οπότε μας προκύπτουν για την αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου περί τις τρεις μυριάδες Αθηναίων πολιτών.

Ο λοιμός που ενέσκηψε στην αρχή του Πολέμου αποδεκάτισε περί το τέταρτο των Αθηναίων. Ο Θουκυδίδης αναφέρει 300 ιππείς και 4.400 οπλίτες αποθανόντες «ἐκ τῶν τάξεων», εκ των στρατιωτικών καταλόγων, «τοῦ δὲ ἄλλου ὄχλου ἀνεξεύρετος ἀριθμός» (III, 87, 3). Αδρομερώς πάλι υπολογίζοντας έχουμε περί τους 22.500 πολίτες μετά τον λοιμό. Που ταιριάζει με την αναφορά στις Σφήκες του Αριστοφάνη (422 π.Χ.), νν. 706-711, που υπονοεί λίγο περισσότερο πληθυσμό πολιτών από 20.000.

[Ο Διόδωρος (ακολουθών εδώ ρητά τον Έφορο, XII, 41, 1) παρέχει ελαφρώς διαφορετικούς αριθμούς από τον Θουκυδίδη για τη στρατιωτική δύναμη των Αθηνών την προτεραία της έκρηξης του Πελοποννησιακού Πολέμου. Συμφωνεί ότι ο Περικλής ανέλυσε την οικονομική και πολεμική ισχύ της ηγεμονικής πόλης. Για τη δεύτερη, ανέφερε περιληπτικότερα την ίδια ταξινόμηση, 12.000 οπλίτες εκστρατεύσιμους, περισσότερους από 17.000 οπλίτες (περιλαμβανομένων μετοίκων) εφέδρους φρουρούντες την πόλη, και 300 τριήρεις (XII, 40, 4). Η διαφορά δεν έχει σημασία, και επί της ουσίας ο Έφορος επιβεβαιώνει καθ' όλα τα του λόγου του Θουκυδίδη, τον οποίο στενότερα ακολουθούμε.

Για τις απώλειες από τον μεγάλο λοιμό, ο Διόδωρος (πιθανότατα ο Έφορος πάλι) μνημονεύει ακριβώς τους ίδιους αριθμούς ιππέων (400) και οπλιτών («ὕπὲρ τοὺς τετρακισχιλίους»), προσθέτει δε και για τους λοιπούς «τῶν δ' ἄλλων ἐλευθέρων τε καὶ δούλων ὑπὲρ τοὺς μυρίους» (XII, 58, 2). Φαίνεται να είναι ένας αριθμός κατά την αίσθηση των συγχρόνων αποτυπωθείς κάπου ως απλώς τάξη μεγέθους, αφού ο Θουκυδίδης δηλώνει ότι δεν έγινε κανονική καταμέτρηση των νεκρών εκ καταλόγων

για τους πολίτες της τέταρτης τάξης, τους μετοίκους και τους δούλους. Από το άλλο μέρος, ο αριθμός δεν είναι μικρός εν σχέσει προς το μέγα πλήθος των δούλων, γιατί οι περισσότεροι από αυτούς θα παρέμεναν στην Αττική ύπαιθρο και δεν συνωστίστηκαν εντός των τειχών της Πόλεως, οπότε και η μεταδοτικότητα της λοιμώδους νόσου τους προσέβαλε ασθενέστερα].

Η επίδραση μεγάλων λοιμωδών νόσων και πολεμικών περιπετειών στη γεννητικότητα είναι ιστορικά θετική. Παρουσιάζεται έντονα αυξητική τάση ως φυσική απόκριση στις συλλογικές ανθρώπινες απώλειες. Και έτσι παρατηρούμε τον Αριστοφάνη στις *Εκκλησιάζουσες* (393/2 π.Χ.), μια δεκαετία μετά τη λήξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, να αναφέρει πλήθος πολιτών «πλειόνων τρισμυρίων» (ν. 1133).

Τον ίδιο αριθμό (στρογγυλεμένο αλλά σημαντικό) των 30.000 πολιτών αναφέρει και ο Πλάτων στο *Συμπόσιο*, 175e, όπου ο Σωκράτης σχολιάζων την πρώτη νίκη του Αγάθωνα δυο μέρες πριν το συμπόσιο, ομιλεί ειρωνικά για τη σοφία του «*ἥ γε παρὰ σοῦ νέον ὄντος οὕτω σφόδρα ἐξέλαμψε καὶ ἐκφανὴς ἐγένετο πρῶν ἐν μάρτυσι τῶν Ἑλλήνων πλέον ἢ τρισμυρίοις*». Ο αριθμός δεν σημαίνει το πλήθος των θεατών στο αρχαίο θέατρο του Διονύσου που παρακολούθησε την πρώτη και νικήτρια τραγωδική τριλογία του Αγάθωνα στα Λήναια του 416 π.Χ. (το θέατρο δεν χωράει πάνω από 15.000 θεατές), αλλά το πλήθος των πολιτών μεταξύ των οποίων έγινε προφανής ο πάγκαλος νεαρός τραγικός ποιητής με τη νίκη του. Το *Συμπόσιο* γράφτηκε το πιθανότερο το 385 π.Χ. ή λίγο μετά (κρίνοντας από την εσκεμμένη «αβλεψία» της αναφοράς του Αριστοφάνη σε σύγχρονο αξιομνημόνευτο γεγονός, τον «διοικισμό», διαμελισμό της Μαντίνειας από τους Λακεδαιμονίους, σε ένα έργο δραματικής χρονολογίας τριών δεκαετιών πριν, cf. 193e), και σε αυτήν την εποχή μάλλον παρά στο 416 π.Χ. αναφέρεται ο αδρομερής αριθμός των Αθηναίων πολιτών, 30.000.

Στον *Αξίοχο* (Διάλογος Πλατωνικός Νόθος), με αναφορά στη διαβόητη δίκη των Στρατηγών στη Ναυμαχία των Αργινουσών και στην άρνηση του συνομιλητή του Σωκράτη Αξιόχου, ο οποίος συνέβη τότε να είναι συμπρόεδρος της Εκκλησίας του Δήμου, να θέσει το θέμα της καταδίκης των Στρατηγών σε ψηφοφορία, γράφεται «καίτοι γε σὺ μόνος αὐτοῖς ἤμυνες καὶ Εὐρυπτόλεμος, τρισμυρίων ἐκκλησιαζόντων» (*Αξίοχος*, 369a). Πάλι δεν κυριολεκτείται η έκφραση, αλλά υποδηλώνεται ο συνολικός αριθμός των πολιτών. Σημαίνει: «οι πάντες επεζητούν την ψηφοφορία και την καταδίκη των στρατηγών».

Και οι τρεις τελευταίες μαρτυρίες μαζί φαίνεται να μαρτυρούν αριθμό πολιτών από το 410 μέχρι το 380 π.Χ. περίπου 30.000.

Μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα αρχίζει, μαζί με την πολιτικοστρατιωτική ύφεση της Αθηναϊκής Δύναμης, και η δημογραφική εξασθένηση, φαινόμενα συνολικής παρακμής. Ο Δημοσθένης στον *Κατ' Αριστογείτονος Α'* (γνήσιο λόγο παρά τις αμφισβητήσεις αρχαίες και νεώτερες) δηλώνει σαφέστατα: «εἰσὶν ὁμοῦ δισμύριοι πάντες Ἀθηναῖοι», πολίτες φυσικά. Ο λόγος εγράφη μετά το 338 π.Χ. (τη μάχη της Χαιρωνείας).

Και επιτέλους, στο τέλος της Κλασσικής και στην αρχή της Ελληνιστικής περιόδου έχουμε πληροφόρηση μιας πραγματικής απογραφής (census) των Αθηναίων πολιτών και κατοίκων της Αττικής, η οποία διενεργήθηκε από τον περιπατητικό Δημήτριο τον Φαληρέα όταν έγινε ελέω Κασσάνδρου τύραννος των Αθηνών (317-307 π.Χ.). Πιθανότατα γύρω στο 315 π.Χ. έγινε η απογραφή με τα εξής αποτελέσματα κατά Κτησικλή (Αθήναιος, VI, 272b):

«Κλησικλῆς δ', ἐν τρίτῃ Χρονικῶν [FHG IV 375], <τῇ ἐκ>καιδεκάτῃ [αυτή είναι η καλύτερη παλαιογραφικά και νοηματικά συμπλήρωση με τον Casaubon] πρὸς ταῖς ἑκατόν, φησιν, Ὀλυμπιάδι Ἀθήνησιν ἐξετασμὸν γενέσθαι ὑπὸ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως τῶν κατοικούντων τὴν Ἀττικὴν·

καὶ εὐρεθῆναι Ἀθηναίους μὲν δισμυρίους πρὸς τοῖς χιλίοις, μετοίκους δὲ μυρίους, οἰκετῶν δὲ μυριάδας τεσσαράκοντα». 21.000 πολῖτες (ἄρρενες ἄνω των 18), δηλαδή ~84.000 Ἀθηναῖοι, Ἀθηναῖες καὶ παιδιὰ (στατιστικά εἶχε βρεθεῖ ἡ ἀναλογία 1:4 γιὰ τὸ συγκεκριμένο μέρος πρὸς τὸ ὅλο). 10.000 μέτοικοι, θὰ ἦσαν πολὺ περισσότεροὶ τὴν περίοδο τῆς χρυσῆς ἀκμῆς. Τεράστιος ἀριθμὸς δούλων, 400.000.

Ἡ ἀπογραφὴ τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέα ἐνεῖχε καὶ πολιτικὴ σκοπιμότητα. Λίγα χρόνια πρὶν, τὸ 322 π.Χ. με ἐντολὴ τοῦ Ἀντίπατρου ἡ Ἀθήνα ὑποχρεώθηκε νὰ ἐφαρμόσει ἓνα κριτήριον τοῦ τι συνιστᾷ τὸν πολίτην ποὺ συνεζητεῖτο εὐρέως σὲ φιλοσοφικοὺς καὶ πολιτικοὺς κύκλους, ὅτι δηλαδή πολίτης εἶναι ὅποιος ἔχει περιουσία (κανονικὰ ἔγγεια) πάνω ἀπὸ ἓνα ὄριο. Ἡ ἀντίληψη καὶ λογικὴ ἦταν ὅτι αὐτὸς μόνον ἢ κυρίως εἶχε ἴδιο συμφέρον ὑπὲρ τῆς κοινότητος. Τὸ ὄριο ἐκφραζόταν διὰ πολλῶν τρόπων· π.χ. ἓνας ἦταν νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ κατέχει καὶ νὰ συντηρεῖ ἰδίους ἐξόδοις βαρὺ ὀπλικὸ ἐξοπλισμό. Ὁ Ἀντιπάτριος ἐπιβληθεὶς κανόνας ἦταν περιουσία ἄνω των 2.000 δραχμῶν, ἄνω τοῦ 1/3 ταλάντου. Οἱ δυο πηγές ποὺ ἀναφέρουν τὸ γεγονὸς μας δίνουν τοὺς ἀριθμοὺς των Ἀθηναίων ποὺ ἱκανοποίησαν τὸ τεθὲν κριτήριον καὶ αὐτῶν ποὺ ἔχασαν τὰ πολιτικά τοὺς δικαιώματα ἐπειδὴ δὲν τὸ πληροῦσαν. Διόδωρος XVIII, 18, 3-5:

«ὁ δῆμος οὐκ ὦν ἀξιόμαχος ἠναγκάσθη τὴν ἐπιτροπὴν καὶ τὴν ἐξουσίαν πᾶσαν Ἀντιπάρῳ δοῦναι περὶ τῆς πόλεως. ὁ δὲ φιλανθρώπως αὐτοῖς προσενεχθεὶς συνεχώρησεν ἔχειν τὴν τε πόλιν καὶ τὰς κτήσεις καὶ τᾶλλα πάντα· τὴν δὲ πολιτείαν μετέστησεν ἐκ τῆς δημοκρατίας καὶ προσέταξεν ἀπὸ τιμῆσεως εἶναι τὸ πολίτευμα καὶ τοὺς μὲν κεκτημένους πλείῳ δραχμῶν δισχιλίων κυρίου εἶναι τοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς χειροτονίας, τοὺς δὲ κατωτέρῳ τῆς τιμῆσεως ἅπαντας ὥς ταραχῶδεις ὄντας καὶ πολεμικοὺς ἀπήλασε τῆς πολιτείας καὶ τοῖς βουλομένοις χώραν ἔδωκεν εἰς κατοίκησιν ἐν τῇ Θράκῃ. οὗτοι μὲν οὖν ὄντες πλείους τῶν [δισ]μυρίων

καὶ δισχιλίων μετεστάθησαν ἐκ τῆς πατρίδος, οἱ δὲ τὴν ὠρισμένην τίμησιν ἔχοντες περὶ ἐννακισχιλίους ἀπεδείχθησαν κύριοι τῆς τε πόλεως καὶ χώρας καὶ κατὰ τοὺς Σόλωνος νόμους ἐπολιτεύοντο· πάντες δὲ τὰς οὐσίας εἰάθησαν ἔχειν ἀναφαιρέτους. φρούραρχον δὲ Μένυλλον καὶ φρουρὰν ἡναγκάσθησαν δέξασθαι τὴν οὐκ ἐπιτρέψουσιν οὐδενὶ νεωτερίζειν».

Ο Πλούταρχος παρέχει τον σωστό αριθμό των «αποψηφισθέντων» του πολιτεύματος, περί τους 12.000:

«τῶν δ' ἀποψηφισθέντων τοῦ πολιτεύματος διὰ πενίαν, ὑπὲρ μυρίους καὶ δισχιλίους γενομένων, οἳ τε μένοντες ἐδόκουν σχέτλια καὶ ἄτιμα πάσχειν, οἳ τε διὰ τοῦτο τὴν πόλιν ἐκλιπόντες καὶ μετατάντες εἰς Θράκην, Ἀντιπάτρου γῆν καὶ πόλιν αὐτοῖς παρασχόντος, ἐκεπολιορκημένοις ἐώκεσαν».

Ἐμειναν πολίτες με πλήρη πολιτικά δικαιώματα 9.000, ἔχοντες περιουσία ἄνω των 2.000 δραχμών. Συνολικά ἦσαν 21.000, ὅσοι απογράφηκαν στο census του Δημητρίου του Φαληρέα περί τα 6 χρόνια αργότερα, αποκατασταθέντων ως πλήρων πολιτῶν περίπου ὅλων των αποστερηθέντων ὑπὸ του Αντιπάτρου των πολιτικῶν δικαιωμάτων.

Στην ἀρχὴ του 5^{ου} αἰῶνα π.Χ. οἱ Αθηναῖοι πολίτες ἦσαν περί τις τρεῖς μυριάδες, 30.000 (Ηρόδοτος V, 97, 2). Με μια ανοικτὴ πολιτικὴ χρησίμων εισροῶν (που εἶχε τὴν κύρωση του Σόλωνα καὶ συμπλήρωνε περιόδους ἔντονα ἀνοδικῆς πορείας τῆς Αθήνας στὴν κλίμακα ἰσχύος) καὶ με τὴν ἀποδοχὴ ὡς πολίτου του τέκνου πατρὸς Αθηναίου χωρὶς τὴν αυστηρότητα του Περικλείου ψηφίσματος (Αθηναῖος ὁ ἐξ ἀμφοτέρων των γονέων Αθηναίων), φαίνεται νὰ υποδηλώνεται μιὰ σταθεροποίηση των πολιτῶν γύρω στους 30.000, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ του 5^{ου} μέχρι τὰ μισὰ του 4^{ου} π.Χ. αἰῶνα, με ἐξαίρεση περιόδους ὅπου ἡ νομοθεσία του Περικλή ἢ ὁ λοιμὸς περιορίζαν τὸν πληθυσμὸ στο ἐπίπεδο των 20.000.

Το ελάχιστο ὄριο των 2.000 δραχμών γιὰ τὴν κατοχὴ πολιτικῶν δικαιωμάτων τέθηκε ἐν ἀναφορὰ πρὸς τὴν ἰδέα ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ «πάτριος

πολιτεία». «πολιτευομένοις δὲ τὴν πατρίον ἀπὸ τιμήματος πολιτείαν», Πλούταρχος, *Φωκίων*, 27, 5. Τα τιμήματα είναι οι τάξεις του Σόλωνα οριζόμενες αρχικά από έγγεια εισοδήματα. Cf. e.g. Πλούταρχος, *Σόλων*, 18, 1-2. Πεντακοσιομέδιμνοι οι έχοντες τουλάχιστον εισόδημα 500 μεδίωνων σιτηρών το έτος, δηλαδή οι έχοντες έγγειο περιουσία που παρέχει αυτό το εισόδημα (συνυπολογισμός εγίνετο και της παραγωγής υγρών, π.χ. λαδιού και κρασιού). Αντίστοιχα οι ιππείς είχαν εισόδημα τουλάχιστον 300 μεδίμνους το χρόνο και οι ζευγίται τουλάχιστον 200. (Ζευγίται είτε γιατί μπορούσαν να έχουν ζεύγος βοών προς άρση αντίστοιχου τεμαχίου γης είτε γιατί εδύνατο να οικονομούν εξ ιδίων πλήρη οπλισμό και έτσι ήσαν δικαιωματικοί οπλίτες, εξεύγνυντο στην οπλιτική φάλαγγα). Θήτες ήσαν όσοι είχαν εισόδημα μικρότερο των 200 μεδίωνων και αυτοί δεν είχαν δικαίωμα του εκλέγεσθαι ή αιρείσθαι σε αρχοντική θέση. Γι' αυτό ο Αντίπατρος και οι φιλομακεδόνες στην Αθήνα ομιλούσαν για την πατρίο τιμοκρατική πολιτεία.

Η αρχική αντιστοιχία των τιμημάτων, όπως είχε οριστεί από τον Σόλωνα, βασιζόταν στην εξής ισοδυναμία αγαθών και χρήματος: 1 μέδιμνος σιτηρών = 1 πρόβατο = 1 δραχμή. Πλούταρχος, *Σόλων*, 23, 3: *εἰς μὲν γε τὰ τιμήματα τῶν τελῶν* [γράφω «τελῶν» αντί του χειρογραφικού «θυσιῶν». Ο Wilcken διάβασε «οὐσιῶν», στη σωστή κατεύθυνση] *λογίζεται πρόβατον καὶ δραχμὴν ἀντὶ μεδίμνου*.

Λογαριάζοντας μια απόδοση του έγγειου κεφαλαίου, της γης, στο 10% (που επιβεβαιώνεται από άλλες συνθήκες, όπως π.χ. ο τόκος δανεισμού χρημάτων για γεωργική εκμετάλλευση), ελάχιστο εισόδημα 200 μεδίωνων = 200 δραχμών το χρόνο αντιστοιχεί προς περιουσία 2.000 δραχμών, ακριβώς το όριο του Αντίπατρου για πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Πάτριος πάλι πολιτεία. Βέβαια η τιμή του μεδίμνου σταριού το 322 π.Χ. δεν ήταν μόνο 1 δραχμή αλλά μεγαλύτερη, άρα στην ουσία έγινε μείωση των απαιτήσεων για συμμετοχή στην πολιτεία, του

ελαχίστου ορίου για πλήρη πρόσκτηση πολιτικών δικαιωμάτων. Αλλά εκτός του θεμελιώδους χαρακτήρα (αποστέρηση πολιτικών δικαιωμάτων όχι μόνο από τους άπορους αλλά και από τους έχοντες πόρους κάτω ενός ελαχίστου, έστω και μειωμένου, ορίου), έμενε και η Σολώνεια διαίρεση κατά τον τύπο της (μετέχουν πλήρως της πολιτείας από Ζευγίτες = Διακοσιομέδιμνοι και άνω, όχι οι Θήτες).

Βλέπουμε ότι το 222 π.Χ. η αναλογία των ανωτέρων τάξεων προς την τέταρτη των Θητών ήταν 3:4 (= 9.000 : 12.000).

Το 222 π.Χ. η Τιμοκρατία στην Αθήνα επιβλήθηκε από τα Μακεδονικά όπλα. Το Ολιγαρχικό Πραξικόπημα των 400 (411 π.Χ.) μετά τη συντριβή της Σικελικής Εκστρατείας και τη νέα τροπή του Πολέμου επικαλέστηκε επίσης την Πάτριο Πολιτεία. Πλήρη πολιτικά δικαιώματα θα είχαν οι 5.000. Λογικό είναι να είναι τουλάχιστον αδρομερώς όσοι ανήκουν στις τρεις ανώτερες τάξεις πλην των Θητών. Και αυτό γιατί ουσιαστικά η ιδεολογία παρέμενε η ίδια: Το ίδιο συμφέρον εξασφαλίζει ορθό και αποτελεσματικό ενδιαφέρον περί τα κοινά. Αυτός που έχει να χάσει περισσότερα από την καταστροφή της πολιτείας ενδιαφέρεται περισσότερο για τη συνοχή και ευημερία της. Ο δυνάμενος να πολεμήσει ως οπλίτης είναι ο σωστός πολίτης. Και επί πάσι, η Σολώνειος τιμοκρατία που ερμηνευόταν ολιγαρχικά, όπως στη Δημοκρατική ιδεολογία ερμηνευόταν δημοκρατικά.

Αν λοιπόν υπολογίσουμε ότι ο συνολικός αριθμός των πολιτών κατά το 411 είχε αποκατασταθεί από 20.000 σε 30.000 όπως εξήγησα παραπάνω, ή ότι πλησίαζε αυτό το μονιμότερο δημογραφικό επίπεδο της Αθήνας, τότε η αναλογία των τριών ανωτέρων τάξεων προς τους Θήτες προκύπτει μικρότερη από 1:4 (5.000 : 20.000, λογαριάζοντας συνολικό αριθμό πολιτών 25.000).

Η διαφορά από την αναλογία 3:4 που ίσχυε ένα αιώνα περίπου μετά, το 322 π.Χ., είναι χαρακτηριστική. Εν μέρει οφείλεται στα

χαλαρότερα κριτήρια της Αντιπάτρειας παρέμβασης και στα αναμφισβήτητα στενότερα και σκληρότερα των Ολιγαρχικών του 411 π.Χ. Αλλά επίσης πρέπει να οφείλεται και στην εξομάλυνση των οικονομικών ανισοτήτων στην Αθήνα κατά την όψιμη Κλασσική Εποχή. Ο Υψηλός Κλασσικισμός είναι πιο αδαμάντινος από κάθε άποψη, ο Ύστερος μαλακότερος.

Ας πάρουμε, λαμβανομένων υπόψη αυτών των παρατηρήσεων, μια ενδιαμέση τιμή της αναλογίας, ως πληρέστερη προς την πραγματικότητα, 2:4, δηλαδή 1:2. Οι τρεις τάξεις μαζί στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα να είναι σε πλήθος μισές από τους Θήτες. Οι λειτουργίες είναι μια βαριά έμμεση φορολογία του πλούτου υπέρ του συνολικού κοινωνικού ολοκληρώματος για συγκεκριμένους όμως σημαντικούς σκοπούς: πολεμική ισχύ και πολιτιστικό ύψος. Και βέβαια δεν την διαχειρίζεται αυτήν τη «φορολογία» το κράτος αλλά η ίδια η χορηγούσα ιδιωτική πρωτοβουλία. Ενώ και σημαντικά Κρατικά Ταμεία τα διαχειρίζονται οι πλουσιότεροι: στη δεκαμελή επιτροπή για τους Θησαυρούς της Αθήνας («Ταμίαι τῆς Ἀθηνᾶς») έπρεπε να μετέχουν μόνον πεντακοσιομέδιμνοι (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 40,1).

Η Εισφορά είναι μια τέτοια έκτακτη φορολογία κεφαλαίου που έχει συγκεκριμένη πολεμική ανάγκη για σκοπό. Και κρίνοντας από το παράδειγμα του ανώνυμου στον Λόγο του Λυσία που προανέφερα, μπορεί να είναι μεγαλύτερη επιβάρυνση από τον μέσο όρο των λειτουργικών υποχρεώσεων ενός πεντακοσιομεδίμνου. Εκεί η κατά νόμο επιβάρυνσή του θα ήταν της τάξης των 2.400 δραχμών τον χρόνο, ενώ οι δυο εισφορές του (εφάπαξ εκάστη γενομένη) ήταν 3.000 και 4.000 δραχμές.

Όλα αυτά δεν βάρυναν καθόλου την πλειονότητα των πολιτών που ήσαν Θήτες, παρόλο που όταν «έκυαμεύετο» κάποιος εξ αυτών ως άρχων (έβγαινε στην κληρωτίδα το όνομά του, τον ευνοούσε η τύχη δηλαδή ορίζοντάς τον σε κάποια αρχοντική θέση) κανείς δεν αναγνώριζε για τον

εαυτό του σε τέτοια περίπτωση ότι ανήκε στη Θητική τάξη, γιατί αυτό θα του στερούσε το δικαίωμα να καταλάβει τη θέση που του έτυχε. Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, VII, 4: *τοὺς δ' ἄλλους* [sc. τῶν πολιτῶν, *τελεῖν τέλος*] *θητικόν, οὐδεμιᾶς μετέχοντας ἀρχῆς* [μόνον ψηφίζουν στην Εκκλησία και στα Δικαστήρια]. *διὸ καὶ νῦν ἐπειδὰν ἔρῃται τὸν μέλλοντα κληροῦσθαί τιν' ἀρχήν, ποῖον τέλος τελεῖ, οὐδ' ἂν εἷς εἴποι θητικόν*. Αυτό ακόμη και στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα που το πράγμα είχε γίνει μια τυπικότητα.

Για τον λόγο ότι οι εισφορές εβάρυναν τα ανώτερα τιμήματα, γι' αυτό μπορεί η πρόταση διενέργειας εισφοράς να είναι δημοτική, φιλολαϊκή – πράγμα που τονίζεται στις πηγές και δυσκολεύει τόσο τους νεωτερικούς εξηγητές να κατανοήσουν.

Φυσικά η αρχαία Αθηναϊκή κοινωνία είχε βρει τη χρυσή τομή της αρμονίας μεταξύ ικανοτήτων και συμφερόντων. Και αυτό γιατί ενστερνίστηκε χωρίς φθόνο ότι συλλογική και ατομική ωφέλεια προκύπτει από την αριστεία, και ότι το κέρδος από αυτήν διαχέεται αναλογικά δια παντός του κοινωνικού ολοκληρώματος όταν ακριβώς αυτό συνέχεται από την αρμονία των μελών του και όχι από βίαια ή τεχνητή συγκόλληση.

[Θα συνεχιστεί]

VIII

Η πρώτη εισφορά έγινε για τις ανάγκες του Πελοποννησιακού Πολέμου το 428 π.Χ. Ο Θουκυδίδης είναι κατηγορηματικός. Προγενέστερα οι στρατιωτικές δαπάνες καλύπτονταν με την υποχρέωση του κάθε πολίτη των τριών ανώτερων τάξεων (των «τιμημάτων») να έχει και συντηρεί βαρύ οπλιτικό οπλισμό (γενικά) και ίππο (για τους ιππείς) και προκειμένου για τις μεγάλες δαπάνες, με το σύστημα των υποχρεωτικών ιδιωτικών χορηγιών, των πολεμικών «λειτουργιών» για την κατασκευή, συντήρηση και εξοπλισμό των πολεμικών πλοίων. Το σύστημα αυτό ήταν το Ναυκραρικό στην αρχαϊκή εποχή που μεταρρυθμίστηκε πιθανότατα από τον Θεμιστοκλή στην Κλασσική Τριηραρχία.

Η Ναυκραρία ήταν ομάδα πλουσιότερων πολιτών που παρείχε για τις στρατιωτικές ανάγκες της πολιτείας μια τριήρη και δυο ιππείς. Πολυδεύκης VIII, 108: *Ναυκραρία δ' ἐκάστη δύο ἰππέας παρείχε καὶ ναῦν μίαν, ἀφ' ἧς ἴσως ὠνόμαστο*. Και ασφαλώς «Ναυκραρία» παράγεται από το ναυς και *καρ = κεφαλή, ώστε είναι ακριβώς το αρχαϊκό ισοδύναμο της τριηρ-αρχίας. Οι Ναύκραροι παρείχαν ετοιμοπόλεμα τα πολεμικά πλοία, τα διοικούσαν (έχοντας φυσικά διορίσει κατάλληλο ειδικό κυβερνήτη) και βρισκόνταν παλαιά υπό την άμεση στρατιωτική διοίκηση του Πολεμάρχου (ενός εκ των 9 αρχόντων). *Ναύκραροι. οἱ τὰς ναῦς παρασκευάζοντες, καὶ τριηραρχοῦντες, καὶ τῷ Πολεμάρχει ὑποτεταγμένοι*. (I. Bekker, *Anecdota Graeca*, I, p. 283.20 sq.). Το τελευταίο χαρακτηριστικό αναφέρεται

προφανώς στην περίοδο πριν τις μεταρρυθμίσεις των αρχών του 5ου αιώνα, τότε δηλαδή που οι 9 Άρχοντες διέθεταν πραγματική εξουσία και ο Πολέμαρχος ήταν ο ανώτατος στρατιωτικός Διοικητής των Αθηναϊκών Ενόπλων Δυνάμεων. Οι Μεταρρυθμίσεις που έκαναν τους Άρχοντες να ορίζονται δια κλήρου και έτσι αφαίρεσαν την πραγματική αντίστοιχη εξουσία από αυτούς (τον Επώνυμο Άρχοντα, τον Βασιλέα, τον Πολέμαρχο και τους 6 Θεσμοθέτες), παρέδωσαν την ουσιαστική στρατιωτική εξουσία στους 10 Στρατηγούς, οι οποίοι είχαν συχνά και ανάλογη πολιτική επιρροή.

Στην παλαιά τάξη πραγμάτων πριν τις Μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, τόσο πριν όσο και μετά τις Μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, οι 4 Ιωνικές φυλές διηρούντο σε 48 Ναυκραρίες (4 φυλές x 3 τριπτύες x 4 ναυκραρίες).

«φυλαὶ δ' ἦσαν δ' καθάπερ πρότερον, καὶ φυλοβασιλεῖς τέτταρες. [ἐκ] δὲ τῆς φυλῆς ἐκάστης ἦσαν νενεμημέναι τριπτύες μὲν τρεῖς, ναυκραρίαι δὲ δώδεκα καθ' ἐκάστην, [ἐπὶ] δὲ [τῶν] ναυκραριῶν ἀρχὴ καθεστηκυῖα ναύκραροι, τεταγμένη πρὸς τε τὰς εἰσφορὰς καὶ τὰς δαπ[άνας] τὰς γιγνομένας· διὸ καὶ ἐν τοῖς νόμοις τοῖς Σόλωνος οἷς οὐκέτι χρῶνται πολλαχοῦ γέ]γραπται, 'τοὺς ναυκράρους εἰσπράττειν', καὶ 'ἀναλίσκειν ἐκ τοῦ ναυκραρικοῦ ἀργυρ[ί]ον'».

Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, VIII, 3

Ο Φώτιος (*Λεξικόν*, s.v. ναυκραρία) ερμηνεύει το Αριστοτελικό χωρίο έτσι ώστε να εννοείται ότι ο Σόλων διέταξε και ονόμασε τις ναυκραρίες: «Σόλωνος οὕτως ὀνομάσαντος, ὡς καὶ Ἀριστοτέλης φησί». Αν και γραμματικά δυνατή αυτή η ερμηνεία του αναφερθέντος αποσπάσματος, δεν δίνει το αληθινό νόημα του Αριστοτέλη. Όπου εννοεί Σολώνεια πρωτοβουλία και νεωτερισμό, ο Αριστοτέλης το αναφέρει ρητά: «ἐποίησε», «προὔκρινεν», «ἐνομοθέτησεν», «ἔταξεν» κ.λπ. Εδώ ο Αριστοτέλης εννοεί να τονίσει ότι αντιθέτως η διαίρεση σε 4 φυλές, 3

τριττύες εκάστης φυλής και 12 Ναυκραρίες προϋπήρχε του Σόλωνος: «φυλαὶ δ' ἦσαν ... [ἐκ] δὲ τῆς φυλῆς ἐκάστης ἦσαν...» κ.τ.λ.

Η υποδιαίρεση στις Ναυκραρίες θα έγινε όταν η πολιτεία ενοποιήθηκε τόσο, και η κρατική ισχύς χρειάστηκε να αντιμετωπίσει εξωτερικές δυνάμεις με τον συστηματικό τρόπο μιας ενιαίας εξωτερικής πολιτικής, όταν δηλαδή η Αθήνα χρειάστηκε ως πολιτειακή ενότητα μόνιμη Άμυνα και έσοδα για στρατιωτικές δαπάνες. Η αρχέγονη φυλετική διαίρεση ήταν σε 4 φυλές, με 3 φατρίες ή τριττύες η κάθε φυλή, 30 γένη η κάθε τριττύς και 30 γεννήτες το κάθε γένος (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, Fr. 6). Ο γεννήτης αντιπροσώπευε το κύτταρο της (στενής) οικογένειας, ήταν ο *pater familiae*. Η φυλετική διαίρεση υποδηλώνει έναν optimum πληθυσμό 10.800 πολιτών (= 44 X 3 X 30 X 30).

[Για κάθε πράγμα ένα όριο (πέρας) συνιστά τον όρο της ουσίας του. Η ουσία ορίζεται από έναν όρο και όριο, η μορφή από ένα πέρας. Το πέρας περιλαμβάνει και ένα όριο μεγέθους. Πολύ ψηλός ή πολύ κοντός άνθρωπος δεν μπορεί να πραγματώσει τον όρο της ουσίας του, δεν επιδέχεται το τέλος και την τελειότητα που τον ορίζει, δεν μπορεί να έχει το κάλλος που αποτελεί το τι ην είναι του. Αυτό συμβαίνει για όλα τα όντα κατά τον λόγο της ουσίας εκάστου. Την κλασσική ανάπτυξη της ιδέας αυτής για το optimum μέγεθος κάθε πόλεως, το πλήθος των πολιτών της, δίνει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* Η, 4, 1325b33 – 1326b25. Χαρακτηριστικά:

«ἀλλ' ἔστι τι καὶ πόλεως μεγέθους μέτρον, ὥσπερ καὶ τῶν ἄλλων πάντων, ζώων φυτῶν ὀργάνων· καὶ γὰρ τούτων ἕκαστον οὔτε λίαν μικρὸν οὔτε κατὰ μέγεθος ὑπερβάλλον ἔξει τὴν αὐτοῦ δύναμιν, ἀλλ' ὅτε μὲν ὅλως ἐστερημένον ἔσται τῆς φύσεως ὅτε δὲ φαύλως ἔχον, οἷον πλοῖον σπιθαμιαῖον μὲν οὐκ ἔσται πλοῖον ὅλως, οὐδὲ δυοῖν σταδίων, εἰς δὲ τὶ μέγεθος ἐλθὼν ὅτε

μὲν διὰ σμικρότητα φαύλην ποιήσῃ τὴν ναυτιλίαν, ὅτε δὲ διὰ τὴν ὑπερβολὴν ὁμοίως δὲ καὶ πόλις ἢ μὲν ἐξ ὀλίγων λίαν οὐκ αὐτάρκης (ἢ δὲ πόλις αὐτάρκης), ἢ δὲ ἐκ πολλῶν ἄγαν ἐν μὲν τοῖς ἀναγκαίοις αὐτάρκης, ὥσπερ <δ> ἔθνος ἀλλ' οὐ πόλις· πολιτείαν γὰρ οὐ ράδιον ὑπάρχειν»

(*ibid.* 1326a35-b5)

Ὅπως λέει στα *Ηθικά Νικομάχεια*, IX, 10, 1170b29 sqq.: τοὺς δὲ σπουδαίους πότερον πλείστους κατ' ἀριθμόν, ἢ ἔστι τι μέτρον καὶ φιλικοῦ πλήθους, ὥσπερ πόλεως; οὔτε γὰρ ἐκ δέκα ἀνθρώπων γένοιτ' ἂν πόλις οὔτ' ἐκ δέκα μυριάδων ἔτι πόλις ἐστίν. Cf. *Περὶ Ζῶων Γενέσεως*, B, 6, 745a5 sqq.: ἔστι γὰρ τι πᾶσι τοῖς ζώοις πέρας τοῦ μεγέθους, διὸ καὶ τῆς τῶν ὀστέων αὐξήσεως. *Περὶ Ψυχῆς*, B, 4, 416a16 sqq.: τῶν δὲ φύσει συνισταμένων πάντων ἐστὶ πέρας καὶ λόγος μεγέθους τε καὶ αὐξήσεως. *Περὶ Ζῶων Κινήσεως*, 3, 699a34 sqq.: ἔστι γὰρ τι πλήθος ἰσχύος καὶ δυνάμεως καθ' ἣν μένει τὸ μένον, ὥσπερ καὶ καθ' ἣν κινεῖ τὸ κινούμεν. Ἡ εφαρμογὴ τῆς αρχῆς τοῦ πέρατος καὶ ὅρου καὶ ορίου στο μέγεθος ἐπίσης, εἶναι ἀπόλυτη καὶ γενικὴ. Ἡ υπόθεση μιᾶς τραγωδίας πρέπει νὰ ικανοποιεῖ αὐτὴν τὴν αρχή: ὥστε δεῖ καθάπερ ἐπὶ τῶν σωμάτων καὶ ἐπὶ τῶν ζώων ἔχειν μὲν μέγεθος, τοῦτο δὲ εὐσύννοπτον εἶναι, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν μύθων ἔχειν μὲν μῆκος, τοῦτο δ' εὐνημόνευτον εἶναι (cf. *Ποιητική*, 7, 1450b34-1451a15). Ἡ ἴδια αρχὴ καθορίζει καὶ μιὰ καλὴ περίοδο στὴ σύνθεση τοῦ πεζοῦ λόγου (*Ρητορική*, III, 9, 1409a36). Το ἴδιο συμβαίνει καὶ γιὰ τὸ πλήθος τῶν συμποσιαστῶν! *Πλούταρχος*, *Συμποτικά*, V, 5, 1: καὶ γὰρ συμποσίον μέγεθος ἱκανόν ἐστι, ἄχρι οὐκ συμπόσιον ἐθέλει μένειν· ἐὰν δὲ ὑπερβάλῃ διὰ πλήθος, ὥς μηκέτι προσήγορον ἑαυτῷ μηδὲ συμπαθὲς εἶναι ταῖς φιλοφροσύναις μηδὲ γνώριμον, οὐδὲ συμπόσιόν ἐστι.

Τὸ ελάχιστο ὅριο γιὰ μιὰ συνεκτικὴ πολιτεία (πρῶτὴ πόλις) εἶναι τόσο πλήθος ὅσο κάνει τὴν κοινωνία πού ἐνοποιεῖται ὑπὸ πολιτικὴ ἐξουσία αὐτάρκη πρὸς τὴν τελειοποίησιν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς: διὸ πρῶτην μὲν εἶναι πόλιν ἀναγκαῖον τὴν ἐκ τοσούτου πλήθους ὁ πρῶτον

πλήθος αὐταρκες πρὸς τὸ εὖ ζῆν ἔστι κατὰ τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν (*ibid.* 1326b7-9). Ἡ ἀριστη δὲ πόλις (πόλεως ὄρος ἄριστος) εἶναι «ἡ μεγίστη τοῦ πλήθους ὑπερβολὴ πρὸς αὐτάρκειαν ζωῆς εὐσύνοπτος» (*ibid.* 1326b22-24). **Πέρα από αυτό το όριο, τα συστήματα πολιτικής οργάνωσης πρέπει να εγκαταλείπουν τη σφιχτή συνοχή του δεσμού μιας σωστής πόλης, αναπτυσσόμενα προς την κλασσική ιδέα της «Αυτοκρατορίας». Γι' αυτό στον χώρο μας ίσχυαν ταυτόχρονα ισχυρές τοπικές ενοποιήσεις πυκνού ιστού και πολυεθνικές Αυτοκρατορίες χαλαρού πλαισίου και φυσικής διάρθρωσης.**

Το μέτρο και τον όρο στο πληθυσμιακό μέγεθος της ορθής πόλεως έχει τονίσει φυσικά και ο Πλάτων (*Νόμοι* 737C-D· 738D-E· 742D-743A). Ο Ισοκράτης κάνει τον βασιλέα της Σπάρτης Αρχίδαμο να αποφαινεται ότι το μέγεθος της Σπάρτης βασίζεται όχι στο μέγεθος της πόλης ή στο πολυάνθρωπό της, αλλά στην αυστηρή πειθαρχία των πολιτών στους ηγέτες (*Αρχίδαμος* §81). Ενώ ο ίδιος ο Ισοκράτης αναγνωρίζοντας τα σημαντικά οφέλη και τις ποικίλες απολαύσεις που η Αθήνα προσφέρει στους πολίτες της αλλά και στους Έλληνες γενικότερα, θεωρεί παρά ταύτα το μέγεθός της υπερβολικό, τέτοιο που να προκαλεί συμφυρμό και σύγχυση περί της αξίας των ατόμων και της αλήθειας των πραγμάτων: «διὰ γὰρ τὸ μέγεθος καὶ τὸ πλήθος τῶν ἐνοικούντων οὐκ εὐσύνοπτος ἔστιν οὐδ' ἀκριβής, ἀλλ' ὥσπερ χειμάρρους, ὅπως ἂν ἕκαστον ὑπολαβοῦσα τύχη καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων, οὕτω κατήνεγκε, καὶ δόξαν ἐνίοις τὴν ἐναντίαν τῆς προσηκούσης παρέθηκε» (*Ισοκράτης, Περὶ ἀντιδόσεως*, §§171-2).

Εἶναι αξιοσημείωτο ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Αῤῥήνας, ὅσον ἀφορὰ τοὺς πολίτες, παρέμεινε σταθερὸς ἀπὸ τὸ 500 μέχρι τὸ 300 π.Χ. (κυμαινόμενος μεταξύ 20.000 καὶ 30.000 πολιτῶν καὶ με παρεμβάσεις που τον μείωναν ἀκόμη περισσότερο ὅπως ἐξιστόρησα), σε μία περίοδο ἐκτίναξης τῆς πόλης σε ἡγεμονικά, οικονομικά καὶ πολιτισμικά ὑψη, τῆς ἀκμῆς του

χρυσού αιώνα και της αργυρής λάμψης της τον 4ο. Τα ήθη και έθιμα της κοινωνίας συνέτειναν ασφαλώς καθοριστικά στη δημογραφική αυτή ευστάθεια. Από το άλλο μέρος, λιγότερο φυσικά πειθαρχημένη ήταν η διαπλήθυνση των μετοίκων και, ιδιαίτέρως, των δούλων. Αλλά αυτοί δεν ανήκαν στην πολιτεία, στην πολιτική οργάνωση της κοινωνίας.

Ο περιορισμός του πληθυσμού συνδέεται από τον Πλάτωνα στην *Πολιτεία*, και με ευγονικούς λόγους και οδηγεί στη διαβούλευση και υιοθέτηση σκληρών μέτρων:

E, 459D «δεῖ μὲν, εἶπον, ἐκ τῶν ὠμολογημένων τοὺς ἀρίστους ταῖς ἀρίσταις συγγίγνεσθαι ὡς πλειστάκις, τοὺς δὲ φαυλοτάτους ταῖς φαυλοτάταις τὸνναντίον, καὶ τῶν μὲν τὰ ἔκγονα τρέφειν, τῶν δὲ μή, εἰ μέλλει τὸ ποίμνιον ὃ τι ἀκρότατον εἶναι, καὶ ταῦτα πάντα γιγνόμενα λανθάνειν πλὴν αὐτοὺς τοὺς ἄρχοντας εἰ αὖ ἢ ἀγέλη τῶν φυλάκων ὃ τι μάλιστα ἀστασίαστος ἔσται”.

E, 460C «τὰ δὲ τῶν χειρόνων, καὶ ἐὰν τι τῶν ἐτέρων ἀνάπηρον γίγνηται, ἐν ἀπορρήτῳ τε καὶ ἀδήλῳ κατακρύψουσιν, ὡς πρέπει».

E, 461B-C «ὅταν δὲ δῆ, οἶμαι, αἱ τε γυναῖκες καὶ οἱ ἄνδρες τοῦ γεννᾶν ἐκβῶσι τὴν ἡλικίαν, ἀφήσομέν που ἐλευθέρους αὐτοὺς συγγίγνεσθαι ᾧ ἂν ἐθέλωσι –, καὶ ταῦτά γ’ ἤδη πάντα διακελευσάμενοι προθυμεῖσθαι, μάλιστα μὲν μηδ’ εἰς φῶς ἐκφέρειν κῆρυμα μηδὲ ἓν, ἐὰν γένηται, ἐὰν δέ τι βιάσῃται, οὕτω τιθέναι, ὡς οὐκ οὔσης τροφῆς τῷ τοιούτῳ».

Η ευγονική αυτή πρακτική απετέλει τον Λυκούργειο Κανόνα στη Σπάρτη (Πλούταρχος, *Λυκούργος*, 16, 1). Και είναι αποδεκτή και από τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά*, Η, 16, 1335b19 sqq.).

1.000 πολίτες είναι ήδη αρκετοί κατά Πλάτωνα για σύσταση της συνεκτικής ολότητας μιας πόλης (*Πολιτεία*, 423A). Ήταν μια διαδεδομένη ιδέα, αν κρίνουμε από τη συχνότητα επίκλησης ή πραγμάτωσης των πολιτευμάτων των 1,000 (cf. τους 5.000 στο Αθηναϊκό Ολιγαρχικό Πραξικόπημα του 411 π.Χ.). Αλλά η αρχή κατά Πλάτωνα που κρίνει το

κατάλληλο πλήθος των πολιτών είναι μια και μοναδική: τόσο όσο δεν διασπά τη συνοχή και ενότητα της πολιτικής κοινωνίας. *Πολιτεία*, Δ, 423B:

«Οὐκοῦν, ἦν δ' ἐγώ, οὗτος ἂν εἴη καὶ κάλλιστος ὅρος τοῖς ἡμετέροις ἄρχουσιν, ὅσῃν δεῖ τὸ μέγεθος τὴν πόλιν ποιεῖσθαι καὶ ἡλικὴ οὔσῃ ὅσῃν χώραν ἀφορισαμένους τὴν ἄλλην χαίρειν ἔαν. Τίς, ἔφη, ὅρος; Οἶμαι μὲν, ἦν δ' ἐγώ, τόνδε· μέχρι οὗ ἂν ἐθέλῃ αὐξομένη εἶναι μία, μέχρι τούτου αὔξειν, πέρα δὲ μή. Καὶ καλῶς γ', ἔφη».]

Η διαίρεση των Αθηναίων πολιτών σε ναυκραρίες ήταν φυσικά στη πρώτη περίοδο προσωπική και όχι τοπική ένωση, αφού ακολουθούσε τις διαιρέσεις σε φυλές και γένη. Οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη αντικατέστησαν την φυλετική με την τοπική αρχή πολιτικής οργάνωσης των πολιτών (με σκοπό το σπάσιμο της πολιτικής επιρροής των παλαιών γενών). Η ταξινόμηση των πολιτών είναι χωρολογική, εισάγονται οι περιοχικοί Δήμοι ως τοπική αυτοδιοίκηση πρώτου βαθμού, με τις νέες τριπτύες και τις 10 νέες φυλές να οικοδομούνται χωρολογικά από τους Δήμους. Έτσι και οι Ναυκραρίες έγιναν τοπικές ενώσεις, για τον ίδιο όμως σκοπό όπως και πριν. Και έγιναν 50 αντί 48 για να μπορούν να είναι πολλαπλάσιο των 10 φυλών. Την σύγχυση μεταξύ του διαφορετικού χαρακτήρα της ναυκραρικής ένωσης πριν και μετά τον Κλεισθένη εν σχέσει προς την ταυτότητα του οικονομικού σκοπού τους προδίδουν λεξικογραφικές πηγές όπως ο Ησύχιος και ο Φώτιος. Αλλά η μαρτυρία του Κλειδήμου (ή Κλειτοδήμου, κατά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα, «οπόσοι τα Αθηναίων επιχώρια έγγραψαν ο αρχαιότατος» κατά τον Πausanias X, 15, 5) είναι σαφής: ὁ Κλειδήμος ἐν τῇ τρίτῃ φησὶν ὅτι Κλεισθένους δέκα φυλὰς ποιήσαντος ἀντὶ τῶν τεσσάρων, συνέβη καὶ εἰς πεντήκοντα μέρη διαταγῆναι αὐτούς, ἃ ἐκάλουν ναυκραρία<ς>, ὥσπερ νῦν εἰς τὰ ἑκατὸν μέρη

διαιρεθέντα<ς> καλοῦσι συμμορίας. FrGrHist. 323F8 Jacoby. Οι «συμμορίες» είναι η τελευταία μορφή των υποχρεωτικών χορηγιών (λειτουργιών) των πλουσίων υπέρ της πόλεως.

Οι εισφορές και δαπάνες των Ναυκράρων για τις οποίες ομιλεί ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων Πολιτεία* είναι τα κανονικά διάφορα έσοδα και έξοδα που έκαναν οι Ναύκραροι υπέρ της πόλεως, κυρίως για λόγους άμυνας, αλλά και για ό,τι άλλο εμπίπτον στις προσόδους και δαπάνες της πόλης, αφού λειτουργούσαν ως Ταμίες (αργότερα υπήρχαν για αυτόν τον σκοπό οι διάφορες επιτροπές των Ταμιών). Οι Σολώνιοι νόμοι που επικαλείται ο Αριστοτέλης γράφουν «τούς ναυκράρους εισπράττειν» και «ἀναλίσκειν ἐκ τοῦ ναυκραρικοῦ ἀργυρίου». Πρόκειται σαφώς για τα έσοδα και έξοδα του Κράτους που διαχειρίζονται οι Ναύκραροι κατά το αρχαίο σύστημα που τα δημόσια λειτουργήματα ασκούν ιδιώτες ως πολίτες. Η αναφορά δεν είναι στην τεχνική έννοια της εισφοράς ως έκτακτου φόρου περιουσίας της πόλης για συγκεκριμένες πολεμικές περιστάσεις. Κανείς λόγος δεν υφίσταται να παρερμηνεύουμε, και όλοι οι λόγοι να αποδεχθούμε, τη ρητή δήλωση του Θουκυδίδη ότι τέτοια εισφορά ενεργοποιήθηκε για πρώτη φορά το 428 π.Χ.

Όταν ακμάζοντος του πολέμου Αθηναίων και Αιγινήτων περί θαλασσοκρατίας λίγο πριν τους Μηδικούς Πολέμους, ο Θεμιστοκλής συλλαβών και προωθώντας το νέο στρατηγικό Δόγμα των Αθηνών περί θαλάσσιας ηγεμονίας (cf. Θουκυδίδης, I, 93, 47: τῆς γὰρ θαλάσσης πρῶτος [*sc. ο Θεμιστοκλής*] ἐτόλμησε εἰπεῖν ὡς ἀνθεκτέα ἐστί), πρότεινε την κατασκευή εξ υπαρχής ενός στόλου 100 τριήρων (πάνω από τις 50 που είχε η Αθήνα κατά τη Ναυκραρική νομοθεσία, αφού μετά τις Μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη οι Ναυκραρίες έγιναν 50 αντί 48 για να είναι πολλαπλάσια των νέων 10 τοπικών Φυλών στις οποίες διαιρέθηκαν οι Αθηναίοι πολίτες), το κεφάλαιο για την τεράστια δαπάνη δεν προέκυψε από έκτακτη εισφορά με την ειδική έννοια του όρου, ούτε υπήρχε η

δυνατότητα φορολογίας της Συμμαχίας που δεν υπήρχε ακόμη, αφού τότε η Αθήνα επεδίωκε την άνοδό της στο Ελληνικό Σύστημα ισχύος του τέλους της αρχαϊκής περιόδου, αλλά συνήχθη από τα κέρδη της εκμετάλλευσης των μεταλλείων αργύρου στο Λαύριο, τα οποία ήσαν δημόσια κτήση και ενοικιάζονταν σε ιδιώτες για την εξόρυξη του πολύτιμου μετάλλου (Πλούταρχος, Θεμιστοκλής, 4, 1-3).

Ο Ηρόδοτος (VII, 144), ιστορών το ίδιο γεγονός, συνάδει τα πλείστα με την πηγή του Πλούταρχου (Εφορος ίσως), πλην του ότι αναφέρει την κατασκευή 200 πολεμικών πλοίων. Παρεμπιπτόντως, μνημονεύει διανομή 10 δραχμών σε κάθε Αθηναίο εκ των προσόδων της Λαυρεωτικής την οποία διοχέτευσε ο Θεμιστοκλής στη ναυπήγηση των τριήρων. Το οποίο σημαίνει πλήθος πολιτών 30.000 (όπως προέκυψε από τα προδηγηθέντα στο προηγούμενο Κείμενο). Ο λογαριασμός έχει ως εξής. Το κόστος κατασκευής μιας καινούριας τριήρους ήταν 1 τάλαντο (τεκμηριώνεται από το χωρίο του Αριστοτέλη που θα αναφέρω ευθύς αμέσως μετά). 200 πολεμικά σημαίνει λοιπόν δαπάνη 200 ταλάντων = 1.200.000 δρχ. Η μοιρασιά λέει ο Ηρόδοτος θα γινόταν «ορχηδόν»: *ἔμελλον λάξεσθαι ὀρχηδὸν ἕκαστος δέκα δραχμάς*. Ορχός είναι η σειρά αμπέλων ή καρποφόρων δένδρων. Ορχηδόν συνεπώς εδώ σημαίνει ο καθένας στη σειρά, άρα άνδρες, γυναίκες και παιδιά, οι πάντες. Το σύνολο του πληθυσμού εν σχέσει προς τους ενήλικες άρρενες (υπεράνω των 18 ετών) ορίζεται στατιστικά στο 4 : 1. Με 30.000 πολίτες έχουμε συνολικό πληθυσμό 120.000 ψυχές, και επί 10 δραχμές λήψη της κάθε μιας, συμποσούνται ακριβώς το κεφάλαιο των 1.200.000 δρχ.

Η διάσταση μεταξύ Πλουτάρχου (Εφόρου;) και Ηροδότου ως προς το διαθέσιμο κεφάλαιο και τον αριθμό των τριήρων που κατασκευάστηκαν άγει σε περίσκεψη, όπως και το γεγονός της εφ' άπαξ διαθέσεως ενός σημαντικού ποσού από μια πηγή που έδινε συνεχώς ετήσιο εισόδημα στην πόλη από την ενοικίαση των ορυχείων στο Λαύριο.

Χρειαζόμαστε ένα έκτακτο γεγονός. Ο Αριστοτέλης (και τον ακολουθεί ο Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, I.30) έχει μια διαφοροποιημένη διήγηση, στην οποία προσθέτει πειστικές λεπτομέρειες. Η ιστορία του βαίνει ως εξής:

«ἔτει δὲ τρίτῳ μετὰ ταῦτα Νικομήδους ἄρχοντος, ὡς ἐφάνη τὰ μέταλλα τὰ ἐν Μαρωνείᾳ, καὶ περιεγένετο τῇ πόλει τάλαντα ἑκατὸν ἐκ τῶν ἔργων, συμβουλευόντων τινῶν τῷ δήμῳ διανείμασθαι τὸ ἀργύριον, Θεμιστοκλῆς ἐκώλυσεν, οὐ λέγων ὅ τι χρήσεται τοῖς χρήμασι, ἀλλὰ δανεῖσαι κελεύων τοῖς πλουσιωτάτοις Ἀθηναίων ἑκατὸν ἑκάστῳ τάλαντον, εἴτ' ἐὰν μὲν ἀρέσκη τὸ ἀνάλωμα τῆς πόλεως εἶναι τὴν δαπάνην, εἰ δὲ μὴ κομίσασθαι τὰ χρήματα παρὰ τῶν δανεισαμένων. λαβὼν δ' ἐπὶ τούτοις ἐναυπηγήσατο τριήρεις ἑκατὸν, ἑκάστου ναυπηγουμένου τῶν ἑκατὸν μίαν, αἷς ἐνανμάχησαν ἐν Σαλαμῖνι πρὸς τοὺς βαρβάρους».

(*Αθηναίων Πολιτεία*, XXII, 7)

Ο Επώνυμος Ἀρχων Νικομήδης τοποθετεί ακριβῶς τη χρονολογία στο 483/2 π.Χ. Μαρώνεια δεν φαίνεται να είναι η τοποθεσία στη Θράκη, αλλά μια άλλη στην Αττική (Αρποκρατίων, s.v. Μαρώνεια). Είναι λοιπόν το πιθανότερο ότι επρόκειτο για μια περιοχή περί το Λαύριο όπου ανακαλύφθηκαν νέα πλούσια κοιτάσματα αργύρου, οπότε εξηγείται αβίαστα πώς συνέβη σε ένα ή δυο-τρία χρόνια να υπάρξει πακτωλός χρημάτων.

Η σημαντικότερη λεπτομέρεια στη διήγηση του Αριστοτέλη είναι ο συγκεκριμένος τρόπος που χρησιμοποίησε ο Θεμιστοκλής για να επιτύχει το επιδιωκόμενο. Δεν είπε στην Εκκλησία του Δήμου πώς θα πρέπει να διατεθούν τα χρήματα αντί να διανεμηθούν στους πολίτες, προφανώς γιατί υπολόγιζε σε μια αρνητική πλειοψηφία. Αντ' αυτού επέλεξε να συνεννοηθεί με τους 100 πλουσιότερους και πατριωτικότερους Αθηναίους ώστε να δανειστούν ἑκάστος 1 τάλαντο με τον σκοπό να κατασκευάσουν 1 καινούργια τριήρη. Στην Εκκλησία πρότεινε να δανειστεί με αυτόν τον τρόπο το κεφάλαιο των 100 ταλάντων υπέρ της πόλεως με την προοπτική

να επανέλθει το ζήτημα σε ψηφοφορία όταν οι 100 δανεισθέντες επιτελέσουν το έργο τους. Οπότε θα τεθεί σε ψήφιση εάν καλώς έγινε η επένδυση ή όχι. Στην πρώτη περίπτωση ο Δήμος θα επικύρωνε τα διενεργηθέντα, στη δεύτερη οι δανεισθέντες Δυνατοί (πλούσιοι) θα επέστρεφαν (με τόκο) τα δανεισθέντα. Στην απίθανη περίπτωση που ο Δήμος δεν θα ενέκρινε την κατοχή στόλου επιπρόσθετου 100 πολεμικών πλοίων σαν τετελεσμένο γεγονός (σε αντίθεση προς την ψυχολογική πίεση που θα ασκούνταν στα λαϊκότερα στρώματα, στους Θήτες, από το γεγονός ότι θα έπρεπε αν ετίθετο το ζήτημα ευθύς εξ αρχής να αρνηθούν μια άμεση διανομή ενός σημαντικού γι' αυτούς ποσού υπέρ μιας πολλαπλάσιας μελλοντικής απολαβής από τη Δύναμη και την Αρχή της πόλης), τότε οι πλούσιοι θα αναλάμβαναν μια μεγάλη μεν, όχι όμως ανήκουστη, λειτουργία υπέρ της πόλεως, υπέρ των όσων από τον νόμο και κατά τη βούλησή τους κανονικά αναλάμβαναν. Ένα ιδιοφυές σχέδιο του Θεμιστοκλή, που όπως όλα του λειτούργησε στην εντέλεια μέχρι την τελευταία του λεπτομέρεια.

Οι Αθηναίοι δεν προσέφυγαν στο έκτακτο μέτρο της Εισφοράς επί της περιουσίας ούτε σε περιπτώσεις μέγιστης ανάγκης πριν τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Μέχρι τους Περσικούς Πολέμους δεν έχουμε καμία μνεία τέτοιου μέτρου, μετά δε τους Περσικούς Πολέμους, κατά την 50ετία της Αθηναϊκής Ηγεμονίας, της Δόξας της Αρχής, η λογική της Στρατηγικής οδηγούσε στη χρησιμοποίηση των πόρων της Συμμαχίας για τη χρηματοδότηση των αναγκών, υποχρεώσεων και απαιτήσεων της Αρχής – αυτός ήταν ο Συμμαχικός Φόρος που θεσπίστηκε ευθύς μετά τα Μηδικά. Η Πολιτική του Περικλή μάλιστα συνίστατο στη χρησιμοποίηση του Φόρου και για μη στρατιωτικές δαπάνες, υπέρ του Μεγαλείου της Αθήνας που ήταν κραταιή μη υλική Ισχύς και άρα εξυπηρετούσε άμεσα τους σκοπούς της Συμμαχίας. Έτσι χρηματοδοτήθηκε το τεράστιο

πρόγραμμα ανάπλασης της Ακρόπολης τη δεκαπενταετία πριν την έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου.

Και να διστάζαμε ανοήτως όπως το πλείστο των νεωτερικών μελετητών της Αθηναϊκής Ιστορίας ως προς την αλήθεια της Θουκυδίδειας διατύπωσης καθ' εαυτής, ότι για πρώτη φορά διενεργήθηκε η Εισφορά το 428 π.Χ., οι πληροφορίες και η λογική των εξελίξεων πριν την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου δεν δίνουν το παραμικρό στοιχείο για την υπόθεση προγενέστερων εισφορών με την τεχνική έννοια της ειδικής έκτακτης φορολογίας πλούτου πέραν των θεσμοθετημένων εργαλείων των «λειτουργιών». Και αυτό παρόλο που η Εισφορά θα βάρυνε τις τρεις ανώτερες τάξεις και καθόλου τη Θητική, άρα το μέτρο είχε μια ισχυρή δόση λαϊκού κινήτρου προς λήψη του. Αποδεικνύει μεταξύ πολλών άλλων τον εναρμονισμό της λαϊκής βούλησης προς την τάξη της πραγματικότητας, τη μετοχή του κοινού νου στον λόγο του όντος, το ότι παρ' όλη την υποτιθέμενη δημοτικότητά του το μέτρο δεν ελήφθη ει μη για πρώτη φορά υπό τις βαριές συνθήκες των αρχών του καθοριστικού Πολέμου και των περιπλοκών της έναρξής του (περιλαμβανομένου σε αυτές και του Μεγάλου Λοιμού). Αποδεικνύει επίσης και την υπευθυνότητα της Αθηναϊκής Πολιτικής Ηγεσίας η μη καταφυγή σε αυτό: ήταν μέρος της «έξυπνης» πολιτικής η αποφυγή προφανούς λαϊκισμού, στο πιο ελεύθερο, κυριολεκτικά αναρχικό πολιτειακό σύστημα που έχει υπάρξει στην ιστορία αφ' ότου ο άνθρωπος προέβη εκτός της φάσης του χωριού.

Ενώ η λογική των πραγμάτων και η Δυναμική της Αθηναϊκής Αρχής ωθούσε προς τον Διπολικό Αγώνα και τον Μεγάλο Ελληνικό Πόλεμο (όπως αναλύει ο Θουκυδίδης), έγινε τις παραμονές της έκρηξης του Πελοποννησιακού Πολέμου μια αναδιοργάνωση των Οικονομικών της Αθηναϊκής Πολιτείας υπό την καθοδήγηση ασφαλώς του Περικλή. Σώζονται δυο ψηφίσματα, πιθανότατα του 434/3 π.Χ., από τα οποία

πληροφορούμαστε πτυχές αυτής της αναδιοργάνωσης. Είναι τα δυο Ψηφίσματα του Καλλία, Α και Β, No 58 Meiggs-Lewis. Η σημασία τους ενδείκνυται και από το ότι προτάθηκαν από πρόσωπο με μεγάλη πολιτική επιφάνεια, αν ο Καλλίας είναι πιθανότατα ο διαβόητος «λακκόπλουτος», συγγενής του Περικλή από την ιερατική οικογένεια των Δαδούχων και ενεργός μεσολαβητής στην σύναψη της ομώνυμης Ειρήνης του Καλλία με την Περσική Αυτοκρατορία (449 π.Χ.), όπως και στις διαπραγματεύσεις για την σύναψη της Ειρήνης με την Σπάρτη, 446/5 π. Χ.

Στο Ψήφισμα Α ρυθμίζονται χρέη της πόλεως προς τους θεούς. Η πολιτεία είχε δανειστεί από τους ναούς και τα ιερά των θεών και εξοφλεί τώρα τις υποχρεώσεις της. Ήδη 3.000 τάλαντα έχουν κατατεθεί στον οπισθόδομο του Παρθενώνα υπέρ της Αθηνάς. Ο οπισθόδομος λειτουργεί πλέον ως Θησαυροφυλάκειο του Κράτους. Εκεί θα εναποτεθούν και τα κεφάλαια των άλλων θεών και θα πληρωθούν τα χρέη της Αθήνας προς τους θεούς αφού γίνει ενδελεχής ζήτηση των αποδεικτικών στοιχείων από κάθε ιερό. Συνίσταται μια νέα ενιαία αρχή, οι Ταμίαι των χρημάτων των άλλων θεών πλην της Αθηνάς, που θα συλλειτουργούν με τους Ταμίες της παρουσίας και των κεφαλαίων της Αθηνάς, και θα εγγράφουν το κεφάλαιο, τα έσοδα και τα έξοδα όλων των θεών σε έναν ενιαίο κατάλογο που θα δημοσιεύεται σε μια στήλη στην Ακρόπολη κάθε χρόνο, ενώ για τις τετραετίες από Μεγάλα Παναθήναια σε Μεγάλα Παναθήναια θα δίνουν λόγο ευθυνών για τη διαχείριση των ιερών χρημάτων, όπως κάνουν οι Ταμίες των χρημάτων της Αθηνάς.

Τα κεφάλαια που θα αποδοθούν για τα χρεωστούμενα στους θεούς προέρχονται από το Ηγεμονικό Ταμείο της Αθήνας (η γραφή είναι Αττική προΕυκλείδειος, λόγω αδυναμίας της γραμματοσειράς δεν μπόρεσα να βάλω περισπωμένους στο ε που είναι το η και στο ο που είναι ω): «ἀποδι[δ]όναι δὲ ἀπὸ τον χρεμάτων, ἃ ἐς ἀπόδοσιν ἔστιν τοῖς θεοῖς ἐφσεφισμ[έ]να, τὰ τε παρὰ τοῖς ἑλλενοταμίαις ὄντα νῦν καὶ τᾶλλα ἃ ἔστι

τούτον [το]ν χρεμάτον, καὶ τὰ ἐκ τες δεκάτες ἐπειδὴν πραθει» (Α. 4-7). Οι Ελληνοταμίες εισέπρατταν τον Συμμαχικό Φόρο. Τα κεφάλαια λοιπόν από τα οποία ρυθμίζονται οι εσωτερικές υποχρεώσεις της Αθήνας προέρχονται κατά κύριο λόγο από τους φόρους των Συμμάχων. Για τις Δαπάνες του το Κράτος δανείστηκε από τους θεούς και ξεπληρώνει τώρα τα χρέη του προς αυτούς (κολοσσιαία, αφού μόνο για την Αθηνά διέθεσε 3.000 τάλαντα) από τον Συμμαχικό Φόρο. Το Κεφάλαιο από το οποίο θα αντληθούν οι εξοφλήσεις των εσωτερικών υποχρεώσεων και χρεών της Αθηναϊκής Πολιτείας περιλαμβάνει (1) τον συμμαχικό φόρο που έχουν συσσωρευτικά στα ταμεία τους οι Ελληνοταμίες («τὰ παρὰ τοῖς ἑλληνοταμίαις ὄντα νῦν»), και (2) όσα άλλα ηγεμονικά έσοδα έχουν ή θα έχουν στη διάθεσή τους οι Ελληνοταμίες («τᾶλλα ᾧ ἔστι τούτον τον χρεμάτον»), και (3) τις εισπράξεις από κάποια επιβολή φόρου δεκάτης («τὰ ἐκ τες δεκάτες»). Θα ταίριαζε καλύτερα αν η δεκάτη ήταν κάποιος εμπορικός δασμός της Ηγεμονίας, αλλά 10% είναι για τα αρχαία κριτήρια εξαιρετικά μεγάλο ποσοστό, και το ακραίο γνωστό συμβάν, η επιβολή από τον Αλκιβιάδη (410 π.Χ.) δεκάτης επί της αξίας των εξερχομένων των Στενών εμπορευμάτων (Ξενοφών, *Ελληνικά*, I, 1, 22) δεν είναι επαρκές προηγούμενο ή μάλλον επόμενο, δεδομένης της ακραίας ανάγκης στην οποία είχε περιέλθει η Αθήνα τότε, μετά τη Σικελική καταστροφή, το ολιγαρχικό πραξικόπημα και τον έσχατο αγώνα της στην τελευταία φάση του Πελοποννησιακού πολέμου. Εναλλακτικά ο Todd έχει προτείνει φόρο επί του προϊόντος δημόσιας Αττικής γης που εκμεταλλεύονται ιδιώτες. Ίσως γενικότερα πρόκειται περί φόρου επί παραγωγής σε γη ή με κεφάλαια της Ηγεμονίας. Ελλείψει στοιχείων δεν είναι δυνατή η σίγουρη ταυτοποίηση αν και θα πρότεινα έναν γενικό έκτακτο εφ' άπαξ έμμεσο φόρο επί της κατανάλωσης επί της Αθηναϊκής αγοράς (ίσως και με Ηγεμονική επέκταση σε όλο το ενοποιημένο πεδίο της Αθηναϊκής Αρχής),

ένα είδος «φόρου προστιθέμενης αξίας» (cf. τη δεκάτη επί της αγροτικής παραγωγής του Πεισιστράτου).

Η ουσία είναι ότι το Ηγεμονικό Ταμείο της Συμμαχίας γίνεται και τυπικά Ταμείο της Αθήνας, της Ηγεμονικής Πόλης. Μετά την αποπληρωμή των χρεών προς τους θεούς, τα υπολειπόμενα χρήματα από το προαναφερθέν κεφάλαιο θα διατεθούν για τα Νεώρια και την οχύρωση της Αθήνας: «ἐπειδὴν δὲ ἀποδομένα εἰ τοῖς θεοῖς [τὰ χρ]έματα, ἐς τὸ νεόριον καὶ τὰ τείχε τοῖς περισσι χρεσθαι χρέμασ[ιν...]» Α. 30-2. Η δύναμις και η άμυνα του ηγεμονικού κέντρου είναι προς το συμφέρον, και υποχρέωσις, όλου του ενοποιημένου πεδίου.

Το ψήφισμα Β (προταθέν από τον ίδιο Καλλία, στην ίδια πιθανότατα Εκκλησία του Δήμου, cf. Wade-Gery, JHS LI (1931), 57-85) κανονίζει τη συνέχιση των έργων στην Ακρόπολη, ειδικά σε σχέση με τα Προπύλαια και την αναθηματική αφιέρωση Χρυσών Νικών, και απαγορεύει τη χρησιμοποίηση εφεξής των κεφαλαίων της Αθηνάς για οποιονδήποτε σκοπό πλην δαπάνης μέχρι 10.000 δρχ. για αναγκαίες επισκευές. Εάν πρόκειται να απαιτηθεί εκταμίευση μεγαλύτερου ποσού πρέπει πρώτα να ψηφισθεί «άδεια» από την Εκκλησία του Δήμου, άδεια για να κατατεθεί πρόταση εκταμίευσης ποσού από τα χρήματα της θεάς προς ωρισμένο σκοπό. Και εφόσον δοθεί η «Άδεια» μπορεί να εισαχθεί, συζητηθεί και επιψηφιστεί η σχετική πρόταση σε χωριστή συνεδρίαση της Εκκλησίας του Δήμου. Προφανώς ο σκοπός είναι να περάσει από δυο δοκιμασίες το θέμα, να δοθεί χρόνος για ωριμώτερη σκέψη και από περισσότερους, στη δεύτερη συνέλευση δε να προσέλθουν και πολίτες που δεν συμμετέχουν συνήθως στις Εκκλησίες αλλά που ενδιαφέρονται ειδικά για το συγκεκριμένο θέμα της διάθεσης των θησαυρών της Αθηνάς, οι οποίοι με το μέτρο αυτό καθίστανται αποθεματικό κεφάλαιο έσχατης ανάγκης για την Αθήνα.

«τοῖς δ]ὲ ἄλλοις χρέμα[σιν τοῖς] τες Ἀθηναίᾱς τοῖς τε νῦν οσιν ἐμ πόλει κ]αὶ ἡάττ' ἂν τ[ὸ] λοιπὸν ἀν]αφέρεται μὲ χρεσ[θ]α[ι μεδὲ ἀπαναλίσκειν ἀ]π' αὐτον ἐ[ς] ἄλλο μ[εδὲν ἔ] ἐς ταῦτα ἠνπὲρ μυ[ρ]ί[ας δραχμὰς ε] ἐς ἐπισκ]ευὲν ἐάν τι δέει[ν] ἐς ἄλλ]ο δὲ μεδὲν χρεσ[θ]α[ι τοῖς χρέμασιν ἐὰμ μὲ τ]ὲν ἄδειαν φσεφ[ί]σεται] ὁ δεμος καθάπερ ἐ[ὰμ φσεφίσετται περὶ ἐσφ]ορᾶς· ἐὰν δέ τις [εἴπει ε] ἐπιφσεφί[σ]ει μὲ ἔ[φσεφισμένες πο] τες ἀδεί]ας χρεσθαι τοῖς χρέμ]ασιν τοῖς] τες Ἀθε[ναί]ας ἐνεχέσθo τοῖς ἀ]ντοῖς ἡοῖσπερ ἐά[ν τι ἐσ]φέρειν εἴπει ε ἐπιφ[σεφί]σει».

Το σύστημα της διπλῆς ψηφοφορίας (πρώτα για ἄδεια συζήτησης ἐπὶ ενός σοβαροῦ θέματος και μετὰ για αὐτή καθ' εαυτή τη συζήτησή του και την ἀπόφαση ἐγκρίσης ἢ ἀπόρριψής του) ἴσχυε και για τον Οστρακισμό (ὅπου ἐπιπλέον ἀπαιτοῦνταν και ἐιδικές αὐξημένες ἀπαρτίες). Το Ψήφισμα Β ἀναφέρει ὅτι ἴσχυε και για την περίπτωση ἐπιβολῆς Εἰσφορᾶς. Εξομοιώνει τη νεοσύστατη διαδικασία για τη δαπάνη ἐκ των χρημάτων της Αθηνᾶς πρὸς τη Διαδικασία για την Εἰσφορά. Ο τρόπος που γίνεται αὐτή ἡ ἐξομοίωση φαίνεται να υποδηλώνει ὅτι ἡ Διαδικασία της Εἰσφορᾶς εἶχε πρόσφατα θεσπισθεῖ, μαζί με τις ποινές που προβλέπονταν για την περίπτωση παραβίασής της («ἐνεχέσθo τοῖς αὐτοῖς κτλ.»). Πιθανῶς ἐπρόκειτο λοιπὸν για μια σειρά νομοθεσιῶν, τελικῆς ἐμπνευσης και στόχευσης ἀπὸ τον Περικλή, που ἀπέβλεπαν στην καλύτερη οικονομικὴ οργάνωση και θωράκιση της Αθηναϊκῆς πολιτείας ἐνόψει του ἐπερχόμενου Μεγάλου Πολέμου. Σε αὐτὸ το πλαίσιο θεσπίστηκε και τὸ ἐιδικὸ μέτρο της Εἰσφορᾶς καθὼς και ἡ ἐιδικὴ διαδικασία ἐπιβολῆς του. Ἀν λοιπὸν αὐτὸ ὄντως ἐγίνε γύρω στο 434 π.Χ., τότε αποκτᾶ ἰδιαίτερο νόημα ἡ ρητὴ δήλωση του Θουκυδίδη ὅτι ἡ πρώτη Εἰσφορὰ πραγματοποιήθηκε τὸ 428 π.Χ. – ἡ πρώτη φορὰ που ἐνεργοποιήθηκε ἡ πρόσφατη νομοθεσία σε κατάσταση ἐιδικῆς χρείας. Ὅλα δένουν.

Για τη χρονολόγηση των Ψηφισμάτων του Καλλία, αποφασιστικής σημασίας είναι:

1) η αναφορά στα Προπύλαια του Ψηφίσματος Β. Η κατασκευή τους άρχισε, αν κρίνουμε από τις επιγραφές, το 437/6 π.Χ. (IG i² 363).

Άρα τα ψηφίσματα είναι μετά από αυτή τη χρονολογία.

2) Η πρώτη αναφορά στους Ταμίες των άλλων θεών υπάρχει σε κατάλογο θησαυρών του 429/8 π.Χ. (σαν αυτόν που επιτάσσει το Ψήφισμα Α), όπου γίνεται αναφορά στην αντίστοιχη επιτροπή του προηγούμενου χρόνου με πρακτικό παράδοσης-παραλαβής (IG i².310): «ταμίαι τον ἄλ[λον θεον», ν. 88, «παρὰ τον π[ροτέρον ταμιον», ν. 97. Η χρονολογία καθορίζεται από τον επώνυμο άρχοντα: «ἐπὶ Ἐπαμεί[νονος ἄρχοντος», νν. 90-1.

Άρα τα Ψηφίσματα του Καλλία είναι μετά το 437/6 και πριν το 430/29 π.Χ.

3) Οι κατάλογοι των Θησαυρών της Αθηνάς αρχίζουν επιγραφικά από το 434/3 π.Χ. (IG i².232). Φαίνεται μάλιστα από την εναρκτήρια επιγραφή (εν αντιθέσει προς τις άλλες των επόμενων ετών) ότι η συγκεκριμένη οργάνωση της διαχείρισης των ιερών χρημάτων της Αθηνάς αρχίζει ακριβώς τότε.

Στο Ψήφισμα Α αυτός ο τρόπος διαχείρισης θεωρείται δεδομένος και προβάλλεται ως το μοντέλο για την ανάλογη διαχείριση των ιερών χρημάτων των άλλων θεών, από τη νεοθεσμοθετούμενη αρχή των ταμιών των άλλων θεών. Συνεπώς το Ψήφισμα Α είναι σύγχρονο ή αμέσως μετά το 434/3 π.Χ., πιθανότατα μέρος της συνολικής αναδιοργανωτικής νομοθεσίας που προανέφερα. Επειδή δε από το Ψήφισμα Β προκύπτει ότι κατά την ψήφισή του μόλις έχουν παρέλθει Μεγάλα Παναθήναια («[ἡ]πόσα δὲ το[ν] χρημάτων τον [ἱερο]ν ἄστατά ἐστιν ἔ αν[αρίθμετα] ἡοι ταμίαι] ἡ[ο]ι νῦν μετὰ τον τε[πάρο]ν ἄρχον ἡαὶ ἐδίδο[σαν] τὸν λόγον τὸν ἐκ Πα[ναθηναίων] ἐς Παν[αθήνα]ια κτλ.», B.26-8), και το 434 π.Χ. ήταν έτος

Μεγάλων Παναθηναίων, η χρονολογία των Ψηφισμάτων του Καλλία προσδιορίζεται στο 434/3 π.Χ.

Όντως λοιπόν, όταν οι Αθηναίοι λίγο αργότερα αποφάσιζαν την επάνδρωση στόλου για τα Κερκυραϊκά (433/2 π.Χ.), «ἐδόκει γὰρ ὁ πρὸς Πελοποννησίους πόλεμος καὶ ὥς ἔσεσθαι αὐτοῖς» (Θουκυδίδης, I, 44, 2). Η στρατηγική λογική των ψηφισμάτων και των άλλων ενεργειών ξεκινούσε και ερείδετο στην αναγκαιότητα του επερχόμενου Πολέμου. Ο Περικλής είχε συλλάβει ό,τι αυτό που δεν έκανε νωρίτερα με τη δυναμική ανόδου της Αθήνας στην οικουμενική ηγεμονία οργάζουσα, έπρεπε να γίνει τότε πια ούτως ή άλλως: «τοῦ πολέμου ἤδη φάναι [sc. τὸν Περικλῆν] καθορᾶν ἀπὸ Πελοποννήσου προσφερόμενον», Πλούταρχος, Περικλῆς, 8, 7.

[Θα συνεχιστεί]

* * *

IX

Το 428/7 π.Χ. πραγματοποιήθηκε από τον Κλέωνα, για πρώτη φορά, η έκτακτη εισφορά των 200 ταλάντων που μνημονεύει ο Θουκυδίδης, όπως ιστόρησα στα προηγούμενα. Στο πλαίσιο της ίδιας οικονομικής ανάγκης για τις στρατιωτικές δαπάνες του Πολέμου, επιβλήθηκε περιορισμός στις χορηγίες για τις δραματικές παραστάσεις. Το 425/4 π.Χ. υπό την πολιτική παντοδυναμία του Κλέωνα συνεπεία ιδίως της μεγάλης επιτυχίας του στην υπόθεση της Πύλου – νίκη επί των Λακεδαιμονίων και αιχμαλωσία Σπαρτιατών οπλιτών – (επιτυχίας της οποίας η σημασία επιτεινόταν από την προηγηθείσα αποτυχία του Νικία στο ίδιο θέμα), η Αθήνα προβαίνει σε αναθεώρηση του ύψους του Συμμαχικού Φόρου κατά πόλεις, τριπλασιάζοντας σχεδόν το ποσό σε 1.460 τάλαντα ετησίως (cf. Merritt and West, *The Athenian Assessment of 425 B.C.*, University of Michigan Studies, Humanistic Series XXXIII, 1934, pp. 3 sqq.). Μετά από αυτό, δεν χρειάστηκε η πολιτεία να προσφύγει στο μέτρο της έκτακτης εισφοράς. Ο περιορισμός των καλλιτεχνικών χορηγιών ίσχυσε μόνο για ένα χρόνο, όπως είναι προφανές και από τα σχετικά χωρία του Αριστοφάνη (ίδετε στα προηγούμενα κείμενά μου).

Δεν ξανακούμε για Εισφορά πριν την τελευταία Δεκελεική φάση του Πελοποννησιακού Πολέμου, όταν πια η Αθήνα έχει εισέλθει στον υπέρ όλων αγώνα. Καταγράφονται τότε δυο εισφορές μνημονευόμενες από λόγο του Λυσία (v. *supra*).

Η απέχθεια για Εισφορά ήταν δεδομένη και μεγάλη, τόση όσο και η συνολική αντιπαραγωγικότητά της. (Ο κίνδυνος κάθε φόρου, ακόμη και

του ορθά ζυγισμένου και λελογισμένου, είναι να αφαιρεί περισσότερα από το εισοδηματικό και χρονικό όλο του κράτους, από όσα προσθέτει). Και έτσι, παρόλο που η Εισφορά βάραινε τις ανώτερες τάξεις και δεν έθιγε καθόλου τους Θήτες, η Αθήνα, και με ακραίες ακόμη ηγεσίες της Δημοκρατικής Παράταξης, δεν κατέφευγε στο μέτρο παρά υπό συνθήκες έσχατης ανάγκης. Τρεις φορές για όλον τον 27ετή Πελοποννησιακό Πόλεμο.

Το αναγκαίο ή ευπρόσδεκτο έκτακτων χρηματικών εισφορών ή κρατικών δαπανών πέρα από τα διατιθέμενα από τα Ταμεία της πόλεως, αντιμετωπιζόταν με το σύστημα των λειτουργιών (χορηγιών), το οποίο, βασιζόμενο στην αρχή της αξίας και της τιμητικής αναγνώρισής της ως φυσικής ανταμοιβής της, δημιουργούσε ανταγωνισμό προσφοράς μεταξύ των δυνατοτέρων και πλουσιότερων μελών της πολιτείας, ώστε το συντελούμενο δημόσιο έργο εξ αυτών να υπερβαίνει το ποσό των εκ του νόμου υποχρεωτικών χορηγιών. Ακριβώς αυτό διδάσκει με ωρισμένη αναφορά στον συγκεκριμένο νεαρό πλούσιο Αθηναίο ο προαναφερθείς και αναλυθείς λόγος του Λυσία.

Μια σαφή εικόνα του τρόπου αυτού κάλυψης αναγκαίων κρατικών δαπανών υπέρ τα διατετιθέμενα από τα δημόσια ταμεία ποσών, παρέχει η διήγηση του Θουκυδίδη για τον έκπλου της Μεγάλης Αρμάδας στη Σικελική Εκστρατεία.

«οὗτος δὲ ὁ στόλος ὡς χρόνιός τε ἐσόμενος καὶ κατ' ἀμφοτέρα, οὗ ἂν δέη, καὶ ναυσὶ καὶ πεζῶ ἅμα ἐξαρτυθείς, τὸ μὲν ναυτικὸν μεγάλαις δαπάναις τῶν τε τριηράρχων καὶ τῆς πόλεως ἐκπονηθέν, τοῦ μὲν δημοσίου δραχμὴν τῆς ἡμέρας τῷ ναύτῃ ἐκάστω διδόντος καὶ ναῦς παρασχόντος κενὰς ἐξήκοντα μὲν ταχείας, τεσσαράκοντα δὲ ὀπλιταγωγούς καὶ ὑπηρεσίας ταύταις τὰς κρατίστας, τῶν δὲ τριηράρχων ἐπιφοράς τε πρὸς τῷ ἐκ δημοσίου μισθῷ διδόντων τοῖς θρανίταις τῶν ναυτῶν [καὶ ταῖς ὑπηρεσίαις] καὶ τᾶλλα σημείοις καὶ κατασκευαῖς πολυτελέσι χρησαμένων,

καὶ ἐς τὰ μακρότατα προθυμηθέντος ἑνὸς ἐκάστου ὅπως αὐτῷ τινι εὐπρεπείᾳ τε ἢ ναῦς μάλιστα προέξει καὶ τῷ ταχυναυτεῖν, τὸ δὲ πεζὸν καταλόγοις τε χρηστοῖς ἐκκριθὲν καὶ ὅπλων καὶ τῶν περὶ τὸ σῶμα σκευῶν μεγάλη σπουδῇ πρὸς ἀλλήλους ἀμιλληθέν. ξυνέβη δὲ πρὸς τε σφᾶς αὐτοὺς ἅμα ἔριν γενέσθαι, ᾧ τις ἕκαστος προσετάχθη, καὶ ἐς τοὺς ἄλλους Ἑλλήνας ἐπίδειξιν μᾶλλον εἰκασθῆναι τῆς δυνάμεως καὶ ἐξουσίας ἢ ἐπὶ πολεμίους παρασκευήν. εἰ γάρ τις ἐλογίσατο **τὴν τε τῆς πόλεως ἀνάλωσιν δημοσίαν καὶ τῶν στρατευομένων τὴν ἰδίαν**, τῆς μὲν πόλεως ὅσα τε ἤδη προυτετελέκει καὶ ἃ ἔχοντας τοὺς στρατηγοὺς ἀπέστελλε, **τῶν δὲ ἰδιωτῶν** ἃ τε περὶ τὸ σῶμά τις καὶ τριήραρχος ἐς τὴν ναῦ ἀνηλώκει καὶ ὅσα ἔτι ἔμελλεν ἀναλώσειν, χωρὶς δ' ἃ εἰκὸς ἦν καὶ ἄνευ τοῦ ἐκ δημοσίου μισθοῦ πάντα τινὰ παρασκευάσασθαι ἐφόδιον ὡς ἐπὶ χρόνιον στρατείαν, καὶ ὅσα ἐπὶ μεταβολῇ τις ἢ στρατιώτης ἢ ἔμπορος ἔχων ἔκπλει, πολλὰ ἂν τάλαντα ἠύρεθαι ἐκ τῆς πόλεως τὰ πάντα ἐξαγόμενα».

VI, 31, 3 - 5

Στην πολεμική ετοιμότητα και πλήρη εξάρτυση των τριήρων και στον αρτιότερο εξοπλισμό του πεζικού και ιππικού, μεγάλη συνέφερε η ιδιωτική πρωτοβουλία εκ φιλο-τιμίας ορμώμενη και αποτελεσματικότερη πάσης φορολογίας αναδεικνυόμενη εν θρίθοντι Ελληνικῷ βιώματι.

Σώζεται μερικῶς και αποσπασματικῶς επιγραφή από τους χρόνους της Σικελικής Εκστρατείας, αναγράφουσα αποφάσεις της Εκκλησίας του Δήμου περί των στρατιωτικών και οικονομικών θεμάτων που αφορούσαν στην προετοιμασία και τον απόπλου του Στόλου (IG i², 98-99 = No 78 Meiggs-Lewis. Το κείμενο των Meiggs-Lewis είναι συντηρητικότερο, του Kirchhoff πληρέστερο με αβέβαιες όμως συμπληρώσεις).

Το πρώτο κομμάτι (Fr. b) αναφέρεται στην Εκκλησία του Δήμου όπου μετά την ακρόαση των πρέσβων από την Έγεστα της Σικελίας ψηφίστηκε η αποστολή στόλου 60 τριήρων υπό τη διοίκηση των τριών Στρατηγών Αυτοκρατόρων (Αλκιβιάδης, Νικία, Λαμάχου), Θουκυδίδης, νί,

8, 2. Πληροφορούμαστε επιπλέον από την επιγραφή ότι τέθηκε σε ψηφοφορία αν η Αρμάδα και η Εκστρατεία θα ανατεθεί στην αποκλειστική διοίκηση ενός ή τριών Στρατηγών.

Στο δεύτερο σωζόμενο κομμάτι (Fr. c) αντιμετωπίζονται προκαταρκτικά, θέματα χρηματοδότησης της Εκστρατείας, προσδιορίζεται νέα Εκκλησία του Δήμου εντός 10 ημερών, και τρίτη προ του έκπλου του Στόλου, όπου θα ληφθεί μέριμνα και για τις θυσίες «καλλιέργειας», θυσίες διαπίστωσης της θείας εύνοιας για τον απόπλου. Οι δαπάνες καλύπτονται με δυο τρόπους, από το Ταμείο της Πόλης (v. 3: ...τὲμ πόλιν ἀναλὼν ὅσον...) και «από του τιμήματος» (v. 2: ...ἀπὸ τὸ τιμήματος...). Το δεύτερο αναφέρεται στις σχετικές λειτουργίες, δαπάνες των πλουσιότερων τάξεων για συγκεκριμένους σκοπούς (εδῶ στρατιωτικούς, περί των πολεμικών πλοίων κυρίως). Η ίδια δηλαδή η εικόνα που παρέχεται από τον Θουκυδίδη στο προμνημονευθέν χωρίο, όπου ο λόγος είναι ακριβώς για τον εξοπλισμό και απόπλου του Στόλου. Αυτήν την έννοια των από τους τριηράρχους κατανεμόμενων και εισπραττόμενων χορηγιών υπέρ της ετοιμότητας των πλοίων τους (όπως τα παλαιότερα *Ναυκραρικά*) φέρει και το «εἰσφέρειν» (v.5.: ...ἐσφέρνην...) του κειμένου. Δεν πρόκειται για την ειδική έκτακτη Εισφορά.

Η επιγραφή IG i², 302 = 77 Meiggs-Lewis καταχωρεί τις δαπάνες από το Ταμείο της Αθηνάς για δημόσιους σκοπούς την τετραετία 418-414 π.Χ. (από Μεγάλα Παναθήναια σε Μεγάλα Παναθήναια). Βλέπουμε εδῶ μια άλλη και σημαντική γραμμή χρηματοδότησης των κρατικών αναγκών. Για το 415/4 π.Χ. το συνολικό ετήσιο ποσό του δανεισμού (γιατί πιθανότατα περί αυτού τεχνικά τουλάχιστον επρόκειτο) από αυτήν την πηγή φθάνει μεταξύ 353 και 355 ταλάντου.

Επανέρχομαι στα των κωμικών ποιητών και του περιορισμού ή μη της διακωμώδησης πολιτικών ιδίως προσώπων και συνεπακόλουθα πολιτικών γραμμών. Είδαμε ότι όντως υπήρξε μια βραχύβια (προφανώς αντιδημοτική και επίσης αντιπαραγωγική) απαγόρευση πριν την έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου και ότι, αντιθέτως, το όλο θέμα που εγείρει ο Αριστοφάνης τα πρώτα χρόνια μετά την έναρξή του δεν είναι άλλο παρά ένα «ψαλίδισμα» (όπως το περιγράφει γλαφυρά ο ίδιος) των χορηγιών για τις Διονυσιακές και άλλες εορτές υπό το κράτος της έκτακτης Εισφοράς του 428 π.Χ.

Το ζήτημα επανέρχεται στην αρχή της Σικελικής Εκστρατείας και στα πλαίσια του θρησκευτικού πανικού και πολιτικής αναταραχής που προκάλεσε η περικοπή των Ερμών, η υπόθεση της βεβήλωσης των Μυστηρίων και η πολιτική πιθανότατα υποκίνηση και πάντως χυδαία εκμετάλλευση των γεγονότων και διαβολών αυτών από την Ολιγαρχική Παράταξη.

Το 415 π.Χ. (Meineke, *Fragmenta Comicarum Graecorum*, I, p. 125· λιγότερο πιθανόν το 416, G. Gilbert, *Beiträge zur inneren Geschichte Athens im Zeitalter des Peloponnesischen Krieges*, p. 242· cf. P. Geissler, *Chronologie der altattischen Komödie*, p. 52) ο Εύπολις, στα Μεγάλα μάλλον Διονύσια την άνοιξη, δίδαξε τους *Βάπτες*, μια δριμύτατη διακωμώδηση του Αλκιβιάδη. Κατ' αναλογία προς τη φημιζόμενη βεβήλωση των Μυστηρίων της Ελευσίνας από τον Αλκιβιάδη και τους φίλους του στο σπίτι του Πολυτίωνα, στο δράμα *Βάπται* ο Εύπολις εισήγε τον Αλκιβιάδη και την παρέα του να ιερουργεί τα άσεμνα νυχτέλια δρώμενα της Κοτυττούς.

Ο Juvenalis (II, 36) δίνει το έναυσμα να καταλάβουμε την υπόθεση:

“atque Bonam tenerae placant abdomine porcae

*et magno cratere deam. sed more sinistro
 exagitata procul non intrat femina limen:
 solis ara deae maribus patet. 'ite profanae'
 clamatur 'nullo gemit hic tibicina cornu'.
 talia secreta coluerunt orgia taeda
 Cecropiam soliti Baptae lassare Cotyton".*

Τα όργια της Λατινικής Bona Dea ή της Θρακικής Κοτυττούς (εισηγμένης στην Αττική) που τελούνται από γυναίκες, αντιστρέφονται διακωμωδούμενα εδώ από την αρσενική ασέλγεια αποκλειστικά ανδρών μυστών. Αυτά τα μυστικά όργια που περιγράφει εν λεπτομερεία τινι ο Juvenalis εν συνεχεία τα συνδέει με τους Αττικούς Βάπταις, μια ευθεία αναφορά στο έργο του Εύπολι, από το οποίο μπορεί να έχει αρυσθεί και στοιχεία, αφού το πρώτο χαρακτηριστικό των μυστών που αναφέρει εν συνεχεία είναι ότι μερικοί βάφουν τα μάτια τους επεκτείνοντας τα φρύδια τους:

*Ille supercilium madida fuligine tactum
 oblique producit acu pingitque trementes
 adtollens oculos. -*

(vv. 93-5)

Το "pingit" πιθανώς δίνει την εξήγηση του «Βάπται», αυτοί που βάφονται όπως οι γυναίκες. Και οι τρεμάμενες ανωφερείς ματιές (trementes adtollens oculos) εναρμονίζονται επιχαρίτως. Είναι η ερμηνεία του Meineke (*op.cit.* p. 123). [Αντίθετα προς την τετριμμένη εκδοχή του μυστηριακού βαπτίσματος, από την άλλη έννοια του βάπτω, βαπτίζω, βυθίζω σε νερό. Από τον νερουλό και μαλακό Lobeck (*Aglaophamus*, p. 1011) – ό,τι και να λέει επ' αυτού ο Nietzsche έχει δικαιο – μέχρι, αρμοζόντως, τον Nilsson (*Griechische Feste*, p. 433), τον Shwenn (RE XI 2, p. 1550.62 sqq.) και δυστυχώς τον Deubner (*Attische Feste*, p.223)].

Ἔτσι και ο ομιλών στο ακόλουθο απόσπασμα από την *Οργή* του Μενάνδρου (fr. 303 Sandbach) , φοράει αρώματα, βάφεται και ξυρίζεται στα αιδοία, συμφύρων αυτοκοροϊδευτικά ετερογενή και αλλοσήμαντα χαρακτηριστικά:

ἀλλ' οὐκ ἐλούμην πεντάκις τῆς ἡμέρας
τότ', ἀλλὰ νῦν. οὐδὲ χλανίδ' εἶχον, ἀλλὰ νῦν.
οὐδὲ μύρον εἶχον, ἀλλὰ νῦν. **καὶ βάψομαι**
καὶ παρατιλοῦμαι νῆ Δία καὶ γενήσομαι
Κτήσιππος οὐκ ἄνθρωπος ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ.

[Για τον παρατιλμό, την κόμμωση ή ξύρισμα του ηβαίου, δείτε την εξαντλητική (!) μελέτη μου, Apostolos Pierris, *The Emergence of Reason from the Spirit of Mystery*, vol. I, Religion and Mystery, Appendix C, *On Depilation: Body Cosmetics in Classical Antiquity*, pp. 543 – 600].

Και ειδικότερα για το «Βάπται», cf.:

τοὺς ἄνδρας ἀποσκώπτειν, τοὺς **ἐταιρικῶς** τὰς ὄψεις ὑπογράφοντας καὶ **βάπτοντας** τὰς τρίχας (Σούδα, II p. 426). Βάψιμο ματιῶν, φρυδιῶν και μαλλιῶν.

Η διακωμώδηση είναι βεβαίως η άλλη όψη βαρυνοήματος ιερουργίας. Για την Κότυ, ή Κοτυττώ, ν. Στράβων Χ, 470 (κατά τον οποίο τα Ορφικά είχαν την αρχή τους ακριβώς σε αυτά τα Θρακικά όργια) και του περίσεμνου Αισχύλου το μεγαλόφρον απόσπασμα από τους *Ηδωνούς*, πρώτη τραγωδία της τριλογίας «Λυκούργεια», Fr. 57 και 59 Radt:

σεμνᾶς Κοττυτοῦς ὄργι' ἔχοντες
*
ὁ μὲν ἐν χερσὶν
βόμβυκας ἔχων, τόνου κάματον,
δακτυλόδικτον πίμπλησι μέλος,
μανίας ἐπαγωγὸν ὁμοκλάν,
ὁ δὲ χαλκοδέτοις κοτύλαις ὀτοβεῖ

*

ψαλμός δ' ἀλαλάζει·

ταυρόφθογγοι δ' ὑπομυκῶνται
ποθεν ἐξ ἀφανοῦς φοβεροὶ μῖμοι,
τυπάνου δ' εἰκῶν, ὥσθ' ὑπογαίου
βροντῆς, φέρεται βαρυταρβῆς.

ὅστις χιτῶνας βασσάρας τε Λυδίας
ἔχει ποδήρεις.

Ἡ των ιερῶν οργίων Κότυς ἐγίνε στον Εὐπολι η «φορτική» δαίμων Κοτυττώ, Ησύχιος s.v. Κοτυττώ· ὁ μὲν Εὐπολις κατ' ἔχθος τὸ πρὸς τοὺς Κορινθίους φορτικόν τινα δαίμονα διατίθεται (ακριβῶς στην κωμωδία του Βάπτει). Καὶ στὴν Κόρινθο καὶ στὴν «Κεκροπία», τὴν Ἀθήνα καὶ Ἀττική, ἐπιχωρίαζαν.

“Lassare Cotyto” λέει ο Juvenalis: τα ὄργια των Βαπτῶν εἶναι τέτοιας υπέρτατης διέγερσης που κουράζουν, εξαντλοῦν ἀκόμη καὶ τὴν Κοτυττώ. Τα ἀρχαία Σχόλια στο χωρίο ἐξηγοῦν γιὰ τὸ δράμα τοῦ Εὐπολι: Baptae titulus libri, quo impudici describuntur ab Eupolide, qui inducit viros ad imitationem feminarum saltantes – Baptae autem molles – Baptae dicuntur molles et effeminati (V. Eupolis test. ii PCGr vol. V pp. 331-2 καὶ P. Wessner (ed.), *Scholia in Juvenalem Vetustiora*, ad.loc. p. 24). Ὅλη ἡ γκάμα ἀπὸ τὴ μιμητικὴ διακωμώδηση γυναικῶν καὶ γυναικειῶν ιερῶν, γυναικεία χοροπηδητά, σε θηλυπρέπεια.

Ἐχομε ὁμῶς ἔτσι τὴν ιδέα τοῦ τι ἔκανε ὁ Εὐπολις στὴν κωμωδία τοῦ με στόχο τὸν Ἀλκιβιάδη. Τὸ δράμα ἦταν ἐξόχως ἀσεμνο. Γράφει ὁ Λουκιανός, ὅχι κανεῖς ιδιαίτερα πουριτανός:

ἀνέγνωσ καὶ τοὺς Βάπτει, τὸ δράμα ὅλον; εἴτ' οὐδέν σου τὰ κεῖ καθίκετο, οὐδ' ἡρυθρίασας γνωρίσας αὐτά; (!) Διαβάζοντάς τα ἐρεθίζεσαι καὶ κοκκινίζεις.

(Πρὸς τὸν ἀπαιδευτον καὶ πολλὰ βιβλία ᾠνούμενον, 28 = Eupolis test. i
PCGr V p. 331)

Ένα σωζόμενο δείγμα γραφής παρέχει το Fr. 88 PCGr V p. 338:

ὅς καλῶς μὲν τυμπανίζεις
καὶ διαψάλλεις τριγώνοις
κάπικινεῖ ταῖς κοχώναις
καὶ †πείθεις †ἄνω σκέλη.

Πρόκειται για έναν Βάπτη. Τυμπανίζει ο φαλλός. Διαδακτυλίζεται το τρίγωνο, όργανο και όργανο, ήγουν και το γυναικείο αιδόιο. «Κοχώναι» ή «τα κοχώνια», οι γλουτοί, Πολυδεύκης II, 183, σείει και λικνίζει τους γλουτούς. Τα αιδοία ίσως επίσης (perineum στον Ιπποκράτη). Cf. Αριστοφάνης Fr. 482. Ο τελευταίος στίχος είναι διεφθαρμένος γλωσσικά (!). Ίσως η καλύτερη γιατρεία είναι να διορθωθεί: *κἀνατείνεις τῷ σκέλη*, Fritzsche, σηκώνεις ψηλά τα δυό σου πόδια. Πλήρης και ολοσχερής η εικόνα!

Τον Αλκιβιάδη στοχεύει ένας σωζόμενος στίχος (Fr. 78, PCGr V, p. 335):

ὅτι οὐκ ἀτρύφερος οὐδ' ἄωρος ἐστ' ἀνὴρ

(ο άνδρας είναι τρυφερός και ώριμος, επί της ώρας του αλλά και με λαμπρή ώρα, στο άνθος της νεότητας, για φάγωμα. Για τον Αλκιβιάδη όντως μαθαίνουμε με θαυμασμό ότι οι πάντες «καταφανεῖς ἦσαν αὐτοῦ τὴν λαμπρότητα τῆς ὥρας ἐκπεπληγμένοι καὶ θεραπεύοντες», λέει ο Πλούταρχος, Αλκιβιάδης, 4).

Στο Fr. 83

ὦ ρόμβε μαστίξας ἐμέ

όπου αντί να μαστιγώνει ο παις τον ρόμβο για να περιστρέφεται, ένα κύκλιο παιχνίδι και επίσης μαγικό όργανο περιομβούμενο, ένας ουτιδανός («ρόμβος») μαστιγώνει τον καλόν παίδα – πάλι τον Αλκιβιάδη

ίσως; (Cf. Fr. 84). Για την αυτοπροσφορά του νεαρού Αλκιβιάδη να μαστιγωθεί, v. Πλούταρχος, *Αλκιβιάδης*, 8.

Πολλαπλές νοήσεις φαίνεται να έχει και το Fr. 87:

σὺ δ' ὕπαγ' εἰς τοῦμπροσθεν

(*ὕπαγειν* = *προάγειν*, *πήγαινε* μπροστά, αλλά και, ετυμολογικώτερα, *πήγαινε* από κάτω μπροστά μου, στήσου).

Ασελγές υπονοούμενο μάλλον φέρει και το Fr. 86:

Ἀλλὰ τὰς κοίτας γ' ἔχουσι πλουσίως σεσαγμένας

Για τον Πολυδεύκη (Χ, 91) πρόκειται για πανέτρια γεμάτα ποικίλα φαγητά, σάττω, παραγεμίζω, Ησύχιος s.v. *κοίτη*: *κίστη, ἐν ἣ τὰ βρώματα ἔφερον* (cf. Φώτιος p. 167.16). Αλλά και κυριολεκτικά έχουμε κρεββάτια καλοστρωμένα πλουσιοπάροχα με άλλου είδους εδέσματα!

Υποκοριστικά και χαϊδευτικά ο πρωκτός, *sensu obsceno*, εκαλείτο από τους Βάπτες «βάταλος» (Fr. 92 – αν και είναι παρεφθαρμένο το σχετικό χωρίο).

Τοιαύτη η παρακωμώδηση του Αλκιβιάδη. Ο Εύπολις επένδυσε τη δριμύτατη σάτυρα με τα μυστήρια της Κοτυτούς – για να μην πει την περιφερόμενη φήμη για την Αλκιβιάδεια ιεροσυλία των Ελευσινίων Μυστηρίων. Και πέτυχε *διάννα, Κότυς, δαίμων, παρὰ Κορινθίοις τιμώμενος, ἔφορος τῶν αἰσχροῶν* (Σούδα s.v.). *Κοτυττοῖ δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις Ἀττικοῖς κονισάλοις*, Συνέσιος Ep. 45 p. 84.8 Garz. Κονίσαλοι δαίμονες Ἀττικοὶ συμβολίζοντες τὸν φαλλὸ καὶ τοὺς διδύμους. Προς τιμὴ του Διονύσου και της Κοτυττούς ἤγοντο οἱ Ἰθύφαλλοι, οἱ εντεταμένοι φαλλοί: *εἰθύφαλλοι... τελετή τις περὶ τὸν Διόνυσον καὶ τῇ Κοτυττοῖ* [Rapp ἀντὶ του χειρογραφικοῦ κωκυτοῖ] ἀγομένη. Αρσενικά μυστήρια: ὡς ἀληθῶς Κοτυττώ ἄλλη τις Αφρ-οδίτη.

Φυσικά, στο κλασσικό πλαίσιο, η οξύτατη διακωμώδηση χαρακτηριστικών του Αλκιβιάδη [ο Εύπολις φαίνεται ότι διέσυρε και τη γοητευτική τραυλίζουσα προφορά του Αλκιβιάδη «φανερῶς τὴν τραυλότητα τούτου διελοιδόρησε» (test. iv. 3 PCGr p. 332), πράγμα που ο Αριστοφάνης έπραξε κομψεπικόμψα, Σφήκες, 44-6:

εἴτ' Αλκιβιάδης εἶπε πρὸς με τραυλίσας.

“ὁλᾶς Θέωλον; τὴν κεφαλὴν κόλακος ἔχει.”

ὀρθῶς γε τοῦτ' Αλκιβιάδης ἐτραύλισε.

ὁλᾶς ἀντὶ ὀρᾶς, Θέωλον ἀντὶ Θέωρον, και κόλακος ἀντὶ κόρακος, ἀλλὰ ἦταν κόλαξ ο Θέωρος ἀρα ο τραυλισμός λέει την πραγματικότητα. Βέβαια θα είχε και κεφάλι κορακίσιο ὥστε το παίγνιο να είναι πλήρες.], -δεν έθιξε την περιωπή του ούτε μείωσε το κύρος του. Ἀλλωστε η σωστή διακωμώδηση μεγενθύνει και οξύνει ή χλευάζει ή καλοκοροιδεύει προσφιλή ή απεχθή υπάρχοντα χαρακτηριστικά, γνωστά τοις πάσι στην περίπτωση του Αλκιβιάδη (Δείτε τη βιογραφία του από τον Πλούταρχο, ιδιαίτερα. *Αλκιβιάδης*, 1-12). Η επιρροή του στην εξωτερική και αμυντική πολιτική των Αθηνών ήταν μέγιστη ακριβώς την εποχή που παίχτηκε η κωμωδία του Εύπολι, και δεν επηρεάστηκε, αν δεν αυξήθηκε κióλας. Στο Διονυσιακό θέατρο κοροίδευαν και έσκωπταν και τον Διόνυσο ακόμα.

Στις επιγραφές με τις αποφάσεις της Εκκλησίας του Δήμου για τη Σικελική Εκστρατεία αναφέρεται πρώτος ο Αλκιβιάδης στην αυτοκρατορική τριανδρία της επιχείρησης (Αλκιβιάδης – Λάμαχος – Νικίας) – δεν πιστεύω για λόγους αλφαβητικής σειράς των ονομάτων, δεν φαντάζομαι τέτοιες Ευρωπαϊκές «ευαισθησίες» στη Χρυσή Εποχή της Αθήνας. Αλλά εκείνος ήταν ο ιθύνων νους της στρατηγικής ακάθεκτης ηγεμονικής ροπής.

Άρα εξ αρχής είναι ενάντια σε κάθε λογική και τάξη η πληροφορία από υστερότατες πηγές ότι ο Αλκιβιάδης προκάλεσε τον θάνατο του Ευπόλιδος, βυθίζοντάς τον στη θάλασσα από την τριήρη του για να τον εκδικηθεί – και έτσι παίζοντας θηριώδες παίγνιο με το βάπτω = βάφω αλλά και βαπτίζω, βυθίζω. Τα σχετικά χωρία ευχερώς παρατίθενται στο ii, iii, iv, v και vi, PCGr V pp. 331-3.

Παρά τον παραλογισμό του πράγματος, η υπόθεση φαίνεται ήταν διαδεδομένη στην ελληνιστική και μεταελληνιστική αρχαιότητα. Ο Κικέρων την αναφέρει σαν παράδειγμα του εγκλήματος της ανιστορησίας, ένα «κοινό σφάλμα», μια λανθασμένη «δημόσια» γνώμη: *ἀνιστορησίαν turpem! Nam illud de Flavio et fastis, si secus est, commune erratum est. Et tu belle ἡπόρησας; et nos publicam prope opinionem secuti sumus, ut multa apud Graecos. Quis enim non dixit, Εὐπολιν, τὸν τῆς ἀρχαίας, ab Alcibiade navigante in Siciliam, deiectum esse in mare? redarguit Eratosthenes. Adfert enim quas ille post id tempus fabulas docuerit. Num idcirco Duris Samius [76F73 FrGrHist], homo in historia diligens, quod cum multis erravit, irridetur? Epistola CCLII (Schuetz) = ad Atticum VI, 1. Ο Δούρις είχε πέσει θύμα του κοινού, ή μάλλον διαδεδομένου άκριτα σφάλματος. Ο Ερατοσθένης [241F19 FrGrHist] το διεφώτισε, επικαλούμενος κωμωδίες του Εύπολι τις οποίες edίδαξε μετά την χρονολογία του υποτιθέμενου πνιγμού του. Ένα παράδειγμα του τι μπόρεσε να κάνει η λυσσαλέα προπαγάνδα και διαβολή κατά του ευγενεστέρου, αξιωτέρου και ικανωτέρου τέκνου της Αθήνας το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα – εκείνου του ένδοξου ανδρός, την μη απόδοση της πλήρους και δέουσας τιμής προς τον οποίο, και την συνεπακόλουθη αποστέρηση από αυτόν μεν της φυσικής ηγεσίας της πόλης του, από εκείνη δε της προετοιμασμένης νίκης και τελειωτικού θριάμβου της, Θουκυδίδης ο μέγας βρίσκει το βασικό αίτιο της Αθηναϊκής καταστροφής στον διπολικό αγώνα. Ο Αλκιβιάδης είναι για την Αθήνα ο Αχαιός Αχιλλεύς του Πελοποννησιακού Πολέμου.*

Υπήρχε πάντως και μια υπερτελής αιτιότητα αντενεργούσα στην ροπή Αθηναϊκής νίκης και οικουμενικής ηγεμονίας. Τρεις φορές ο Θουκυδίδης μνημονεύει ότι όταν προ της έκρηξης του μεγάλου πολέμου οι Σπαρτιάτες ρώτησαν τον Θεό στους Δελφούς αν είναι καλύτερα να πολεμήσουν («εἰ πολεμοῦσιν ἄμεινον ἔσται») ο Απόλλων απήντησε ότι αν πολεμήσουν κατά κράτος, ανυποχώρητα και ολοκληρωτικά, θα νικήσουν και ο ίδιος θα τους βοηθήσει είτε προσκαλούμενος είτε και ἀκλητος: ... πέμψαντες δὲ (sc. οἱ Λακεδαιμόνιοι) ἐς Δελφοὺς ἐπηρώτων τὸν θεὸν εἰ πολεμοῦσιν ἄμεινον ἔσται (η τυπική φόρμουλα της ερώτησης προς το Μαντείο). ὁ δὲ ἀνείλεν αὐτοῖς, ὡς λέγεται, κατὰ κράτος πολεμοῦσι νίκην ἔσεσθαι, καὶ αὐτὸς ἔφη ξυλλήψεσθαι καὶ προσκαλούμενος καὶ ἄκλητος. Θουκυδίδης, I, 118, 3 = Oracle 137 Parke - Wormell. Cf. I, 123, 1. II, 54, 4. Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν*, 19, 403 B. Σούδα, s.v. ἄκλητος. Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστῶν*, I, 5, 575. Ἰουλιανός, *Oratio*, 8, 250C.

Η σημασία του Απολλώνειου χρησμού θα φανερωθεί αργότερα. Ο Απόλλων είναι ενάντιος στους Αθηναίους, όπως και στους Αχαιούς – Δαναούς στην Τροία. Προκαταβολικά λέω ότι ο Φοίβος δεν εμπιστεύετο τους Αθηναίους παρά τον ραγδαίο εξαπολλωνισμό τους. Είναι ο υπέρτατος ταμίας του συστατικού βιώματος του Ελληνισμού όπως μεταφέρθηκε και εσπάρη από τους αλώμενους και περιπλανώμενους Δωριείς. Είναι ο κατ' ἐξοχήν θεός των Ελλήνων, όπως τον αναφέρει ο Κροίσος στον Κύρο, Ηρόδοτος, I, 90, 2. Χρυσούν λέοντα δεκατάλαντο, μαζί με 117 πλίνθους χρυσού, είχε αφιερώσει ο Κροίσος στους Δελφούς (Ηρόδοτος I, 50, 2 – 3). Λέων και χρυσός σύμβολα ακατάλυτα του Ανίκητου Ήλιου. Ο Αγυιεύς Απόλλων (κίων εις οξύ λήγων) είναι ο Θεός των οδών, και ιδιαίτατα Δωρικός, Διευχίδας ο Μεγαρεύς, Fr. 2a, 2b Picirilli. Η διάδοση της λατρείας του Αγυιέως Απόλλωνος στο πανελλήνιο, “καταμηνύει ὅτι

Δωριέων ἐστὶ τὰ τῶν Ἑλλήνων", Διευχίδας, 2b. Ταιριάζουν αυτά στην θεωρία μου.

Ταύτα όμως αργότερα. Νυν ο ιστορικός λόγος ζητεί τι ενδέχεται να υπόκειται στην λανθασμένη αντίληψη ότι η δριμεία διακωμώδηση του Αλκιβιάδη από τον Εύπολι ωδήγησε στον φόνο του τελευταίου και σε μια τιθέμενη απαγόρευση πολιτικής εξόρχησης μετά την έναρξη της Σικελικής Εκστρατείας. Και το υποκείμενο εστιάζεται στο θέμα του Συρακόσιου, το οποίο έχω αναφέρει σε προηγούμενο Κείμενο και στο οποίο θα επανέλθω.

[Συνεχίζεται]